

СРБИ О ФРАНЦУЗИМА – ФРАНЦУЗИ О СРБИМА

LES SERBES À PROPOS DES FRANÇAIS –
LES FRANÇAIS À PROPOS DES SERBES

UNIVERSITÉ DE BELGRADE – FACULTÉ DE PHILOGIE
ASSOCIATION DE COOPÉRATION CULTURELLE SERBIE–FRANCE

LES SERBES À PROPOS DES FRANÇAIS – LES FRANÇAIS À PROPOS DES SERBES

Comité de rédaction

Jelena Novaković, Mihailo Vojvodić, Paul-Louis Thomas,
Ljubodrag P. Ristić, Miloš Ković, Ljiljana Đurić,
Branka Geratović-Ivanović

Sous la direction de

Jelena Novaković
Ljubodrag P. Ristić

Belgrade
2015

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
ДРУШТВО ЗА КУЛТУРНУ САРАДЊУ СРБИЈА–ФРАНЦУСКА

СРБИ О ФРАНЦУЗИМА – ФРАНЦУЗИ О СРБИМА

Редакцијски одбор

проф. др Јелена Новаковић, проф. др Михаило Војводић,
проф. др Пол-Луј Тома, др Љубодраг П. Ристић, доц. др Милош Ковић,
мр Љиљана Ђурић, мр Бранка Гератовић-Ивановић

Уредили

проф. др Јелена Новаковић
др Љубодраг П. Ристић

Београд
2015.

Издавачи / Éditeurs

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ,
UNIVERSITÉ DE BELGRADE – FACULTÉ DE PHILOGIE,
ДРУШТВО ЗА КУЛТУРНУ САРАДЊУ СРБИЈА–ФРАНЦУСКА
ASSOCIATION DE COOPÉRATION CULTURELLE SERBIE–FRANCE

За издаваче / Pour les éditeurs

Prof. dr Aleksandra Vraneš
Prof. dr Jelena Novaković

Секретар редакцијског одбора / Secrétaire du Comité de rédaction

mr Branka Geratović-Ivanović

Прихваћено за штампу на седници Редакцијског одбора 14. маја 2014. године
на основу рецензија проф. др Марије Џунић-Дрињаковић, др Милета Бјелајца,
доц. др Милоша Ковића и др Бојане Миљковић-Катић

Accepté pour la publication à la réunion du Comité de rédaction du 14 mai 2014
sur la base des rapports de Marija Džunić-Drinjaković, Mile Bjelajac, Miloš Ković
et Bojana Miljković Katić

Илустрација на корицама / Illustration de la couverture

Milija Belić, *Genesis*, 2011, acrylique sur toile, panneau central, 200 x 150 cm.
Propriété de Ljubomir Erić

Издавање овог зборника финансијски је помогла Општина „Стари град”

Cet ouvrage est publié avec le concours de la Municipalité « Stari grad »

САДРЖАЈ / TABLE DES MATIÈRES

Уводна реч.....	7
Avant-propos	11
Mihailo Pavlović, <i>Les étudiants serbes dans une pièce de Marcel Pagnol</i>	15
Михаило Павловић, <i>Српски студенти у једном комаду Марсела Пањола</i>	19
Jelena Novaković, <i>La littérature serbe dans la presse française à l'époque de l'entre-deux-guerres</i>	21
Јелена Новаковић, <i>Српска књижевност у француској штампи у раздобљу између два светска рата</i>	37
Milanka Todić, <i>Cirno na belo: saradnja dve nadrealističke grupe</i>	39
Milanka Todić, <i>Noir sur blanc: la coopération des deux groupes surréalistes</i>	50
Milica Vinaver-Ković, <i>Gerasim Zelić и Французи</i>	51
Milica Vinaver-Ković, <i>Gerasim Zelić et les Français</i>	72
Tamara Valčić-Bulić, <i>Trois voyageurs français de la renaissance dans les Balkans</i>	73
Тамара Валчић-Булић, <i>Три француска ренесансна путописца на Балкану</i>	86
Zorana Krsmanović, <i>Француска и српска верзија романа о Тристану и Изолди</i>	87
Zorana Krsmanović, <i>La version française et la version serbe du roman de Tristan et Iseut</i>	95
Ljiljana Đurić, <i>На ком језику ће Срби разговарати са Французима: излет у скору будућност (могуће импликације савремених језичких образовних политика)</i>	97
Ljiljana Đurić, <i>Quelle langue utiliseront les Serbes et les Français pour communiquer entre eux dans un proche avenir ? (Implications possibles des politiques linguistiques éducatives)</i>	115

Ана Вујовић, <i>Француски језик у Србији у XX и XXI веку</i>	117
Ana Vujović, <i>La langue française en Serbie au XXe et XXIe siècle</i>	128
Љубодраг П. Ристић, <i>Абдолоним Убисини о Кнежевини Србији</i>	129
Ljubodrag P. Ristić, <i>Abdolonyme Ubicini sur la Principauté de Serbie</i>	149
Гордана Кривокапић-Јовић, <i>Јужнословенски свет у француској науци на почетку 20. века</i>	151
Gordana Krivokapić-Jović, <i>Le monde sud-slave dans la science française au début du XXe siècle</i>	173
Stanislav Sretenović, <i>Le Quai d'Orsay face aux groupes français du soutien aux Serbes dans l'entre-deux-guerres</i>	175
Станислав Сретеновић, <i>Ке д'Орсе према француским групама за подршку Србима између два светска рата</i>	186
Дубравка Прерадовић, <i>Прво путовање Габријела Мијеа по Србији</i>	187
Dubravka Preradović, <i>Le premier voyage de Gabriel Millet en Serbie</i>	204
Злата Вуксановић-Мацура, <i>Urbs Magna: како су француски урбанисти замишљали Београд</i>	207
Zlata Vuksanović-Macura, <i>Urbs Magna : comment les urbanistes français ont imaginé Belgrade</i>	229
Catherine Horel, <i>Les lieux de mémoire franco-serbes</i>	231
Катрин Орел, <i>Француско-српска места сећања</i>	245
Драгана Ружић, <i>Французи у Панчеву између два светска рата: аеродром и прва механичка фабрика стакла за прозоре</i>	247
Dragana Ružić, <i>Les Français à Pančevo entre les deux guerres mondiales : l'aéroport et la première usine mécanique pour la production des verres de fenêtres</i>	258
Душица Бојић, <i>Из живота Војиславе и Бранислава Војиновића: Француски културни утицај на Србе</i>	259
Dušica Bojić, <i>De la vie de Vojislava et Branislav Vojinović: L'influence culturelle française sur les Serbes</i>	280
Index	281

УВОДНА РЕЧ

Мада су веома бројни научни радови из пера најугледнијих француских и српских научника посвећени француско-српским везама и, у ширем смислу, француским утицајима на најразличитије сегменте развоја балканских друштава током последња два века, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска имало је у виду да још увек постоје одређене области и периоди у српско-француским односима који нису у потпуности истражени. Последице и трагови тих односа у културном, просветном, научном, политичком, војном, привредном развоју српског народа несумњиви су. Зато је одлучено да се, још једном, истраживањем међусобних виђења скрене пажња на преплитање међусобних интереса и на француске културне и политичке утицаје. Обележавајући 170 година од успостављања дипломатских односа између Србије и Француске, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска је, средином 2008. године, покренуло дугорочни пројекат *Срби о Французима – Французи о Србима*, око кога би било окупљено више установа и изванредан број научника не само из Србије и Француске, већ и из других европских земаља. Намера је била да угледни научни и културни радници који се баве истраживањем прошлости српско-француских односа, кроз модеран истраживачки приступ виђења другог, прикажу како су дипломате, путописци, политичари, трговачки агенти, банкарни, индустријалци и књижевници видели други народ или његове поједине припаднике.

Будући да је крајем новембра 1838. године у Паризу одлучено да у престоници аутономне Кнежевине Србије буде отворен француски конзулат и да је, почетком марта 1839. године, доласком првог француског конзула у Србију, Ф. А. Диклоа, конзулат почео да ради, март 2009. године био је одговарајући датум да, током традиционалне манифестације Дани франкофоније у Србији, буде обележена 170. годишњица успостављања дипломатских односа између Србије и Француске. У сарадњи са Библиотеком града Београда, организован је циклус предавања под називом *Срби о Французима – Французи о Србима*. У читаоници Одељења уметности и у Римској дворани Библиотеке, у марту месецу 2009. године, а затим и у октобру и новембру исте године и априлу и новембру 2010, одржани су округли столови са по

неколико учесника, да би децембра 2012. био одржан још један округли сто под истим насловом. Од тих предавања, заснованих на поузданим научним основама, петнаест је ушло у овај зборник. Аутор шеснаестог текста је еми-
нентни истраживач у области српско-француских веза, Михаило Павловић, који је био професор француске књижевности на Филолошком факултету у Београду и члан Управног одбора Друштва, коме је овај зборник и посвећен, у знак сећања на његов допринос учвршћивању веза између два народа.

Највећи број радова усмерен је српско-француским везама у области књижевности и језика. Испитују се, с једне стране, слика Срба у делима француских писаца, у овом случају Марсела Пањола (М. Павловић), или представе о српској књижевности изражене у текстовима у француској штампи у раздобљу између два светска рата (Ј. Новаковић), а с друге стране визија Француза и француске власти у Далмацији, која се оцртава у мемо-
арима српског калуђера и путника с краја XVIII и почетка XIX века, Гера-
сима Зелића (М. Винавер-Ковић), као и запажања три француска ренесанс-
на путописца који су прошли кроз балканске крајеве на свом путовању на Исток. То су: Жак Гасо, Пјер Белон и Никола де Николе (Т. Валчић-Булић). На имаголошки, надовезује се књижевни и културни аспект српско-фран-
цуских релација, који се посматра кроз односе између београдске и париске
надреалистичке групе (М. Тодић) или кроз упоредну анализу двеју верзија
средњовековних романа о Тристану, француске, *Тристан у прози*, и срп-
ске (посредством белоруског романа *Повест о Триштану и Ижоти*, за коју
се претпоставља да је настала на основу раније, српске верзије, која је из-
губљена), (З. Крсмановић). Српско-француске везе посматрају се и из језич-
ке перспективе: испитујући положај и значај француског језика у Србији и
постављајући питање на ком језику ће у будућности изгледати комуника-
ција између Срба и Француза, неки истраживачи критички разматрају језич-
ку образовну политику која се води у Србији и Француској од почетка овог
миленијума (Ј. Ђурић) или указују на промене у степену заступљености
француског језика у образовном систему Србије (А. Вујовић).

Нису занемарени ни други аспекти српско-француских веза: од историје,
преко историје уметности, урбанизма до привредних и културних контаката.
Теме се крећу од представе Србије у делима Абдолонима Убисинија, фран-
цуског истраживача италијанског порекла, једног од највећих познавалаца
балканских простора средином XIX века (Ј. П. Ристић) преко истраживања
пројеката о јужнословенском свету почетком XX века (Г. Кривокапић-Јо-
вић) и приказивања става француског Министарства иностраних послова
према групама за подршку Србима које су организовали француски „србо-
фили” (С. Сретеновић), па до обележавања места сећања како у Паризу тако
и у Београду (К. Орел). Посебно место заузела су истраживања Габријела
Мијеа обављена током његовог првог боравка у Србији (Д. Прерадовић) и

слика Београда која се оцртава у пројектима француских урбаниста (З. Вуксановић-Мацура). Одраси француских финансијских и индустријских утицаја представљени су кроз испитивања развоја аеродрома и фабрике стакла у Панчеву (Д. Ружић), док је живот Војиславе и Бранислава Војиновића, брачног пара који је био чврсто везан за Француску, представљен као пример тесне српско-француске сарадње и француског утицаја на позоришну уметност у Србији и на Балкану (Д. Бојић).

Објављивањем зборника *Срби о Французима – Французи о Србима*, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска жели да да свој допринос изучавању српско-француских односа кроз историју, подсећајући на још увек актуелне речи професора Михаила Павловића да је зборник радова овакве врсте „само једна могућност да се кроз низ корисних обавештења и разматрања добије увид у сву сложеност и богатство односа о којима је реч и стекну нека нова сазнања.”

Овим зборником, који треба да буде и споменик српско-француског пријатељства, Друштво уједно обележава 110 година свога постојања.¹

Јелена Новаковић
Љубодраг П. Ристић

¹ Стогодишњицу свога постојања *Друштво* је обележило међународним научним скупом *Српско-француски односи, 1904–2004. (Relations franco-serbes, 1904–2004)*, одржаним у Архиву Србије октобра 2004. године, чији је резултат зборник радова под истим насловом, објављен 2005. године.

AVANT-PROPOS

Bien que les rapports franco-serbes et l'influence française sur le développement des sociétés balcaniques au cours des deux derniers siècles aient fait l'objet de plusieurs études des chercheurs serbes et français éminents, certains aspects de ces rapports n'ont pas été suffisamment explorés. L'impact de ces rapports sur le développement culturel, littéraire, éducatif, politique, économique, militaire, scientifique du peuple serbe est indubitable. Voulant marquer 170 ans de l'établissement des relations diplomatiques entre la Serbie et la France, l'Association de coopération culturelle Serbie–France a mis en œuvre en 2008 un projet à long terme : *Les Serbes à propos des Français, les Français à propos des Serbes*, qui devait réunir plusieurs institutions culturelles et scientifiques et plusieurs chercheurs non seulement de la Serbie et de la France, mais aussi des autres pays de l'Europe. On se proposait de montrer, par une approche moderne centrée sur la vision de l'*autre*, comment les écrivains, les didacticiens, les diplomates, les voyageurs, les politiciens, les commerçants, les banquiers, les industriels voyaient la population d'un autre pays, dans ce cas, comment les Français voyaient les Serbes et comment les Serbes voyaient les Français.

Étant donné que, en novembre 1838 le gouvernement français a décidé d'ouvrir un consulat à Belgrade et que, en mars 1839, le premier consul français, F. A. Duclos, est venu en Serbie, le mois de mars en 2009 semblait propice pour marquer, dans le cadre des jours de la francophonie, 170 ans de l'établissement des relations diplomatiques entre la Serbie et la France. L'Association de coopération culturelle Serbie–France, en coopération avec la Bibliothèque de la ville de Belgrade, a organisé un cycle de conférences sous le titre *Les Serbes à propos des Français, les Français à propos des Serbes* qui ont eu lieu en mars, en octobre et en novembre 2009 et en avril et en novembre 2010 et une table ronde qui a eu lieu en décembre 2012. Parmi les textes de ces conférences, fondés sur des bases scientifiques sûrs, quinze font partie de ce volume. L'auteur du seizième est l'éminent chercheur dans le domaine des relations franco-serbes, Mihailo Pavlović, qui a été professeur de littérature française à la Faculté de Philologie de Belgrade et membre du Comité d'administration de l'Association, et auquel est consacré ce volume, en souvenir de ses efforts pour renforcer les relations entre les deux peuples.

La plupart des textes sont centrés sur l'étude des relations franco-serbes dans le domaine de la littérature et de la langue. Les chercheurs examinent, d'une part, l'image des Serbes dans les œuvres d'écrivains français, dans ce cas de Marcel Pagnol (M. Pavlović), ou la perception de la littérature serbe exprimée dans la presse française à l'époque de l'entre-deux-guerres (J. Novaković) et, d'autre part, la vision des Français et du gouvernement français, exprimée dans les mémoires du voyageur et moine orthodoxe en Dalmatie de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle, Gerasim Zelić (M. Vinaver-Ković), ainsi que les observations des trois voyageurs français de la Renaissance qui ont traversé les Balkans au cours de leur voyage au Levant, Jacques Gassot, Pierre Belon et Nicolas de Nicolay (T. Valčić-Bulić). Aux aspects imagologiques se joignent les aspects culturels et littéraires, qui sont considérés à travers la coopération des surréalistes de Belgrade avec les surréalistes de Paris (M. Todić) ou bien par une analyse comparée des deux versions du roman de Tristan, la version française du XIIIe siècle, *Tristan en prose*, et la version serbe (par l'intermédiaire du roman biélorusse *Histoire de Tristan et Iseut* de la fin du XVIe siècle, qu'on suppose avoir été écrit à partir d'un roman de Tristan serbe, aujourd'hui perdu) (Z. Krsmanović). Les relations franco-serbe sont envisagées aussi d'un point de vue linguistique: centrés sur la position de la langue française en Serbie, en se demandant quelle langue utiliseront les Serbes et les Français pour communiquer entre eux dans un proche avenir, certains chercheurs font un examen critique de la politique linguistique éducative menée en France et en Serbie depuis le début du nouveau millénaire (Lj. Đurić) ou rendent compte des changements qui concernent la place de la langue française dans le système éducatif serbe (A. Vujović).

Les aspects historique et artistique des relations franco-serbes et les contacts culturels ne sont pas négligés. On examine la représentation de la Serbie dans les ouvrages d'Abdolonyme Ubicini, un français d'origine italienne, un des meilleurs connaisseurs et explorateurs de l'espace des Balkans vers le milieu du XIXe siècle (Lj. P. Ristić), la place du monde sud-slave dans la science française au début du XXe siècle (G. Krivokapić-Jović), l'attitude du ministère des Affaires étrangères français envers les « groupes de pression » du soutien de la France aux Serbes, organisées par les « serbophiles » français (S. Sretenović), les lieux de mémoire de la France en Serbie et de la Serbie en France (C. Horel). On envisage également les recherches que le byzantiniste français Gabriel Millet a faites en matière d'art médiéval serbe lors de son premier séjour en Serbie (D. Preradović), ainsi que l'image de Belgrade telle qu'elle se dessine dans des projets des urbanistes français (Z. Vuksanović-Macura). L'examen du développement de l'aéroport et de la première usine mécanique pour la production des fenêtres en verre à Pančevo rend compte de l'influences de la France dans le domaine des finances et de l'industrie (D. Ružić), tandis que la vie et l'œuvre de Vojislava et Branislav Vojinović, un couple marié qui fut étroitement lié à la France, sont présentées

comme un exemple de coopération franco-serbe intense et de l'influence française dans le domaine de l'art théâtral en Serbie et dans les Balkans (D. Bojić).

En publiant le volume *Les Serbes à propos des Français, les Français à propos des Serbes*, l'Association de coopération culturelle Serbie-France veut apporter sa contribution aux études des rapports franco-serbes tels qu'ils se sont développés au cours de l'histoire, en rappelant la constatation toujours actuelle du professeur Mihailo Pavlović qu'un volume de cette sorte « n'est qu'une possibilité de se rendre compte, grâce à une suite de considérations et d'informations utiles, de toute la complexité et de toute la richesse des rapports dont il y est question ».

Par ce volume qui se propose d'être un monument de l'amitié franco-serbe, l'Association de coopération culturelle Serbie-France marque aussi 110 ans de sa fondation.¹

Jelena Novaković
Ljubodrag P. Ristić

¹ L'Association de coopération culturelle Serbie-France, fondée en 1904, a marqué le centenaire de sa fondation par un colloque sur les *Relations franco-serbes, 1904–2004*, qui a eu lieu aux Archives de la Serbie en octobre 2004 et dont le résultat est un volume sous le même titre, publié en 2005.

Mihailo Pavlović
Université de Belgrade – Faculté de Philologie

LES ÉTUDIANTS SERBES DANS UNE PIÈCE DE MARCEL PAGNOL¹

Résumé : *Dans cet article, l'auteur se propose de montrer un aspect moins connu de la présence des élèves serbes en France, leur place dans une pièce de théâtre française: le Jazz de Marcel Pagnol.*

Mots clés : *Théâtre, pièces de théâtre, Marcel Pagnol, les Serbes, relations franco-serbes.*

On sait qu'après l'exode tragique à travers l'Albanie de l'armée et d'une partie de la population civile serbe en 1915, la France accueillit généreusement, entre autres, quelque quatre mille enfants et adolescents serbes, dont bon nombre étaient orphelins, et un millier d'étudiants. On n'ignore pas non plus qu'ils furent tous scolarisés. A côté du sort individuel de ces jeunes, les gouvernements serbe et français avaient en vue la préparation du renouveau intellectuel et culturel d'un pays décimé. C'est ainsi que les lycées de Paris (le lycée Lakanal à Sceaux), d'Aix, de Nice, de Beaulieu, de St Jean, d'Uzès, de St Etienne, de Lyon, de Voreppe, de Bastia (en Corse), donnèrent l'occasion aux jeunes Serbes de continuer leurs études en attendant la fin de la guerre et le rapatriement.

La présence de la jeunesse serbe en France, importante et intéressante à plus d'un point de vue, n'a pas manqué de susciter l'intérêt de plusieurs auteurs, notamment serbes. Déjà pendant la guerre, Dimitrije Frtunić, Mihailo Gradojević, Ljubomir Hadžić, Mihailo Milinković, Miodrag Ibrovac traitent de ce sujet dans des articles publiés en 1917 par la revue mensuelle *La Patrie Serbe*, fondée à Paris en 1916. M. Ibrovac et Svetislav Petrović, professeurs de littérature française, en font autant dans des articles du beau et émouvant *Livre sur la France (Knjiga o Francuskoj)*, ouvrage collectif, publié à Belgrade en 1940. Dans *l'Encyclopédie yougoslave* (édition de 1958, t. III), Aleksandar Arnautović traite du même sujet dans le cadre des rapports culturels franco-serbes. Il faut surtout mentionner les recherches – très approfondies et très sérieuses – effectuées en France et en You-

¹ Cet article fut publié pour la première fois dans : *Migrations*, N° 3, 1987/1988, pp. 119–123. (Note de la rédaction).

goslavie, par le regretté Branko Džakula, professeur à l'Université de Sarajevo, que la mort a malheureusement interrompues. Ljubiša Ristić fait des recherches dans le même sens mais pour le siècle passé et Nedeljko Ješić publie depuis le 2 décembre 1987 dans *Politika* à Belgrade, un feuilleton sous le titre *Les élèves serbes en France 1916–1919*, basé sur des documents conservés dans les Archives de Serbie.

L'objectif du présent article est un peu inhabituel : il s'agit de montrer un aspect moins connu – en général et en particulier – ou, s'il on veut, une conséquence moins attendue de la présence des élèves serbes en France: c'est leur place dans une pièce de théâtre française.

En décembre 1926, au Grand Théâtre de Monte Carlo, puis, tout de suite après, au Théâtre des Arts à Paris, a été représentée la pièce *Jazz* de Marcel Pagnol (1895–1974)². Dans cette pièce très faustienne, le personnage principal, le professeur Blaise, savant et chercheur déçu (il constate que le manuscrit qu'il avait découvert et qui était considéré comme le *Phaéton* de Platon, n'est que l'œuvre d'un obscur grammairien, alors qu'un autre savant vient de trouver le texte original du grand philosophe grec) décide, sur le tard, de mener une vie de jeune homme et de prendre à l'existence tout ce qu'elle peut lui donner (La musique de jazz qu'il écoute dans les boîtes de nuit symbolise ce désir d'amusement et de plaisir). Une de ses étudiantes, Cécile Boissier, prête, sur sa demande, de l'épouser par estime et par pitié, en est dissuadée par un de ses condisciples, Bogomir Stépanovitch, qui par là même joue un des rôles principaux dans la pièce. Un autre personnage serbe de *Jazz*, Bogdanovitch, sert plutôt à expliquer le personnage de son compatriote. Avant de dissuader (acte IV) sa jeune camarade qui, par ailleurs, a beaucoup de sympathie pour lui, d'épouser leur professeur désappointé, Stépanovitch, qu'on appelle "Stépa", est présent, directement ou indirectement, dès le premier acte. C'est lui, cet étudiant pauvre dont Cécile parle au professeur Blaise, qui doit retourner dans son pays faute d'argent. N'ayant pas encore de raisons d'être jaloux de lui, le professeur Blaise montre beaucoup de bonne volonté pour l'aider. A l'acte II on retrouve Stépanovitch qui, avec Cécile, assiste à la touchante conférence d'adieu du professeur Blaise. Les propos de Cécile, du professeur et de Bogdanovitch, d'une façon indirecte, ainsi que, bien entendu, le comportement et les paroles du personnage lui-même, d'une façon directe, nous montrent un Stépanovitch passablement timide et maladroit dans des situations ordinaires et quotidiennes, mais résolu et énergique quand des circonstances exceptionnelles l'exigent; impétueux jusqu'à la dureté et très courageux, mais aussi franc, honnête et reconnaissant, aussi bien dans la guerre qu'en temps

² La même pièce a été jouée à Belgrade pour la première fois en 1927, au Théâtre National, dans la traduction de Milan Predić, avec Branko Gavella comme metteur en scène. Comme nous en informe Todor Obradović (*Politika* du 10 octobre 1977), c'est Mihailo (« Michel ») Kovačević qui a joué à Paris le rôle de Stépanovitch.

de paix. Physiquement, Stépanovitch est grand et osseux, un peu gauche, avec une figure plutôt laide mais respirant la bonté.

Il est à constater aussi que la place réservée dans la pièce de Pagnol à la Serbie et aux Serbes ne se réduit pas au seul personnage de Stépanovitch, bien qu'il soit de ce point de vue l'élément le plus important ainsi que le prétexte et la cause de tout le reste. À propos de Stépanovitch et de son séjour en France, y compris sa façon de subsister, il est question du gouvernement serbe et d'un de ses consuls (au cours d'une conversation entre Cécile et Stépanovitch), des femmes et des jeunes filles serbes³. Outre Valjevo, où vit Stépanovitch, on mentionne à deux ou trois reprises Belgrade, ainsi que Kumanovo et Vardar, à propos des batailles auxquelles Stépanovitch et son frère ont pris part. La participation à la guerre sert de prétexte à une anecdote liée au comportement courageux du jeune intellectuel serbe, racontée par son fidèle ami Bogdanovitch. Pendant la retraite de Serbie, Stépanovitch et Bogdanovitch se trouvaient seuls dans les montagnes de Koumanovo. Ils n'avaient rien à manger et Bogdanovitch était blessé et tellement épuisé qu'il ne pouvait plus marcher. Alors, Stépanovitch l'a pris dans ses bras et il l'a porté à travers les montagnes pendant que les loups affamés les suivaient. Grâce à sa persévérance et à son courage, il a réussi à atteindre les lignes serbes et à sauver son ami⁴.

Il n'y a aucun doute que l'alliance franco-serbe pendant la Première Guerre mondiale, ainsi que tout ce qu'on a publié sur la Serbie et sur cette lutte commune (d'innombrables articles, livres etc.) pendant la guerre et immédiatement après, n'ait exercé une forte influence sur Pagnol, avant même qu'il ne commence sa pièce, puis lorsqu'il l'écrivait. Bien qu'elle n'ait pas été créée dans l'immédiat après-guerre, tous ces souvenirs étaient très vivants et très proches. Pourtant, tout ceci ne suffirait pas à expliquer les circonstances de la présence serbe dans la pièce de Pagnol, y compris certains détails. Comme ni dans le livre de Louis Combaluzier *Le Jardin des Pagnol*, publié en 1937, où il est question de la naissance de *Jazz*, ni dans l'article de Pagnol lui-même, publié dans le *Figaro littéraire* le 3 août 1963⁵, on ne trouve d'explications concernant les thèmes serbes,

³ « Cécile : – Il faut que les jeunes filles serbes soient d'une grande beauté pour vous avoir rendu si difficile.

Stépanovitch: – Oh! non! C'est tout le contraire! Les jeunes filles serbes sont moins jolies que les françaises. Elles sont de plus belles femmes, mais elles pèsent un grand nombre de kilos... » (Marcel Pagnol, *Jazz*, Paris, Le livre de poche, 1975, pp. 69–70).

⁴ *Ibid.*, pp. 157–158. De son côté, Stépanovitch raconte, pour corroborer son opinion qu'il faut crier au secours à temps (allusion au professeur Blaise qui a décidé de profiter de la vie assez tard), l'histoire d'un pauvre qu'une nuit de Noël on a écrasé par la porte de la cathédrale de Belgrade derrière laquelle il dormait car il a crié au secours trop tard (*Ibid.*, p. 165).

⁵ Marcel Pagnol raconte l'histoire de sa première pièce. Il s'agit de la première pièce jouée que Pagnol ait écrite seul, les deux premières ayant été écrites en collaboration avec Paul Nivoix.

je me suis permis de m'adresser à l'auteur et de lui demander les renseignements désirés. Le 5 novembre 1966 j'eus le plaisir de recevoir la lettre suivante⁶ :

Saris, 4 Nov. 66

Cher monsieur,

Je vous remercie de l'intérêt
que vous accordez à mes ouvrages,
et je vous fais envoyer quelques
renseignements.

J'ai connu les Serbes à Aix
en Provence, en 1918. J'étais
professeur adjoint au lycée,
et j'avais dans ma classe plusieurs
jeunes Serbes. Je me souviens
du nom de deux d'entre eux :
Mikhaïlovitch, et Bogomir Dalma.

Il y avait aussi Bodorovitch.
C'étaient des garçons robustes
à la fois durs et gentils, rendus
plus sérieux que leur âge par
les malheurs de leur patrie.

Je ne sais ce qu'ils sont devenus.
il y a presque un demi-siècle
que je les ai quittés...

Très cordialement à vous,

Marcel Pagnol

⁶ Étant donné le caractère de l'écriture de Pagnol, nous nous contentons du fac-similé de sa lettre.

Comme on peut le constater en lisant cette lettre, c'est Bogomir Dalma qui a donné son prénom au héros de Pagnol; en ce qui concerne son nom, il est assez probable qu'il provient de celui de Stépa Stépanovitch. De nombreux rapports et articles de journaux, publiés en France durant la guerre et après sa fin, dont le voïvode serbe fit l'objet, confirmeraient cette supposition, ainsi que le diminutif « Stépa » du personnage serbe de Pagnol. Soit dit en passant, le vrai nom de Dalma était Acimović; après la guerre il s'installe en France pour y vivre comme peintre et écrivain.

Ceci dit, il est évident que Marcel Pagnol n'explique pas tout dans sa lettre. L'éloignement des événements et des circonstances d'autrefois, ainsi que les préoccupations actuelles ne lui permettaient certainement pas d'entrer dans les détails même s'il l'avait jugé nécessaire. (On sait que, doué d'une prodigieuse mémoire, Pagnol ne prenait jamais de notes.) Peut-être était-ce aussi ce refus, conscient ou inconscient, bien connu, des auteurs d'expliquer leur œuvre, même ce qui est tout à fait explicable. A ce que Pagnol dit (l'excellence de sa mémoire nous surprend une fois de plus), il faut sans aucun doute ajouter les conversations avec ses élèves, les articles de journaux, peut-être des livres et probablement aussi des rencontres avec d'autres Serbes.

Une autre constatation qui s'impose c'est que l'image laissée par les élèves serbes à leur jeune professeur correspond tout à fait à celle qu'il en donne dans sa pièce.

Михаило Павловић
Универзитет у Београду – Филолошки факултет

СРПСКИ СТУДЕНТИ У ЈЕДНОМ КОМАДУ МАРСЕЛА ПАЊОЛА
(Резиме)

У раду се испитује један мање познати вид присуства српских ђака у Француској, њихово место у позоришном комаду из међуратног раздобља, *Цез*, француског писца Марсела Пањола.

Третирајући фаустовску али и општељудску тему коришћења живота и проблем избора између уживања у њему, нарочито уживања у љубави, с једне стране, и предавања раду, посебно жртвовања науци, с друге стране, као и проблем предавања младалачким уживањима у зрелим годинама, Марсел Пањол је у свој комад унео елементе временски и просторно сасвим одређене, од којих су неки, за нас Србе, посебно занимљиви.

Већ у првом чину студенткиња Сесил Боасје говори професору Блезу о једном студенту који се зове Богомир Степановић и који због материјалних тешкоћа мора да се врати у Србију пре краја школске године. То је, у ствари, апел за помоћ сиромашном студенту,

коме ће се професор Блез, немајући још разлога за љубомору, одазвати с пуно добре воље и обзира. У другом чину Степановић кога зову „Степа“ појављује се да би се срео са Сесилом у слушаоници у којој ће професор Блез одржати своје последње предавање, а у четвртом да би своју колегиницу, за коју је везан узајамним симпатијама, одвратио од њене племените али у суштини вишеструко погрешне намере и енергично се супротставио професору Блезу, упркос поштовању, симпатији и захвалности које је према њему гајио. Други један Србин, такође студент, чија је улога споредна и који углавном служи да осветли Степановићев лик, презива се Богдановић.

Место које Пањол даје Србима у овој својој драми не своди се само на лик Степановића, мада је он повод за све остало. У вези са његовим боравком у Француској, помињу се српска влада и српски конзул, говори се о српским женама и девојкама. Поред Ваљева, места где живи Степановић, у комаду се у два, три маха помињу Београд, Куманово и Вардар у вези са борбама које су тамо вођене и у којима су Степановић и његов брат учествовали. За ова места везане су у комаду и неке анегдоте.

Позоришни комад *Цез* настао је недуго по завршетку Првог светског рата, па се може претпоставити да је све оно што се о Србима писало и говорило у Француској за време ондашњег савезништва морало имати неког утицаја на Пањола. Уз то, аутор овог чланка се обратио самоме Пањолу, који му је у писму од 4. новембра 1966. године одговорио да је 1918. године упознао младе Србе који су били његови ђаци док је био професор у Екс-ан-Провансу, а међу којима су били извесни Михаиловић, Тодоровић и Богомир Далма. Далма је дао име Степановићу, док је презиме вероватно инспирисано презименом војводе Степе о коме се у Француској доста писало.

Из наведених редова види се да слика коју су код свог младог професора енглеског језика створили наши ђаци, одговара слици Срба коју Пањол даје у своме комаду. Тако је овај значајан позоришни и филмски стваралац, који се прославио и као писац успомена, сећање на свој улазак у живот повезао са сећањем на наше сународнике и, транспонујући га, фиксирао у свом првом значајном и самосталном драмском остварењу. На тај начин он је и обогатио, у трећој деценији XX века, ону веома богату француску литературу прошлог и ранијих векова, посвећену српском народу.

Jelena Novaković
Université de Belgrade – Faculté de Philologie

LA LITTÉRATURE SERBE DANS LA PRESSE FRANÇAISE À L'ÉPOQUE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES

Résumé : *L'auteur examine les articles sur la littérature serbe dans la presse française après la Première Guerre mondiale. Ces articles, dont les auteurs sont le plus souvent les slavistes de renom, sont marqués, d'une part, par la sympathie pour un peuple allié de guerre et par l'admiration pour sa littérature et d'autre part par l'idée yougoslave très actuelle à cette époque.*

Mots clés : *Littérature serbe, presse française, études comparées, imagologie, slavistique, idée yougoslave.*

Les relations franco-serbes, qui font partie d'une longue tradition, s'intensifient vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle, pour atteindre leur apogée dans la période de l'entre-deux-guerres. À cette époque la presse française prête une grande attention à la littérature serbe. On peut en trouver des informations dans la bibliographie de Pavle Popović et Miodrag Ibrovac « Essai de bibliographie française de la littérature yougoslave », publiée dans la revue *Le Monde slave* en 1931¹, ensuite dans les travaux de Mihailo Pavlović², surtout dans *La Bibliographie française de la poésie populaire serbe et croate*, qu'il a faite en coopération avec Dušan Janjić³, ainsi que dans la thèse de doctorat de Janjić, soutenue à la Faculté de Philologie de l'Université de Belgrade, *Les Littératures yougoslaves dans les revues littéraires françaises après la Seconde Guerre mondiale (Jugoslovenske književnosti u francuskim književnim časopisima posle II svetskog rata*, 1986), qui rend compte aussi de certains textes de la période précédente. Dans notre recherche, centrée sur la période de l'entre-deux-guerres, nous essayons moins d'englober tous les textes qui ont paru dans la dite période, ce qui demanderait une étude qui dépasse les dimensions d'un article, que de montrer ce qui

¹ Pavle Popović – Miodrag Ibrovac, « Essai de bibliographie française de la littérature yougoslave », *Le Monde slave*, nouvelle série, t. II, mai 1931, pp. 290–322.

² Cf. Mihailo Pavlović, *U dvostrukom ogledalu. Francusko-srpske kulturne i književne veze*, Beograd, Prosveta, 1996.

³ Mihailo B. Pavlović – Dušan A. Janjić, *Francuska bibliografija o srpskoj i hrvatskoj narodnoj poeziji*, Beograd, SANU, 1995.

caractérise la réception de la littérature serbe en France après la Première Guerre mondiale et ce qui détermine l'horizon d'attente du public français.

Au cours de cette guerre, la presse française exprime de la sympathie pour le peuple serbe et l'intérêt pour la problématique qui le concerne augmente, ce qui se manifeste aussi dans les textes sur la littérature serbe. Elle fait l'objet d'études des linguistes et des littérateurs français, tels que Philéas Lebesgue, poète, romancier, essayiste, traducteur et critique littéraire⁴ ou André Vaillant, linguiste, philologue et grammairien français de renom, spécialiste en slavistique, auteur d'une *Grammaire comparée des langues slaves* et d'un *Manuel de vieux-slave*⁵. Elle fait aussi l'objet d'études de romanistes et de comparatistes serbes qui soutiennent et publient en France leurs thèses de doctorat, mais qui publient aussi une suite d'articles sur la littérature serbe, tels que Pavle Popović, Miodrag Ibrovac, Nikola Banašević⁶. Les textes sur la littérature serbe paraissent dans des périodiques consacrés aux études slaves (*Revue slave*, *Le Monde slave*, *Revue des études slaves*, *L'Europe centrale*, *Les échos d'Orient*) ou comparées (*Revue de littérature comparée*), aussi bien que dans ceux qui suivent les événements littéraires et culturels dans les pays slaves et les pays de l'Europe centrale, sans que ce soit leur orientation principale (*Revue des deux mondes*, *Revue de Paris*, *Mercur de France*, *Revue bleue*)⁷. On peut ranger ces textes dans quelques catégories:

⁴ Voir: Philéas Lebesgue, *Les Chants féminins serbes*, Paris, E. Sansot, 1920. Avec un supplément musical par Miloje Milojevič. Il s'agit des poésies populaires serbes, traduits en français pour la première fois, avec une préface de Miodrag Ibrovac et un Appendice critique qui contient un commentaire comparatif des airs traditionnels et diverses études critiques.

⁵ Vaillant a traduit et publié des textes liturgiques et sacrés écrits dans la langue slave liturgique, notamment *Les Règles de saint Basile*, *Les Catéchèses de Cyrille de Jérusalem*, *L'Homélie anonyme de Clozianus*, *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*. Pour plus de détails sur Vaillant, voir: Pierre Pascal et José Johannet, « André Vaillant (1890–1977), l'homme et le savant », *Revue des études slaves*, t. 53, 1981, fasc. 3, pp. 367–370.

⁶ En 1923 Banašević a soutenu à Paris la thèse de doctorat sur le poète et l'auteur dramatique français Jean de La Pérouse, membre de la première Pléiade. Dans sa thèse, qui est publiée la même année par les Presses universitaires de la France (Nicolas Banachévitch, *Jean Bastier de la Pérouse (1529–1554), étude biographique et littéraire*, Paris, PUF, 1923) et republiée en 1970 par Slatkine, à Genève, Banašević a jeté une nouvelle lumière sur toute une période de la littérature française, et surtout sur la formation et le développement de la Pléiade, la plus grande école poétique du XVIe siècle, en découvrant certains faits inconnus jusqu'alors.

⁷ Il est à noter que dans les années de guerre les plus difficiles pour la Serbie, une activité intellectuelle importante se développe en exil. Les Serbes ont leur périodique qui paraît en français. C'est *La Patrie serbe*, revue mensuelle qui paraît en français à Paris entre octobre 1916 et décembre 1918 et où publient leurs articles les intellectuels serbes (Jovan Žujović, Milan Grol, Branislav Nušić, Jaša Prodanović, Miodrag Ibrovac), mais aussi les slavistes français qui s'intéressent à la Serbie et aux Slaves du Sud en général (Ernest Denis, Emile Hauman). L'objectif principal est de rassembler la jeunesse serbe et de raviver son patriotisme, mais aussi de renforcer les relations franco-serbes en éveillant en France l'intérêt pour la culture et la langue serbes. Les articles sur la littérature serbe paraissent dans les autres revues et journaux serbes et yougoslaves en français, publiés à Paris (*La Revue Yougoslave*) ou à Belgrade (*Nouvelles yougoslaves*, *La Yougoslavie*, *L'Echo de Belgrade*), aussi bien que dans des revues imprimées dans d'autres pays, et qui s'occupent de la problématique serbe et yougoslave (*L'Europe centrale* de Prague, *La Serbie* de Genève), mais cette fois ils ne font pas l'objet de notre étude.

études générales, articles sur les chants populaires serbes, articles sur les auteurs serbes et yougoslaves, études comparées, comptes rendus des publications sur la littérature serbe ou yougoslave et chroniques de la vie littéraire et culturelle en Serbie et en Yougoslavie.

Les auteurs d'études générales placent la littérature serbe dans le contexte plus large de la culture slave, en prenant en considération ses relations avec les autres littératures slaves, comme André Mazon, slaviste français, professeur au Collège de France (1923) et membre de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (1941)⁸, qui publie l'article « Le patrimoine commun des études slaves » (1924) dans la *Revue des études slaves*⁹. Le plus souvent, la littérature serbe est considérée comme faisant partie des littératures et cultures des Slaves du sud. C'est ainsi que *Mercure de France* a une rubrique consacrée aux « Lettres yougoslaves »¹⁰ (ou « yougoslaves »). Le comte Louis de Voïnovitch (Lujó Vojnović) écrivain, politicien et diplomate¹¹, dans son texte « La civilisation yougoslave », publié en 1925 dans *Mercure de France*, emploie l'adjectif « yougoslave » pour désigner les pays qui composent la Yougoslavie, même en parlant de la période

⁸ Ses travaux portent sur la littérature classique russe du XIXe siècle et sur le folklore des Slaves des Balkans.

⁹ André Mazon, « Le patrimoine commun des études slaves. Leçon d'ouverture du cours de langues et de littératures slaves au Collège de France », *Revue des études slaves*, 1924, t. 4, fasc. 1 et 2, pp. 113–132.

¹⁰ La manière d'écrire l'adjectif, « yougo-slave » ou « yougoslave », montre que ces auteurs sont conscients tout de même qu'il s'agit d'un ensemble de plusieurs littératures, qui ont des ressemblances, mais aussi des différences.

¹¹ Né à Split, il tire son origine d'une famille serbe noble de Herceg Novi.

qui précède sa formation¹². Le développement de leur civilisation se présente pour lui comme une ligne ascendante de libération nationale qui atteint son apogée après la Première Guerre mondiale, lorsque naît la nation « serbo-croato-slovène, c'est-à-dire yougoslave » qui a un rôle médiateur et qui doit remplir, grâce à ses écrivains, ses penseurs, ses savants, ses artistes, « la mission de facteur de liaison, d'harmonie, d'ordre »¹³. Dans le contexte de cette mission, Voïnovitch parle des contributions de tous les peuples yougoslaves en mettant en relief le rôle de la Serbie: « Par son sublime sacrifice, par le million de ses morts, la Serbie a fait œuvre de civilisation au plus haut degré. Innocente de la guerre, forcée de se défendre, elle a fécondé et consacré le sol natal pour les moissons futures »¹⁴.

Pavle Popović, historien de la littérature, professeur et recteur de l'Université de Belgrade, considère, lui aussi, la littérature serbe dans le cadre yougoslave, comme le montre son étude « La Littérature yougoslave, vue générale », publiée en trois parties dans *Le Monde slave* en 1930. Mais il examine séparément les littératures serbe, croate et slovène, en accordant la plus grande place à la littérature serbe, pour conclure que « ce que nous avons de meilleur dans notre culture littéraire, nous le devons à la France »¹⁵, grâce surtout au fait que les générations de jeunes Serbes ont fait leurs études à Paris.

Il en est de même pour Boško Tokin, poète avant-gardiste serbe, auteur du *Manifeste du zénitisme*, écrit en collaboration avec Ljubomir Micić et Yvan Goll, et qui constate, dans son texte sur les « Lettres Yougo-Slaves », publié dans *Revue de l'Époque*, que, pendant la guerre, « une littérature yougoslave se dessina »¹⁶. Tokin écrit aussi la préface à l'*Anthologie des poèmes yougo-slaves contemporains*, résultat de sa coopération avec Philéas Lebesgue¹⁷ qui exprime lui aussi une orientation pro-yougoslave. Il tient, sous le pseudonyme Lioubo Sokolovitch, la chronique littéraire « Lettres yougoslaves » dans *Mercure de France*. En soulignant l'unité yougoslave, « aujourd'hui réalisée sinon stabilisée », qui « naquit d'abord dans le rêve des poètes, pour fleurir ensuite dans le sang des soldats »¹⁸ et en se demandant si « la jeune culture yougoslave », « en vertu de la poussée vitale propre qui la distingue et qui l'anime », va « se hausser au niveau de l'une des grandes cultures européennes » et si elle pourra « éviter de s'absorber plus ou moins, un jour ou l'autre, en l'une d'entre elles », il dit qu'il « imagine volontier

¹² Comte Louis de Voinovitch, « La civilisation yougoslave », *Mercure de France*, 1925, t. 183, p. 27.

¹³ *Ibid.*, p. 32.

¹⁴ *Ibid.*

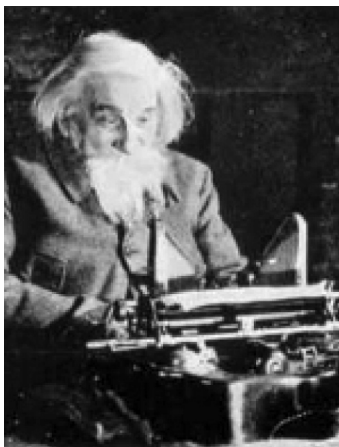
¹⁵ Pavle Popović, « La Littérature yougoslave, vue générale », *Le Monde slave*, 1930, t. III, p. 364. Texte des trois conférences faites à l'Université de Paris en mai 1930.

¹⁶ Boško Tokine, « Lettres Yougo-Slaves », *Revue de l'Époque*, 1919, I, N° 2, p. 94.

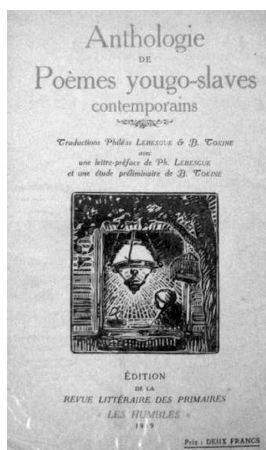
¹⁷ Philéas Lebesgue & B. Tokine, *Anthologie des poèmes yougo-slaves contemporains*. Avec une lettre-préface de Ph. Lebesgue et une étude préliminaire de B. Tokine, Paris, Revue littéraire des primaires, 1919.

¹⁸ *Mercure de France*, 1924, t. 173, p. 543.

que toute l'élite serbe, croate et slovène partage cette espérance de victoire et que la volonté absolue d'intégration nationale est unanime », mais aussi que « le miracle entier ne peut s'accomplir que si la nation yougoslave embrasse complètement la mission qui lui est dévolue, celle d'unir les formules dynamiques de l'Occident à l'intériorité orientale, pour en faire jaillir une *doctrine de vie* ». ¹⁹

Philéas Lebesgue

Philéas Lebesgue trouve les origines de l'union yougoslave, réalisée au niveau politique après la Première Guerre mondiale, dans la poésie épique serbe, comme le montre aussi son article « La poésie populaire serbe », publié dans *Le Monde nouveau* en 1920. Dans cet article il examine, d'une part, les échos de la poésie populaire chez les poètes romantiques (Petar Preradović, Branko Radičević, Jovan Jovanović Zmaj, Đura Jakšić), et d'autre part les ressemblances entre les chants populaires serbes et les chansons de geste françaises. Dans les uns et les autres, ce qui est célébré, ce ne sont pas les victoires et les triomphes, mais l'héroïsme dans la défaite : « À Kossovo comme à Roncevaux, l'on meurt fièrement sans rompre d'une semelle, le *frère ne voulant point abandonner le frère* ; mais, tandis que chez nous Charlemagne est sauf, la France indemne, chez les Serbes, le prince lui-même succombe et avec lui l'indépendance. Aussi, dans l'épopée serbe, le pathétique atteint-il souvent le sublime. » (p. 2286) ²⁰ Lebesgue a inséré dans son article la traduction française de quelques chants populaires serbes, tels que « La Mort de la Mère de Yougovitch », « Sur le tombeau de Voïvode Doitchine », « À Gazimestan », « Pensées inexprimées ». En mentionnant

¹⁹ *Mercure de France*, 1926, t. 189, pp. 738–739.

²⁰ Philéas Lebesgue, « La poésie populaire serbe », *Le Monde nouveau*, 1920, p. 2286.

le « poignant épisode » évoqué par la tsarine Militza interrogeant son fidèle serviteur Miloutine sur l'étendue du désastre, Lebesgue constate qu'« on n'en peut retrouver l'équivalent que dans les Perses du vieil Eschile ».²¹ Une idée semblable est exprimée dans le texte de Marcel Vallon « La poésie populaire dans la poésie yougoslave », publié à propos du XIe Congrès international des Pen-Clubs à Dubrovnik, dans la *Revue bleue* en 1933 et où l'auteur constate que tous ceux qui ont étudié l'histoire et la culture yougoslaves sont arrivés à la conclusion que c'est la poésie populaire qui a fourni « les éléments spirituels essentiels à la formation de cet esprit vaillant et opiniâtre qui a permis aux Serbes de faire des prodiges d'héroïsme » pendant la grande guerre²². En même temps, il y trouve à la fois une valeur littéraire et une sagesse de la vie :

Ces poèmes sont exprimés dans une langue littéraire impeccable et extrêmement laconique. Ce sont des figures et des pensées comme si chacune était forgée pour elle-même; on chante la bataille de Kossovo comme l'événement le plus réel d'un peuple entier conscient de se sacrifier dans cette bataille pour la défense de la civilisation chrétienne.

La signification profonde de ces poèmes est la sagesse de la vie au milieu des brillantes images et des inventions qui l'ornent. Cette sagesse embrasse toute la vie de l'homme, en général, et sans tenir compte de la conception chrétienne du poème. Cette sagesse parle de l'homme et non du chrétien, cette sagesse est la liberté de cette ère qui va si loin que, dans un poème, en décrivant la mort du plus grand héros serbe, elle appelle Dieu lui-même « Vieux Sanguinaire » duquel on meurt inévitablement. Mais cela est dit dans une telle forme et dans un tel assemblage de pensées, qu'on ne sent pas la lourdeur de l'insolence.²³

Certains chercheurs dans le domaine de la poésie serbe et yougoslave s'occupent de son statut à l'époque moderne, tel Mathias Murko (Matija Murko) originaire de Slovénie, spécialiste des traditions épiques serbe et croate, qui, sur la base des observations et des entretiens avec les gens des pays yougoslaves, écrit deux textes: « L'État actuel de la poésie populaire épique yougoslave », publié dans *Le Monde slave* en 1928²⁴ et « Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie », publié dans la *Revue des études slaves* en 1933²⁵. Certains chercheurs ont centré leurs études sur les problèmes de l'origine et du développement des chants épiques, tel Nikola Banašević qui publie en 1926, dans la *Revue des études slaves*, son étude « Le Cycle de Kosovo et les chansons de

²¹ *Ibid.*, p. 2288.

²² Marcel Vallon, « La Poésie populaire dans la poésie yougoslave », *Revue bleue*, N° 12, juin 1933, p. 371.

²³ *Ibid.*

²⁴ Mathias Murko, « L'Etat actuel de la poésie populaire épique yougoslave », *Le Monde slave*, nouvelle série, t. II, N° 6, juin, 1928, pp. 321–351. En 1929 l'Institut de langues slaves à Paris a publié ce texte sous forme de brochure et sous le titre *La Poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle*.

²⁵ Mathias Murko, « Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie », *Revue des études slaves*, 1933, t. 13, fasc. 1 et 2, pp. 16–50.

geste »²⁶. En comparant les motifs des chants épiques serbes et yougoslaves et les motifs des chansons de geste françaises, il découvre des ressemblances entre les chants du cycle de Kosovo et *La Chanson de Willame* et il en tire la conclusion, conformément aux théories du médiéviste français Joseph Bédier, que la légende kosovienne ne s'est pas formée immédiatement après la bataille de Kosovo, tout près de l'endroit où a eu lieu cet événement historique, ce qui fut une thèse acceptée, mais beaucoup plus tard, sous l'influence des chansons de geste, dans les villes dalmates et dans les îles près de la Mer Adriatique.

André Vaillant

Cet article de Nikola Banašević, qui a provoqué des réactions controversées parmi les chercheurs serbes²⁷, est devenu ouvrage de référence pour les slavistes français²⁸. Un de ces slavistes est André Vaillant qui se réfère à cet « excellent article »²⁹ en parlant de l'origine des chants populaires serbes dans deux études:

²⁶ Nikola Banašević, « Le Cycle de Kosovo et les chansons de geste », *Revue des études slaves*, 1926, fasc. 3-4, pp. 224-244. Inséré dans: Nikola Banašević, *Études d'histoire littéraire et de littérature comparée*, Beograd, 1975, pp. 7-21.

²⁷ Voir la polémique entre Banašević et Dragutin Kostić (qui considère que les chants populaires apparaissent immédiatement après les événements qu'ils décrivent et tout près du lieu où ils se sont passés), dans *Srpski književni glasnik*, aussi bien que les polémiques dans d'autres revues littéraires.

²⁸ Il est à noter ici qu'une autre thèse de doctorat faite par un chercheur serbe est resté jusqu'aujourd'hui ouvrage de référence incontournable en France et ailleurs. C'est la thèse de Vojislav Jovanović (Voïslav Yovanovitch, « *La Guzla* » de Prosper Mérimée. *Étude d'histoire romantique*, Paris, Hachette, 1911). Et l'auteur de ces lignes a l'honneur d'être engagée par la maison d'édition Champion dans la publication critique des ouvrages de Mérimée, notamment de *La Guzla*.

²⁹ André Vaillant, « Les chants épiques des Slaves du Sud », *Revue des cours et conférences*, 1932, 15 mars, p. 641.

« Marko Kraljević et la vila », publié dans la *Revue des études slaves* en 1928 et « Les chants épiques des Slaves du Sud », publiée dans *Revue des cours et conférences* en 1932. En appliquant à la poésie épique des Slaves du Sud les principes de Joseph Bédier, il constate, d'une part, que les chants du cycle de Marko Kraljević n'ont pas été composés de son vivant, ce qui correspond à la thèse de Banašević sur la naissance des chants du cycle de Kosovo et, d'autre part, que la légende de Marko Kraljević s'est formée autour du monastère qui porte son nom (Markov manastir). En considérant, lui aussi, les chants épiques serbes dans une perspective comparatiste, il examine leurs ressemblances avec les chansons de geste. Il lie certains chants du cycle de Marko Kraljević aux chants du cycle de Guillaume d'Orange et il compare ce héros des chants serbes, « ce vassal insolent, mais d'un secours si précieux » à Aymeri de Narbonne et à Renaud de Montauban, et ses luttes contre les Arabes à celles des barons de Chalemagne contre les Sarrasins³⁰. Que Vaillant appréciait les recherches de Banašević est confirmé par ses textes dans la « Chronique » qu'il tenait dans la *Revue des études slaves* et où il présentait les livres « en serbo-croate et en slovène ». Dans son compte rendu critique de l'étude de Banašević *Le Cycle de Marko Kraljević et les échos de la littérature courtoise franco-italienne*³¹, il constate que la comparaison des thèmes et des motifs de la légende de Marko Kraljević aux thèmes de la littérature chevaleresque occidentale, franco-italienne est « menée avec une grande précision et une connaissance approfondie du sujet »³².

Outre la poésie populaire serbe, à laquelle sont consacrés plusieurs autres articles, les objets d'intérêt des chercheurs français ont été certains poètes et prosateurs serbes. Vers la fin de la Première Guerre mondiale, paraissent beaucoup d'articles qui expriment de la sympathie pour les héros serbes. Un de ces articles, publié dans la *Revue des deux mondes* du 15 mai 1918 par Jean Dornis, est consacré au poète Milutin Bojić et il contient la traduction en prose de son poème célèbre « Le tombeau bleu ». En célébrant le poète serbe, décédé dans la troisième décennie de sa vie, après la traversée de l'Albanie, dans l'hôpital militaire à Salonique, mais aussi « la sympathie entre les deux nations »³³, française et serbe, Dornis termine son article par la constatation: « Aujourd'hui sous la roche où le flot de cette mer se brise, apportant les éternelles questions aux éternelles réponses, repose celui qui savait comment l'homme pur rit devant le danger, et comment il accomplit dans la tempête l'œuvre austère; comment le poète tresse

³⁰ *Ibid.*, p. 639. Selon A. Vaillant, Marko Kraljević, « héros brutal, mais sympathique, et qui fait de sa force un emploi à la fois généreux et spirituel », n'est pas sans rappeler non plus d'Artagnan de Dumas (cf. André Vaillant, « Marko Kraljević et la vila », *Revue des études slaves*, 1928, t. 8, fasc. 1 et 2, p. 81).

³¹ Nikola Banašević, *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti*, Skopljje, Skopsko naučno društvo, 1935.

³² *Revue des études slaves*, 1936, t. 16, fasc. 1 et 2, p. 159.

³³ Jean Dornis, « Un poète serbe. Miloutine Boitch », *Revue des deux Mondes*, 15 mai 1918, p. 409.

des couronnes après les batailles, et comment son chant allume pour toujours, dans ce triste monde, une Beauté nouvelle »³⁴.

Dans les articles ultérieurs les auteurs manifestent plus d'esprit critique et mettent au premier plan le sens et la valeur littéraires des ouvrages dont ils s'occupent et qu'ils considèrent le plus souvent dans le contexte de la littérature européenne, voire mondiale. C'est ainsi que Philéas Lebesgue, dans son article sur Milan Vukasović, publié en 1926 dans la *Revue bleue*, avec quelques poèmes dans la traduction française, remarque ce qui lie ce fabuliste à son sol natal, mais aussi l'aspect universel de son œuvre, en le comparant à La Fontaine et à Krylov: comme Krilov, Vukasović puise ses thèmes dans la vie qu'il considère avec une distance ironique, en laissant sa morale s'imposer d'elle-même et en orientant sa pensée vers la toute-puissante réserve des choses et du destin, ce qui le renvoie aux sources orientales et le rapproche de l'écrivain indien Rabindranath Tagore: « Partout le sentiment voisine avec l'ironie, l'idylle avec la caricature. *Musique du temps* complètera bientôt cette série nouvelle, qui place Voukasović entre La Fontaine et La Bruyère. Il est un recueil encore inédit qui doit nous montrer un Voukassovitch³⁵ presque exclusivement lyrique et métaphysicien et sentimental, proche parent de Rabindranath Tagore et c'est à cette veine que nous avons voulu emprunter la suite de poèmes en prose ici traduits pour la première fois en français »³⁶.

Cette perspective comparatiste est aussi celle de Jean Prenat qui publie en 1937, dans la même revue, un article sur Nicolas Šop, qu'il compare à saint François d'Assise – « comme lui, il rapproche Dieu de l'homme, sachant nous le faire sentir et voir dans sa grande oeuvre, la nature »³⁷ – et surtout à Francis Jammes – « l'œuvre de Chop est pareillement empreinte de mysticisme, celle de Francis Jammes », mais « si Francis Jammes est en quelque sorte panthéiste, Chop est simplement naturiste »³⁸. La perspective comparatiste prédomine dans les études publiées dans la *Revue de littérature comparée* à laquelle collaborent plusieurs chercheurs serbes qui étudient, en accord avec les acquisitions des comparatistes français, l'influence et la réception d'auteurs français, anglais, allemands, russes dans le milieu culturel serbe et yougoslave. Miloš Trivunac examine l'intérêt de Goethe pour les chants populaires serbes et les reflets de son œuvre dans les milieux culturels yougoslaves, en constatant que son excellente réception est une

³⁴ *Ibid.*, p. 416.

³⁵ Autrefois, en France, on écrivait les noms d'auteurs serbes de telle manière que les Français, dont l'orthographe n'est pas phonétique, puissent les prononcer comme on les prononce dans leur pays d'origine où l'orthographe est phonétique. Dans notre article, nous prenons les graphies en cours actuellement (donc, dans ce cas, « Vukasović »), sauf dans les citations.

³⁶ Philéas Lebesgue, « Un fabuliste serbe: Milan Voukassovitch », *Revue bleue*, 20. mars 1926, p. 162.

³⁷ Jean Prenat, « La poésie yougoslave contemporaine. Nicolas Chop », *Revue bleue*, 1. mai 1937, N° 9, p. 307.

³⁸ *Ibid.*

expression de la reconnaissance au poète allemand qui a introduit la poésie populaire serbe dans la littérature mondiale (« Goethe et les Yougoslaves », 1932)³⁹. Josip Badalić examine la réception de Pouchkine dans les milieux culturels yougoslaves (« Pouchkine en Yougoslavie », 1937).⁴⁰ Parmi les chercheurs qui considèrent la littérature serbe du point de vue comparatiste, il faut mentionner aussi le slaviste américain Clarence Augustus Manning. Dans son étude « Milton et Njegoš », publiée dans la *Revue des études slaves* en 1938, il examine les ressemblances et les différences entre *La Lumière du microcosme* de Njegoš et *Le Paradis perdu* de Milton, pour conclure que Njegoš s'est visiblement inspiré de Milton, mais qu'il ne l'a pas suivi aveuglément. Dans son poème épique, qui « a du mouvement et de l'élan », « la vision est puissante, la pensée élevée, la langue plus philosophique que dans aucune œuvre antérieure de la littérature serbe »⁴¹, si bien qu'il est « l'un des grands poètes philosophiques et apocalyptiques du XIXe siècle, sinon de tous les temps »⁴².

La littérature serbe est mentionnée et examinée dans les chroniques des événements littéraires et culturels en Serbie et en Yougoslavie, marqués elles aussi par l'esprit critique et par une orientation pro-yougoslave. À ce sujet, comme nous l'avons remarqué, on trouve des informations importantes dans les chroniques de *Mercur de France* et de *Revue des études slaves*, aussi bien que dans la chronique « Bulletin Yougoslave » de Borivoje B. Mirković dans *Revue bleue* et dans des chroniques dans plusieurs autres journaux et revues. Parmi ces événements une place considérable est accordée aux thèses de doctorat que les romanistes serbes ont soutenues et publiées en France. La presse française (*Journal des débats*, *Revue des cours et conférences*, *Le Temps*, *Le Gaulois*, *La Muse française*, *Le Figaro*) publie des comptes rendus et des commentaires de la soutenance et de la publication de la thèse de Miodrag Ibrovac *José-Maria de Heredia. Sa vie – son œuvre*⁴³, premier travail d'ensemble sur ce poète français, pour lequel il a obtenu le prix de l'Académie française. Dans ces comptes rendus le romaniste serbe est unanimement loué.⁴⁴ C'est ainsi que Joseph Vianey, professeur à l'Université de Montpellier, dans un compte rendu de ce livre, publié dans la *Revue des langues romanes*, écrit :

Cette thèse, œuvre d'un étranger, vaut les meilleurs thèses qui aient été faites par des Français. L'étendue de l'information, l'abondance des documents inédits, une connaissance précise du mouvement littéraire au XIXe siècle, le bon sens de la plupart des conclusions, la

³⁹ *Revue de littérature comparée*, 1932, pp. 159–174.

⁴⁰ *Revue de littérature comparée*, 1937, pp. 198–205 (numéro consacré à Pouchkine).

⁴¹ Clarence A. Manning, « Milton et Njegoš », *Revue des études slaves*, 1938, t. 18, fasc. 1 et 2, p. 72.

⁴² *Ibid.*, p. 72.

⁴³ Miodrag Ibrovac, *José-Maria de Heredia. Sa vie – son œuvre*, Paris, Les Presses françaises, 1923.

⁴⁴ Cf. Aleksandar Arnaudović, „Naše doktorske teze u Francuskoj”, *Srpski književni glasnik*, 1925, XV, pp. 526–533.

qualité du style en font, plus encore que le nombre des pages, un travail important. Et il nous est agréable de constater qu'elle a été composée par un professeur Yougo-slave: elle nous apporte la preuve éclatante que notre littérature est enseignée à Belgrade avec autant de savoir et de goût que de sympathie⁴⁵.

Aux professeurs et chercheurs se joint la fille de Heredia, Madame Gérard d'Houville, poète, romancière et journaliste qui, dans un texte publié en 1925, dans la *Revue des deux mondes*, renvoie le lecteur à « la lecture passionnante de la remarquable thèse de Miodrag Ibrovac », livre « écrit avec une admiration très pieuse et très intelligente » et « une vaste érudition critique »⁴⁶.

La thèse de doctorat d'Aleksandar Arnautović sur Henry Becque, créateur du théâtre « cruel », soutenue en 1927 à la Sorbonne, a eu dans la presse française des échos non moins grands. La critique française a apprécié le fait qu'un étranger travaille sur un sujet purement français et qu'il ait même mieux compris un auteur dramatique français que certains français eux-mêmes. La soutenance de la thèse et la vive discussion que cette thèse a provoquée, car elle a réfuté certaines opinions sur le dramaturge qui fait son objet, est commentée et louée par André Antoine, réalisateur et critique célèbre, inventeur de la mise en scène moderne en France et créateur du Théâtre libre; par André Le Breton, professeur à la Sorbonne, grand admirateur de Becque, qui a exprimé son admiration pour l'objectivité et l'esprit critique de M. Arnautović, en le louant surtout d'avoir découvert, parfois à l'encontre des opinions de Gustave Lanson lui-même, la vraie valeur d'un auteur dramatique français des plus importants; par Daniel Mornet qui a trouvé dans son travail un modèle de précision scientifique et un grand nombre d'informations sur le théâtre moderne. La publication de cette thèse⁴⁷ qui restera jusqu'à nos jours un ouvrage de référence dans les études du théâtre français du XIXème siècle, est accueillie par une suite de louanges dans les cercles universitaires et littéraires. Un membre de l'Académie française, Robert de Flers, publie un long compte rendu de ce livre dans *Le Figaro* du 6 août 1927, où il souligne les connaissances approfondies d'Arnautović non seulement de l'auteur qui est l'objet de ses recherches, mais aussi de tout le théâtre moderne, aussi bien que la

⁴⁵ *Revue des langues romanes*, novembre-décembre 1924, pp. 453–454. Dans *Littérature française* de J. Bédier et P. Hazard, le livre de M. Ibrovac est cité comme le seul ouvrage de référence concernant Heredia. Ce livre a attiré l'attention de plusieurs publicistes, écrivains et spécialistes en littérature, dont : Pierre de Quirielle (*Journal des Débats*, 20 juin 1923), Lucien Descaves (*Le Journal*, 30 juillet 1923), André Gavoty (*Revue des cours et conférences*, 31 juillet 1923), Henri de Régner (*Le Figaro*, 21 août 1923), Philéas Lebesgue (*La République de l'Oise*, 2 septembre 1923), Émile Henriot (*Le Temps*, 16 octobre 1923), André Chaumeix (*Le Gaulois*, 20 octobre 1923), Frédéric Lefebvre (*Paris-Soir*, 16 novembre 1923), André Le Breton (*La Revue de France*, 15 mars 1924), etc. Il est à noter aussi que M. Ibrovac a profité de son séjour en France pour développer les relations franco-serbes. En témoigne sa correspondance. Voir à ce sujet: Jelena Novaković, « Povodom francuske prepiske Miodraga Ibrovca », *Miodrag Ibrovac. Zbornik radova sa bibliografijom*. Priredio Veroljub Vukašinović, Trstenik–Beograd, Narodna biblioteka Jefimija – Službeni glasnik, 2012, pp. 91–102.

⁴⁶ Gérard d'Houville, « À propos des *Trophées* », *Revue des deux mondes*, 15 novembre 1925, p. 430.

⁴⁷ Alexandre Arnautovitch, *Henry Becque*, I-III, Paris, PUF, 1925.

distance critique avec laquelle il examine le phénomène théâtral. Gustave Cohen, professeur à la Sorbonne, dans son article publié dans *Les Nouvelles littéraires* du 24 septembre 1927, compare Arnautović à Rodin, à Dante et à Balzac, en écrivant que son œuvre immense de 1500 pages est une sorte de « comédie littéraire » qui est faite de manière balkanique et qui ressuscite tout le XIXème siècle. Le comparatiste Pierre de Curiel, chroniqueur du *Journal des débats*, a consacré au livre d'Arnautović six colonnes sous le titre « Henry Becque, Sorbonne et la Yougoslavie ». En mettant en relief sa riche documentation, son intelligence, sa finesse, sa riche connaissance de la culture française, il considère ce livre surtout dans le contexte de l'amitié franco-serbe. L'œuvre d'Arnautović éveille en lui non seulement des réminiscences littéraires et des souvenirs de jeunesse, mais lui rappelle aussi la guerre et le fait qu'un peuple héroïque, qui a un passé glorieux, a lié son destin à celui du peuple français⁴⁸.

Bien que les livres d'Ibrovac et d'Arnautović traitent de sujets littéraires français, ils méritent d'être mentionnés dans un texte sur la réception de la littérature serbe en France, étant donné qu'il s'agit de contributions à la critique littéraire serbe de la part de deux auteurs qui ont eu beaucoup de mérite dans le développement des relations serbo-françaises.

La thèse de doctorat de Miloš Savković *L'influence du réalisme français dans le roman serbocroate*, publiée en 1935 à Paris, est un travail comparatiste qui concerne la littérature serbe et qui a eu, lui aussi, des échos dans la presse française. André Vaillant en rend compte dans la chronique qu'il tient dans la *Revue des études slaves*, où il ne fait d'habitude que citer le nom d'auteur et le titre de l'ouvrage qui a attiré son attention, en exprimant aussi, parfois, un bref jugement critique. C'est ce qu'il fait avec le livre de Savković, en disant que son idée que l'influence du réalisme et du naturalisme français « a été aussi directe et aussi forte sur la littérature serbe que sur la littérature croate » est originale bien qu'il n'ajoute pas, dans son argumentation, beaucoup de faits positifs à ceux qu'avait établis avant lui Skerlić. Si Vaillant exprime des réserves par rapports à certains jugements de Savković sur Jakov Ignjatović et surtout sur Laza Lazarević, il loue d'autre part les « excellents chapitres sur Matavulj et Kumičić », pour conclure que ce livre est « une contribution des plus utiles, avec la riche bibliographie qui l'accompagne, à l'étude comparée du réalisme »⁴⁹. Vaillant présente aussi, avec la même distance critique d'un vrai connaisseur de la littérature serbe, une suite de publications parues en Serbie, tel que le livre d'Ilija Petrović *Byron en Yougoslavie* où il découvre « un esprit fin et adroit, qui sait s'affranchir des idées conventionnelles »⁵⁰.

⁴⁸ La réception du livre d'Arnautović en France a fait l'objet d'un long article dans *Politika* du 13 janvier 1928, p. 7.

⁴⁹ *Revue des études slaves*, 1935, t. 15, fas. 1 et 2, p. 157.

⁵⁰ *Revue des études slaves*, 1931, t. 11, fasc. 1 et 2, pp. 108–109.

Les publications serbes ont fait l'objet de l'attention de Philéas Lebesgue qui mentionne, dans sa rubrique dans *Mercure de France*, « l'admirable collection » du *Srpski književni glasnik* [Messager littéraire serbe], en constatant que « tout ce qui compte littérairement en Yougoslavie » est appelé à y collaborer. Il mentionne aussi « la vaillante revue » *Misao* [La Pensée], organe des jeunes intellectuels qui ont le sentiment de la nécessité « d'harmoniser, de fondre, au sein de la mentalité yougoslave les diverses influences plus ou moins contradictoires d'Orient et d'Occident, de Whitman à Tagore et de Rimbaud à Franz Werfel »⁵¹. Lebesgue s'attarde sur l'*Anthologie de la poésie Yougoslave des XIXe et XXe siècles* composée et pourvue d'une introduction et de notices par Miodrag Ibrovac, publiée à Paris en 1935, en s'attardant sur sa « belle introduction » dans laquelle Ibrovac « précise excellemment le double jeu d'influences qui présida à la renaissance du lyrisme dans les pays yougoslaves », l'influence des chants populaires dans lesquels les poètes trouvaient des éléments pour poser les fondements de l'unité politique encore incertaine et l'influences des idées qui provenaient de l'Occident et des modèles qui apportaient des « raffinements de forme et de pensée jusqu'alors inédits »⁵². À Philéas Lebesgue se joignent les autres slavistes⁵³, dont André Vaillant qui rend compte de cette anthologie dans sa chronique dans la *Revue des études slaves*⁵⁴, en constatant que « ce recueil de poèmes choisis avec goût et traduits en un français soigné témoigne de façon vivante et exacte, par la qualité de sa présentation littéraire, sur la poésie des Serbes, des Croates et des Slovènes au XIXe et au XXe siècles, et honore la mémoire de Mme Savka Ibrovac »⁵⁵. Lebesgue rend compte d'une suite d'autres anthologies qui paraissent en Serbie dans la période de l'entre-deux-guerres, ainsi que de *La Littérature yougoslave* de Pavle Popović, imprimée vers la fin de la Première Guerre mondiale à l'University Press de Cambridge⁵⁶. Il commente aussi différents événements littéraires, en considérant, lui aussi, les œuvres et les écrivains qui attirent son attention d'un point de vue critique, dans son sens positif et en exprimant, brièvement, son jugement. C'est ainsi que, en parlant des *Paroles sur l'Homme-Tout* (*Reči o Svečoveku*) de Nikolaj Velimirović, « livre à la fois lyrique et philosophique », il dit que, pour la forme, cet ouvrage semble avoir subi l'influence de Nietzsche, mais que, pour le fond, il est plus proche de Dostoïevsky et de Tolstoï et que « les aspirations obscures de l'âme serbe » semblent y trouver « leur meilleure

⁵¹ *Mercure de France*, 1926, t. 189, p. 740.

⁵² *Mercure de France*, 1937, t. 275, pp. 206–207.

⁵³ Cf. M. P., „Antologija G. Ibrovca ocenjena na strani”, *Srpski književni glasnik*, 1936, XLIX, pp. 250–253.

⁵⁴ *Revue des études slaves*, 1935, t. 15, fasc. 1 et 2, p. 158.

⁵⁵ Savka Ibrovac est l'épouse de Miodrag Ibrovac et sa collaboratrice dans le travail de traduction.

⁵⁶ *Mercure de France*, 1928, t. 205, p. 732.

thèse contemporaine »⁵⁷. Il s'occupe aussi d'Ivo Andrić, à plusieurs reprises et à différentes occasions, en le considérant comme « conteur plein de fantaisie et prosateur délicieusement lyrique »⁵⁸ qui, dans *Ex Ponto*, « marie avec souplesse, en des proses lyriques délicatement ouvrées, la pensée la plus ingénieuse au sentiment le plus ému »⁵⁹. Il dit que Sima Pandurović « a su donner assort impressionnant »⁶⁰ à la revue serbe *La Pensée (Misao)*, que Branko Radičević « a laissé une œuvre extrêmement riche et variée », qu'il doit davantage à Heine et aux chants populaires féminins de sa patrie qu'à toute autre influence, mais que son véritable génie « éclate dans les pièces courtes, qui rappellent à la fois Pouchkine et les chansons de femmes, parfois même Anacréon »⁶¹, tandis que dans la poésie d'Aleksa Šantić il trouve « la finesse d'Anacréon, la fantaisie d'Aubanel et la nostalgie slave », mais aussi « une âme de haïdouk »: Šantić a attaché à sa lyre « une corde de fer »⁶².

L'époque de l'entre-deux guerres est marquée par les tendances modernistes. C'est l'époque de l'avant-garde qui cherche des nouvelles formes d'expression littéraire et artistique. Les intellectuels et les écrivains serbes qui viennent en France au cours de l'exode de l'armée serbe évacuée d'Albanie vers la fin de 1915 ou après la Première guerre mondiale (Boško Tokin, Rastko Petrović, Dušan Matić, Marko Ristić, Đorđe Kostić, Momčilo Nastasijević, Oskar Davičo, Monny de Bouilly) et dont certains font leurs études à Paris, partagent cet « esprit nouveau ». Ils font la connaissance de Breton et des autres surréalistes et avant-gardistes français, participent à leurs activités, s'associent à certaines de leurs déclarations collectives, collaborent à leurs revues. Rastko Petrović établit des relations avec l'équipe d'*Action*. Boško Tokin collabore à *Comoedia* et à *L'Esprit nouveau*. Né dans une famille de banquiers serbes et éduqué à Belgrade, Monny de Bouilly arrive en 1925 à Paris où il trouve sa place au sein du mouvement surréaliste français, pour s'éloigner plus tard de Breton et adhérer au *Grand Jeu*. Il traduit, à la demande de Breton, le roman imagé « Le Vampire », écrit par un malade mythomane et publié d'abord dans le numéro 6 de la revue serbe *Svedočanstva [Témoignages]*, marquée par les tendances avant-gardistes. Cette traduction paraît dans le numéro 5 de *La Révolution surréaliste*, qui publie également son « texte surréaliste » et le manifeste « La Révolution d'abord et toujours », à propos de la crise du Maroc, dont il est un des signateurs⁶³. Dans le numéro 5 de *La Révolution surréaliste* paraît aussi le poème de Marko Ristić

⁵⁷ *Mercure de France*, 1920, t. 139, p. 825.

⁵⁸ *Mercure de France*, 1928, t. 205, p. 737.

⁵⁹ *Mercure de France*, 1924, t. 173, p. 546.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 545.

⁶¹ *Ibid.*, pp. 543–544.

⁶² *Ibid.*, p. 544.

⁶³ Ce texte est signé aussi par Dušan Matić.

« Se tuer », *Le Surréalisme au service de la Révolution* publie une note sur l'almanach des surréalistes belgradois *L'Impossible*, leur déclaration « Position du surréalisme » (sous le titre « Belgrade, 23 décembre 1930 »), un poème de Dušan Matic, ainsi qu'une lettre de Vane Bor et la réponse de Ristić à l'enquête sur l'humour (« L'humour, attitude morale »), tandis que le *Minotaure* publie la réponse de Ristić à l'enquête sur la rencontre⁶⁴. Entre les promoteurs du mouvement surréaliste serbe et leurs homologues français s'établit une véritable communication autour d'une même volonté de libération de « toutes les puissances de l'esprit humain ».⁶⁵

Pourtant, malgré ces relations étroites entre les surréalistes serbes et les surréalistes français, il semble que le surréalisme de Belgrade n'a pas réussi à se faire suffisamment connaître par la presse française à l'époque de l'entre-deux-guerres. Parmi le petit nombre d'articles qui lui sont consacrés, il faut mentionner « Le modernisme dans la littérature yougoslave de ce temps. II. L'expérience surréaliste », publié dans *L'Europe centrale* en 1933, dont l'auteur est Raymond Warnier, germaniste français, une des figures centrales à l'Institut français de Zagreb dans la dite période, chercheur attiré surtout par le phénomène de l'illyrisme et de l'idée yougoslave dans le passé, aussi bien que par la littérature et la civilisation yougoslaves. En trouvant dans le surréalisme belgradois « une volonté de renouvellement radical » et « la recherche tour à tour crédule et déçue de quelque chose qui rompe avec tout le passé », il constate que l'« antiroman » *Sans mesure* de Marko Ristić est « l'ouvrage littéraire le plus important à signaler », pour conclure que le surréalisme en Yougoslavie vaut plus « par les énergies juvéniles qu'il a mises en branle, par les problèmes qu'il a soulevés, que par ses réalisa-

⁶⁴ Cette coopération se déroule aussi dans le sens inverse. Les surréalistes de Belgrade attirent l'attention du public serbe sur les textes capitaux de leurs collègues de Paris: Marko Ristić publie les commentaires enthousiastes des *Pas perdus* de Breton dans la revue *Pokret [Mouvement]* [« A l'ordre du jour »], et dans *Svedočanstva [Témoignages]* un article sur le surréalisme, une note sur *La Révolution surréaliste* et son premier texte automatique [« Exemple »]. D'autre part, il traduit et fait paraître les textes que lui envoient les surréalistes de Paris: trois fragments de Breton (« Clairement », « Marcel Duchamp » et « Mots sans rides ») dans la revue *Putevi [Chemins]*, une lettre de Jacques Vaché à Breton dans *Svedočanstva [Témoignages]*, et nombre de textes automatiques, de poésies et de récits de rêves dans la revue *Nadrealizam danas i ovde [Le Surréalisme aujourd'hui et ici]* et l'almanach *L'Impossible* dont la couverture est faite par André Thirion qui visite Belgrade à ce moment-là et participe à son élaboration.

⁶⁵ Marko Ristić, « Nadrealizam », *Uoči nadrealizma*, Beograd, Nolit, 1985, p. 103. Il est à noter que les relations entre les surréalistes serbe et français ne reposent pas seulement sur des contacts personnels et des échanges de textes entre leurs représentants, mais aussi sur les tendances communes des deux groupes, pénétrés du même esprit d'insoumission et de révolte, dans la crise spirituelle survenue après la Première Guerre mondiale, tendances qui se manifestent par les thèmes qu'ils traitent dans leurs textes théoriques et poétiques (la position de l'homme dans le monde contemporain, le rapport entre l'imaginaire et le réel, la réhabilitation de l'irrationnel, l'apologie du désir, la folie, le rêve, l'écriture automatique, l'amour, la mort, l'humour, l'action révolutionnaire, le rapport envers la création romanesque, le symbolisme de la nuit, etc.) et par certains concepts communs qu'ils emploient dans l'élaboration de leur programme (« surréalité », « merveilleux », « hasard objectif »). Pour cette unité typologique des deux surréalistes voir: Jelena Novaković, *Recherches sur le surréalisme*, Sremski Karlovci–Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.

tions » et que les surréalistes ont du moins le mérite d'avoir posé sous un nouvel aspect le problème de la prééminence de l'idée ou de la forme, de la pensée ou de l'expression⁶⁶.

De ce qui vient d'être dit on pourrait conclure que la réception de la littérature serbe dans la presse française à l'époque de l'entre-deux-guerres se distingue par un intérêt plein de sympathie pour le peuple serbe et la Serbie en tant qu'alliée de guerre dont l'héroïsme et l'esprit de liberté se manifestent aussi dans son héritage culturel. Cet intérêt se joint d'une part aux relations franco-serbes traditionnelles et d'autre part à l'idée yougoslave qui a trouvé dans cet héritage sa confirmation et qui, comme le soulignent surtout les chercheurs français de la littérature serbe, a été conçue dans les têtes des poètes pour trouver plus tard sa réalisation politique. L'aspect imagologique de ces relations est donc tout-à-fait positif, ce qui est dû surtout à l'héroïsme que le peuple serbe a montré dans la Première Guerre mondiale. La littérature serbe est considérée le plus souvent comme faisant partie des littératures yougoslaves, où on lui attribue le rôle principal, et souvent dans une perspective comparatiste qui la place dans le contexte européen ou dans le contexte des littératures slaves. André Vaillant est pourtant conscient que les chants épiques des Slaves du Sud qu'il étudie font partie des diverses littératures nationales. « Il est aussi difficile d'étudier dans son ensemble la poésie épique des Slaves du Sud qu'il est dangereux d'en étudier isolément une forme nationale », dit-il au début de son article « Les chants épiques des Slaves du Sud »⁶⁷.

LITTÉRATURE

Arnautović, Aleksandar, „Naše doktorske teze u Francuskoj”, *Srpski književni glasnik*, 1925, XV, pp. 526–533.

Banašević, Nikola, « Le Cycle de Kosovo et les chansons de geste », *Revue des études slaves*, 1926, fasc. 3–4, pp. 224–244.

Banašević, Nikola, *Etudes d'histoire littéraire et de littérature comparée*, Beograd, Izdavačko informativni centar studenata, 1975.

Dornis, Jean, « Un poète serbe. Miloutine Boitch », *Revue des deux Mondes*, 15 mai 1918, pp. 409–416.

Houville, Gérard d', « À propos des Trophées », *Revue des deux mondes*, 15. novembre 1925, pp. 427–435.

Ibrovac, Miodrag, *José-Maria de Heredia. Sa vie – son œuvre*, Paris, Les Presses françaises, 1923.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 253.

⁶⁷ André Vaillant, « Les chants épiques des Slaves du Sud », *Revue des cours et conférences*, 1932, 30 janvier, p. 309.

Lebesgue, Philéas & Tokine, B., *Anthologie des poèmes yougo-slaves*. Avec une lettre-préface de Ph. Lebesgue et une étude préliminaire de B. Tokine, Paris, Revue littéraire des primaires, 1919.

Lebesgue, Philéas, « La poésie populaire serbe », *Le Monde nouveau*, 1920, pp. 2286–2297.

Lebesgue, Philéas, « Un fabuliste serbe: Milan Voukassovitch », *Revue bleue*, 20 mars 1926, pp. 161–162.

Manning, Clarence A., « Milton et Njegoš », *Revue des études slaves*, 1938, t. 18, fasc. 1 et 2, pp. 63–72.

Mazon, André, « Le patrimoine commun des études slaves. Leçon d'ouverture du cours de langues et de littératures slaves au Collège de France », *Revue des études slaves*, 1924, t. 4, fasc. 1 et 2, pp. 113–132.

Murko, Mathias, « L'État actuel de la poésie populaire épique yougoslave », *Le Monde slave*, nouvelle série, t. II, N° 6, juin, 1928, pp. 321–351.

Murko, Mathias, « Nouvelles observations sur l'état actuel de la poésie épique en Yougoslavie », *Revue des études slaves*, 1933, t. 13, fasc. 1 et 2, pp. 16–50.

Novaković, Jelena, *Srpska književnost u francuskoj književnoj periodici*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 2004/32/2, str. 263–273.

Novaković, Jelena, *Recherches sur le surréalisme*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.

Novaković, Jelena, „Povodom francuske prepiske Miodraga Ibrovca”, *Miodrag Ibrovac. Zbornik radova sa bibliografijom*. Priredio Veroljub Vukašinović, Trstenik – Beograd, Narodna biblioteka Jefimija – Službeni glasnik, 2012, pp. 91–102.

Pavlović, Mihailo B. et Janjić, Dušan A., *Francuska bibliografija o srpskoj i hrvatskoj narodnoj poeziji*, Beograd, SANU, 1995.

Pavlović, Mihailo, *U dvostrukom ogledalu. Francusko-srpske kulturne i književne veze*, Beograd, Prosveta, 1996.

Popović, Pavle, « La Littérature yougoslave, vue générale », *Le Monde slave*, 1930, t. III, pp. 39–58, 161–185, 335–364.

Popović, Pavle et Miodrag Ibrovac, « Essai de bibliographie française de la littérature yougoslave », *Le Monde slave*, nouvelle série, II, mai 1931, pp. 290–322.

Prenat, Jean, « La poésie yougoslave contemporaine. Nicolas Chop », *Revue bleue*, 1er mai 1937, N° 9, str. 306–308.

Vaillant, André, « Marko Kraljević et la vila », *Revue des études slaves*, 1928, t. 8, fasc. 1 et 2, pp. 80–85.

Vaillant, André, « Les chants épiques des Slaves du Sud », *Revue des cours et conférences*, 1932, 30 janvier, pp. 309–326; 15 février, pp. 431–446, 15 mars, pp. 635–646.

Vallon, Marcel, « La Poésie populaire dans la poésie yougoslave », *Revue bleue*, N° 12, juin 1933, pp. 371–372.

Vianey, Joseph, « Miodrag Ibrovac – José-Maria de Heredia. Sa vie, son œuvre. Paris, les Presses françaises, 1923 », *Revue des langues romanes*, novembre-décembre 1924, pp. 453–456.

Voïnovitch, Louis de, « La civilisation yougoslave », *Mercur de France*, 1925, t. 183, pp. 5–33.

Warnier, Raymond, « Le modernisme dans la littérature yougoslave de ce temps. II, L'expérience surréaliste », *L'Europe centrale*, 22 avril 1933, pp. 252–253.

Јелена Новаковић

Универзитет у Београду – Филолошки факултет

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ФРАНЦУСКОЈ ШТАМПИ
У РАЗДОБЉУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА
(Резиме)

Овај рад се бави виђењем српске књижевности у француској штампи у раздобљу између два светска рата, испитујући текстове чији су аутори често били еминентни француски слависти, песници и изучаваоци српске књижевности попут Андреа Вајана, Филеаса Лебега, Андреа Мазона, Матије Мурка, али и српски романисти, компаратисти и професори универзитета који су одбранили своје докторске тезе у Француској, попут Николе Банашевића, Миодрага Ибровца, Милоша Савковића, Александра Арнаутовића.

Рецепцију српске књижевности у француској штампи међуратног раздобља одликује, с једне стране интересовање пуно наклоности за Србе као ратног савезника чије се јунаштво и слободарски дух испољавају и у књижевном наслеђу, интересовање које се надовезује на већ постојеће француско-српске везе, а с друге стране југословенска идеја која је у том наслеђу налазила своју потврду и која се, како наглашавају нарочито француски истраживачи српске књижевности, прво зачала у главама песника да би тек касније добила своју политичку реализацију. Српска књижевност се посматра превасходно као део југословенске књижевности, у којој има доминантну улогу, а често и са једног поредбеног становишта које је смешта у европски или шири словенски контекст.

Миланка Тодић
Универзитет уметности у Београду,
Факултет примењених уметности

ЦРНО НА БЕЛО: САРАДЊА ДВЕ НАДРЕАЛИСТИЧКЕ ГРУПЕ

Апстракт: *Алманах Netogiće – L'impossible*, објављен двојезично на српском и француском језику у Београду 1930. године, био је кључни мултимедијални и колективни рад српског надреализма, који је померио границе лепе уметности и литературе. Тај модел двојезички и мултикултурално конципираног алманаха настављен је и у часопису *Надреализам* данас и овде (1931–1932) што указује на успешну сарадњу и чврсте међусобне контакте између две авангардне групе које припадају различитим културним контекстима.

Кључне речи: *Надреализам, српски надреализам, француски надреализам, уметничка авангарда, Марко Ристић, Андре Бретон.*

Група српских надреалиста деловала је синхронизовано са француском надреалистичком централом читаву једну деценију од 1922. до 1932. године, чинећи поред чешке и белгијске групе важну иницијалну тачку на глобалној мапи надреализма.¹ Одмах на почетку, треба нагласити да је до личног сусрета између двојице вођа надреалистичких група, Марка Ристића и Андре Бретона дошло већ 1926. године у Паризу, дакле, на самом почетку интернационалних надреалистичких амбиција.² Директном упознавању двојице просторно удаљених уметника и надреалистичких лидера претходила је преписка и размена публикација.

Та пракса интерперсоналног информисања може се, донекле, поредити са актуелним искуством интренет комуникације, јер су се контакти остварени у виртуелном свету, дакле, посредством технологије и медија, мање-више без проблема, настављали у реалности. Као што после интернет преписке често долази до непосредног упознавања, тако је и после вишегодишњег до-

¹ Овај рад је настао као резултат рада на пројекту „Српска уметност 20. века: национално и Европа“ Министарства просвете и науке републике Србије бр. 177013.

² Lenka Bydžovská, *Against the Current. The Story of the Surrealist Group of Czechoslovakia*, http://www.surrealismcentre.ac.uk/papersofsurrealism/journal3/acrobat_files/lenka.pdf; <http://www.surrealism-plays.com/Belgian-surrealists.html>

„годинама и годинама, магнетски привлачну моћ”, било је познато и другим српским песницима: Растку Петровићу, браћи Дединац, Душану Матићу, Душану Тимотијевићу, Монију де Булију, Александру Вучу и другима. Неки од њих су били уредници *Путева*, па су од 1922. године на страницама тог часописа објављивали, како преводе Бретонових песама, тако и књижевна дела других сарадника париског часописа *Littérature*. Приватна библиотека Марка Ристића, која се данас чува у Српској академији наука и уметности у Београду као легат од неколико хиљада наслова, недвосмислено потврђује да је њен власник био редован претплатник не само часописа *Littérature* од првог броја (1919), већ и многих других француских ревија: *Les feuilles libres*, *Les marges*, *Clarté* итд.⁵

Генерација младих српских песника, која је ступила на сцену у првој деценији после Првог светског рата, дала је печат идеологији српског надреализма а њихово интересовање за песничке експерименте било је, пре свега, окренуто ка авангардним истраживањима у француској књижевности. У том смислу је и нова серија београдских *Путева* потражила свој узор у париској књижевној ревији *Littérature*.⁶ Нова концепција београдског песничког листа омогућила је Душану Матићу да објави текстове посвећене Фројдовој психоанализи, посебно о порукама које нам саопштавају снови, у *Путевима* из 1923. године, што треба посебно нагласити јер они хронолошки претходе првом Бретоновом надреалистичком манифесту. Година објављивања првог манифеста надреализма, 1924, поклопила се са изласком последњих бројева *Путева*, који су својим садржајем потврдили да је надреалистичка идеологија задобила предност у уређивачкој концепцији листа и потиснула све остале модернистичке и авангардне песничке позиције.⁷ Када је много касније размишљао о тим раним радовима, Душан Матић је у писму Алену Жуфроа (Alain Jouffroy), нагласио да не жели да пише историју, али да треба узети у обзир да су сви српски надреалисти „нешто већ знали пре Париза” мада су „у Паризу много и научили”.⁸

Заправо, часопис *Путеви* треба узети као репер или велики почетак дугогодишње креативне сарадње и умрежавања српских и француских надреалиста. Марко Ристић је, као члан редакције *Путева*, тада успоставио и личну преписку са Бретоном: послао му је свој превод горе наведених есеја које је објавио у *Путевима*, на шта му је Бретон узвратио тек објављеном

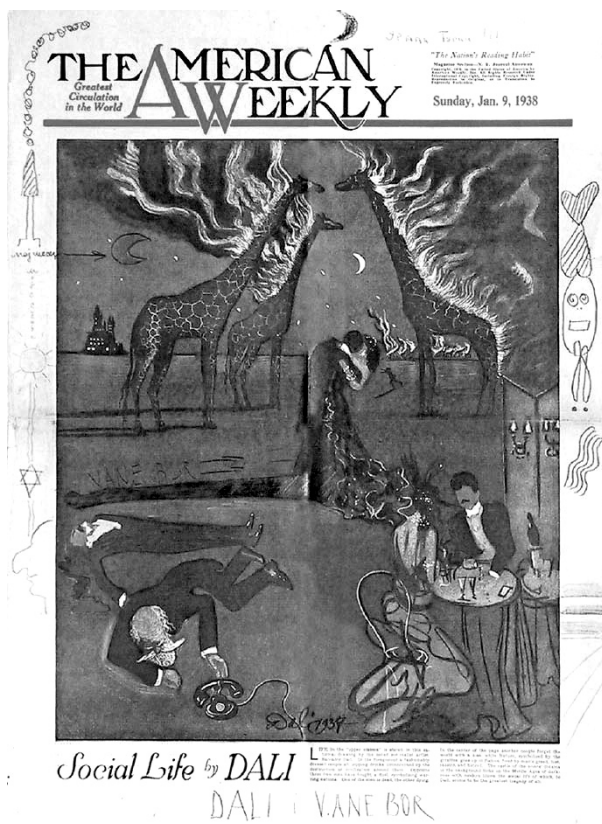
⁵ Isto, стр. 244. Видети и: М. Ristic, „La nuit du tournesol”, *André Breton 1896–1966 et le mouvement surréaliste, La nouvelle Revue Française*, n° 172, Paris 1967, p. 700.

⁶ S. Bahun Radunović, „When the Margin Cries: Surrealism in Yugoslavia”, *RiLUnE*, n° 3, 2005, pp. 37–52 http://www.rilune.org/mono3/6_Radunovic.pdf

⁷ Gojko Tešić, *Srpska književna avangarda 1902–1934*, Beograd, 2009, стр. 403–410.

⁸ Dušan Matić, *André Breton iskosa*, Beograd, 1978, стр. 29.

књигом *Clair de Terre* (1923).⁹ Преписка између двојице ауторитативних надреалистичких лидера у прекидима је трајала више деценија, све до хладнога рата и Ристићевог доласка на чело париске амбасаде ФНР Југославије (1945–1948), а у њој је осим пријатељских тонова било и доста трауматичних оптужби и озбиљних неспоразума.

Ако знамо, из актуелног искуства, колико је умрежавање важно за дистрибуцију информација, онда се лако може разумети зашто није било великог изненађења у Београду када је објављен први манифест надреализма у Паризу 1924. године. Не само Бретонови есеји и поезија већ и поменути часописи *Littérature* и *Clarté* (1921–1926) били су на списку обавезне лектире за младу генерацију авангардних српских песника, а међу њима су били бројни младићи који су своје школовање у годинама рата провели у француским школама. Сви они су већ тада имали информације о експериментал-

⁹ S. Bahun Radunović, *When the Margin Cries: Surrealism in Yugoslavia*, p. 41.

ној поезији, врло добро су познавали и са одушевљењем читали Аполинера (Apollinaire), Елијара (Eluard), Ревердија (Reverdy), Цару (Tzara), Кревела (Crevel), Рембоа (Rimbaud), Константа (Constant), Гурмона (Gourmont) и многе друге француске ауторе.¹⁰ У прилог овој тези иде и „Пример” аутоматског текста Марка Ристића, који је објављен у београдским *Сведочанствима* 1924. године, као рани надреалистички експеримент у српској књижевности који се савршено преклопио са годином изласка надреалистичког манифеста у Паризу.¹¹

„Било је то доба Вајмарске републике... Оно неколико америчких долара што нам их је отац редовно слао из Београда у препорученим писмима, претварали су се у стотине хиљада, у милионе немачких марака. Мени је било петнаест година. Интересовале су ме једино књиге и музеји...Те исте 1919. године у Берлину, улазио сам у све књижаре и неограничено куповао све што ми се чинило значајно. Пуким случајем сам наишао и на часопис *Littérature*, на разне дадаистичке летке и на једну Елијарову збирку, илустровану Макс Ернстовим монтажама, сада тако славним, под називом: *Les Malheurs des Immortels*. Увек истине ради помињем да ме је контакт с том Елијаровом књигом толико одушевио да ми се у глави све комешало: осећао сам се као да ми је поверен кључ једног новог, неисцрпног, тајанственог свемира”, каже Мони де Були у постхумно објављеној књизи *Златне бубе*.¹²

Мони де Були је, инспирисан наведеним авангардним публикацијама, убрзо кренуо у властита истраживања нових визуелно/текстуалних форми. Он је у алманаху *Црно на бело* у Београду 1923. године, осим својих, објавио и радове Душана Матића, Бошка Токина, Рада Драинца и многих других представника српске авангарде. „Једнога дана, боемски сто у ’Москви’ претворио се у надреалистички сто у кафани ’Сугано’ у Паризу”, каже Мони де Були поводом свог доласка у Париз 1925. године.¹³ Мони де Були је представио француским надреалистима београдске авангардне часописе, свакако и свој алманах *Црно на бело*, где је био цитиран један рани Бретонов надреалистички поклич: „Оставите све. Оставите дадаизам. Оставите своју жену. Оставите своју љубавницу. Оставите своје наде и своје бојазни. Посејте своју децу у шумској забити. Оставите врапца у руци због голуба на крову. Оставите, ако устреба, удобан живот, оно што вам се пружа као неко будуће благостање. Крените на цесте.”

Приликом првог париског сусрета Були–Бретон у фокусу је био Булијев „роман у цртежима” под насловом „Вампир” (*Сведочанства*, бр. 6, 1925). Тако се „Вампир” појавио два пута у једној истој години, али на два раз-

¹⁰ M. Ristić, *I2 C*, Sarajevo, 1989, str. 221–296.

¹¹ M. Ristić, „Primer medijumskog pisanja”, *Svedočanstva*, br. 3, Beograd, 1924.

¹² Moni de Buli, *Zlatne bube*, Beograd, 1968, str. 120–121.

¹³ *Isto*, str. 127–133.

личита места: најпре, у београдским *Сведочанствима*, а затим у париској *Надреалистичкој револуцији* (*La Révolution surréaliste*), тада најзначајнијем гласилу француских надреалиста.¹⁴ На крају те 1925. године Мони де Були и Душан Матић су се укључили у мрежу надреалистичких активиста као потписници декларације « *La révolution d'abord et toujours* » („Револуција сада и увек”).¹⁵ На темељу идеологије надреализма и њених активистичких пракси постављена је широка интернационална платформа мултимедијалних и мултикултуралних умрежавања уметника од Јапана до Мексика.

Поема *Јавна птица* Милана Дединца је, одмах по објављивању, крајем 1926. године, изазвала велики потрес у српској авангардној заједници. Припадала је ретким врстама и била је штампана у тиражу од свега двеста примерака, док су *Путеви* и *Сведочанства* имали и до хиљаду копија.¹⁶ Пошто је размена публикација између француске и српске групе надреалиста тада већ била врло интензивна, Дединац је, одмах, почетком 1927. године, послао неколико примерака *Јавне птице* „за Елијара, Бретона и Арагона”, како стоји у једном од његових писама, али и за Марка Ристића, који је тада још увек био у Паризу.¹⁷

Све што се тих година дешавало у надреалистичким српским и француским групама брзо се размењивало поштанским линијама којима су путовале књиге и пакети, а најлакше идеје од центра ка маргини и назад. „Једне вечери пред ’Руским царем’, почетком лета 1928. (рекао сам, немајући никаквих индиција) да ће *Нађа* бити илустрована фотографијама, да бих се сутрадан ујутру, када сам је изненада добио, уверио да је заиста илустрована фотографијама”, записао је Марко Ристић.¹⁸ Свој први роман, *Без мере*, неку врсту поетског манифеста, Марко Ристић је објавио, такође, 1928. године. Али није само иста година објављивања копча која повезује *Нађу* и *Без мере*, нису то ни два инвентивна надреалистичка текста, нити су то само двојица лидера надреалистичких група, битно је све то што смо поменули. На неки начин, у први план треба истаћи две равноправне теоријске и авангардне позиције које заступају двојица надреалиста. Идеологија надреализма, у свим својим варијантама којима су је бојиле локалне културне средине, потврђује да слободни проток идеја, информација као и непосредна комуни-

¹⁴ Monny de Bouilly, « Textes surréalistes », *La révolution surréaliste*, n° 5, Paris (15 Oct. 1925), p. 5.

По повратку у Београд Були је, под насловом *Вечност*, а под уредништвом песника Ристе Ратковића, почео да објављује први надреалистички лист, заправо летак, који је излазио од јануара до јуна 1926. године у Београду. Свој уметнички и авангардни ангажман он је наставио у париској средини и у часописима *Discontinue*, *Le Grand Jeu* итд.

¹⁵ « *La révolution d'abord et toujours* », *Clarté*, n° 77, Paris 1925, pp. 5–6.

¹⁶ М. Тодић, *Nav. delo*, стр. 21.

¹⁷ Писмо Милана Дединца Марку Ристићу, Београд, 15. фебруара 1927. године. Заоставштина Марка Ристића, Архив САНУ, Београд 14882, кут. II.

¹⁸ М. Тодић, *Nav. delo*, стр. 55.

кација производе креативну класу и неконвенционалне животне стилове на какве указује и пример сарадње на линији Бретон/Ристић и Париз/Београд у првим годинама надреализма.

Алманах *Nemoguće – L'impossible*, који је померио границе лепе уметности и литературе, објављен је двојезично на српском и француском језику у Београду 1930. године. Тај двојезички и мултикултурално конципиран алманах може бити и крунски доказ успешне сарадње и чврсте умрежености две различите, а идеолошки блиске, авангардне групе. Српски и француски надреалисти су поводом овог алманаха били најуспешнији у размени информација и у међусобној комуникацији која се одвијала на различите начине, у разним сферама и на разнородним медијским језицима. Користили су текст, слику, графички дизајн, писма, разгледнице, међусобне посете и непосредне разговоре током 1929. и 1930. године, а све са циљем да обликујући алманах *Nemoguće – L'Impossible* остваре и присне интерперсоналне контакте.¹⁹ Тај успешно и ретко вођен уметнички дијалог између Срба и Француза имао је као резултат један изузетан интердисциплинарни и мултијезички алманах. Алманах *Nemoguće – L'Impossible* није само ремек дело, српског надреализма, његово место је у самом врху интернационалне надреалистичке авангардне продукције мада потиче са европске културне маргине.

Модел мултикултуралности и мултимедијалности важио је као кредо у уметничком деловању свих чланова српске надреалистичке групе и пре појаве алманаха, а на страницама алманаха су се захваљујући том плуралистичком приступу нашли раме уз раме стихови Душана Матића и Андре Бретона, Ренеа Шара (Char) и Оскара Давича, Александра Вуча и Пола Елијара, као и Арагонови и Ристићеви програмски текстови, али и фотографије, фотоколажи и „cadavre exquis” Вана Бора, Николе Вуча и Андре Тириона. Да би један независан пројекат какав је објављивање алманаха, који се појављује мимо званичних институција културе, био успешан требало је до „касно у ноћ” писати писма, преводити текстове и обликовати захтевну анкету „Чељуст дијалектике”. У поменутој узбудљивој анкети учествовали су, пре свих, тринаест потписника манифеста српског надреализма, затим многи француски песници, а онда су дошли пригодни песнички цитати, цртежи, фотографије, фото-монтаже чак и један сценарио за филм, који су обликовали сложену визуелно-текстуалну надреалистичку конструкцију, названу *Nemoguće – L'Impossible*, која се појавила у петак, 13. јуна 1930. године.²⁰

После алманаха, група српских надреалиста објављује часопис *Надреализам данас и овде* од 1931. до 1932. године. То је био следећи велики надреалистички пројекат на коме су самоиницијативно сарађивали српски,

¹⁹ М. Todić, *Nav. delo*, str. 27–31.

²⁰ М. Ristić, *Oko nadrealizma*, t. I, Beograd, 2003, str. 70–81; У импресуму алманаха стоји да је штампање завршено 31. маја 1930. године у Графичком уметничком заводу „Планета” у Београду.

француски и шпански надреалисти. Мада су објављена само три броја, часопис је пружио простор за различите надреалистичке радове нудећи могућност критичког дијалога и сучељавања мултикултуралних ставова. Не треба заборавити да је часопис *Надреализам данас и овде* (НДИО) наставио са објављивањем радова Бретона, Кревела, Елијара, Переа, Ернста и других, али је остварио и врло особену сарадњу са шпанским уметницима: Салвадором Далијем и Хуаном Мироом и другим. То је време када долази и до непосредног контакта и узбудљиве преписке између Вана Живадиновића Бора и Салвадора Далија. Њихова међусобна преписка је чак, у једним тренутку, дрско прекршила конвенције приватности и изашла у јавност, пошто је Борово писмо упућено Далију 31. децембра 1932. године објављено на страницама часописа *Le Surréalisme au service de la révolution* 1933. године.²¹

Марко Ристић, *La vie mobile*, 1926.

У контексту сарадње авангардних уметничких група треба нарочито акцентовати Анкету о жељи, која је изашла у трећем и последњем броју часописа *Надреализам данас и овде* 1932. године. Анкета је дозволила да се отворено и јавно саопште субверзивни надреалистички погледи не само о уметности већ и о човековим емотивним потребама у новој технолошкој ери.²² Наравно, одговор Салвадора Далија у поменутој Анкети о жељи иза-

²¹ *Le Surréalisme au service de la révolution*, n° 6, Paris, 1933, p. 46; B. Aleksic, *Dali: Inédits de Belgrade* (1932), Paris, 1987.

²² *Nadrealizam danas i ovde*, br. 3, Beograd, 1932, str. 26–37.

звао је највећи шок и изненађење, а у њему се, поред осталог, каже: „Ниједна жеља није грешна, једина је погрешка у њиховом потискивању. Све су моје жеље, да употребим текућу терминологију, прљаве, гадне, одвратне, итд... Вољи придајем велику важност, терајући њен механизам чак до 'паранојачког делиријума' стављеног у службу остваривања жеља. Немам такозваних 'узвишених' жеља. Оне које сматрам најплеменитијим јесу оне које сматрам најчовечанскијим, то јест најперверзнијим.”²³

Познато је да је Марко Ристић годинама уредно водио дневник и у њему је савесно регистровао своје и туђе многобројне контакте унутар широке и вишеструке надреалистичке комуникативне мреже. У дневнику се, поред обиља драгоцених чињеница, налази и сасвим модерно поређење „важних и баналних информација са храном [...] Чекам *La Révolution surréaliste* No 12, јер ће то бити опет храна, путоказ и имати 120 страна!”²⁴ Ристић је, такође педантно, записивао своје и туђе поштанске активности. „Бретон послао 1. априла 1932. његов и Елијаров одговор на анкету о жељи”, „Бретон ми шаље трактат (петицију) *L’Affaire Aragon*”, „Послао Кочи неколико примерака *НДИО* 2, да пошаље по Арагоновим адресама”, „Добио писмо од Бретона” итд., стоји, поред осталог, у Ристићевом дневнику од фебруара до априла 1932. године.²⁵

Плодну и пријатељску размену са групом француских авангардних уметника српски надреалисти су упадљиво нагласили и на корицама часописа *Надреализам данас и овде* следећим речима: „Прилози француских надреалиста који се овде објављују било на француском језику било у преводу до сада нису нигде објављени и послати су у рукопису специјално за овај број часописа *Надреализам данас и овде*. Исто тако су и илустрације (Дали, Ернст, Tanguy, Giacometti) израђене по оригиналним фотографијама послатим за овај број, а не по репродукцијама. Оне се, такође, овде објављују први пут изузев *Guillame Tell*-а (Дали), који је ових дана (децембра 1931) објављен у четвртом броју часописа *Le surréalisme au service de la révolution*”.²⁶

Читав систем поште надреалисти су „ставили у службу интернационализације покрета”.²⁷ Осим писама и разгледница, скоро свакодневно су међусобно размењивали телеграме, пошиљке и пакете који су стизали на кућне адресе: оне расејане широм Европе, али и оне по различитим квартовима истог града. Та интерна мрежа, успостављена на линији француско-шпанско-српске сарадње, функционално пресељава српске надреалисте са

²³ *Isto*, 31.

²⁴ М. Ristić, *Oko nadrealizma*, т. I, Београд, 2003, стр. 69.

²⁵ М. Ristić, *Oko nadrealizma*, т. II, Београд, 2007, стр. 115, 121.

²⁶ *Nadrealizam danas i ovde*, бр. 2, Београд, 1932, с. п.

²⁷ E. B. Heuer, *Going Postal: Surrealism and the Discourses of Mail Art*, <http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-11102008-141907/unrestricted/HeuerEDisseration.pdf>

географске и културне маргине у једну много ширу комуникативну мрежу којим теку креативне информације, а све оне заједно, било да долазе из центра или са маргине, равноправно учествују у профилисању глобалних контура надреалистичке авангардне идеологије.

Када је група српских надреалиста престала са колективним радом 1932. године, због хапшења и затварања неких њених чланова, Рене Кревел је објавио текст пун емпатије за њихова страдања.²⁸ У то време је дошло, како је познато, до озбиљних идеолошких сукоба унутар француске централе, али и до размимоилажења између француских и српских авангардних позиција. Дубоке разлике у идеолошким начелима имале су огроман утицај и на будућност српског надреалистичког покрета. Бретон је „избрисао” своје контакте са Ристићем и никада није помињао ни Ристића ни београдску надреалистичку групу у каснијим јавним предавањима и наступима.²⁹ Дела српског надрелизма нису излагана на интернационалним изложбама нити су београдски надреалисти били укључени у интернационалне надреалистичке пројекте током 30-их година. Случај српске надреалистичке групе добро илуструје законитости глобалног умрежавања, јер „мрежа може симултано комуницирати и некомуницирати”, односно, неки учесници могу бити искључени, јер се и унутар умрежене заједнице увек може направити селекција.³⁰

Међутим, контакти између српских и француских надреалиста нису угашени са распадом надреалистичке групе у Београду и прекидом комуникације на линији Ристић/Бретон. Приватна писма, коверте са поштанским маркама и печатима, фрагменти кич разгледница, исечци из новина ушли су у мултимедијалну структуру Ристићевих колажа, какви су *Quel est ce mort?*, *Bez naziva* (1934–1936) и *Асамблаж* (1939).³¹ Овим делима Марко Ристић је мапирао глобалне просторе надреалистичке револуције и јавно открио интимна пријатељства најављујући искуства мејл арта и слободу апропријације познату у праксама постмодерне.

У последњој, предратној, фази умрежавања авангардних уметника посебно је занимљив контакт остварен између Марка Ристића и Жоржа Ињеа (George Hugnet) који је подразумевао и размену поклона 1935. године.³² Према новијим истраживањима зна се да је Иње 1937. године осмислио је-

²⁸ René Crevel, « Des surréalistes Yougoslaves sont au bain », *Le Surréalisme au service de la révolution*, n° 6, Paris, 1933, pp. 36–39.

²⁹ S. Bahun Radunović, *Nav. delo*, 48; M. Todić, *Nav. delo*, 244; L. Bydžovská, *Against the Current. The Story of the Surrealist Group of Czechoslovakia*, http://www.surrealismcentre.ac.uk/papersofsurrealism/journal3/acrobat_files/lenka.pdf

³⁰ M. Castells, G. Cardoso, *The Network Society: From Knowledge to Policy*, Washington 2005, p. 11.

³¹ M. Todić, *Nav. delo*, str. 10–11.

³² *Isto*, str. 13.

дан амбициозан интернационални пројекат у који је намеравао да укључи велики број надреалиста из целог света, па, разуме се, и српске надреалисте. Наиме, он је тражио од уметника да му пошаљу по једно до тада необјављено уметничко дело које се „поиграва са идејом поштанске карте”.³³ До Другог светског рата Иње је успео да објави само једну серију са двадест једном разгледницом у којој су били радови Мана Реја, Мере Опенхајм, Ива Тангија, Марсела Дишана итд. Како свој амбициозно замишљен и глобално постављен пројекат није успео да оствари у целости, Иње је одлучио да сам прионе на посао и да направи серију „оригиналних” надреалистичких разгледница. Део тог великог индивидуалног надреалистичког пројекта, са оригиналним Ињеовим разгледницама, недавно је први пут представљен у галерији Иби у Њујорку под називом „Љубавни живот Спумифера”.³⁴

Почетком 20-их година 20. века, на темељу повезивања и размене информација између Ристића и Бретона, успостављена је аутономна мрежа, тачније, један отворен комуникативни канал за размену идеја и уметничких остварења између удаљених индивидуа, различитих култура и језика, али и просторно далеких земаља. Ако су Ристић и Бретон били предајници, онда су, полазећи од тог језгра, сви остали чланови како српске тако и француске надреалистичке групе надоградили и разгранали мрежу међусобних појединачних односа, као Вучо и Тирион (Thirion), Ване Бор и С. Дали итд. Надреалистичка мрежа уметника може се, у извесном смислу, посматрати и као језгро или најаву будућих глобалних уметничких умрежавања и тематских блогова. Надреалисти и надреалистичке групе основане у Београду и Паризу деловале су унутар једне много шире мултикултуралне авангардне уметничке мреже као функционална и организована структура независна од постојећих друштвених, читај, званичних институција културе.

³³ E. B. Heuer, *Nav. delo*.

³⁴ K. Johnson Little Creatures, Witty and Erotic, *The New York Times*, 2012/01/06.

<http://www.nytimes.com/2012/01/06/arts/design/georges-hugnets-spumifers-at-ubu-gallery-review.html>

Milanka Todić
Université des arts à Belgrade,
Faculté des arts décoratifs

NOIR SUR BLANC: LA COOPÉRATION DES DEUX
GROUPES SURREALISTES
(Résumé)

Le mouvement surréaliste a posé les processus de globalisation idéologique et culturelle au centre de ses recherches individuelles et collectives. En s'engageant dans cette voie, il effaçait infaiblement les frontières géopolitiques, artistiques, culturelles, linguistiques, psychologiques. La coopération et les échanges d'idées entre les représentants français, espagnols et serbes du mouvement surréaliste étaient fondés sur les amitiés et les contacts personnels. Dans la période entre 1923 et 1928, les surréalistes de Belgrade et de Paris ont établi un large réseau de communication. Cette communication était la plus intense entre 1929 et 1932, c'est-à-dire dans les années marquées par la parution de l'almanach *Nemoguće – L'impossible* (1930) et la revue *Nadrealizam danas i ovde* (*Le Surréalisme aujourd'hui et ici*, 1931–1932).

Les surréalistes de Belgrade et de Paris ont mis au service de l'internationalisation de leur mouvement tout un système postal. Ils échangeaient presque quotidiennement des lettres, des cartes postales, des télégrammes et des paquets, envoyés à domicile, dans différentes villes de l'Europe, mais aussi dans différents quartiers d'une même ville. Ce réseau interne de coopération fait passer les surréalistes serbes de la périphérie géographique et culturelle au centre même d'activités artistiques et littéraires. Il se transforme en un réseau beaucoup plus englobant à travers lequel coulent des informations créatrices qui participent à niveau égal à l'établissement d'une idéologie commune qui lie les représentants des deux groupes surréalistes.

Милица Винавер-Ковић
Универзитет у Београду – Филолошки факултет

ГЕРАСИМ ЗЕЛИЋ И ФРАНЦУЗИ

Апстракт: *У раду се испитује начин на који Герасим Зелић у својим мемоарима евоцира своје сусрете са Француском и Французима, при чему се ти мемоари разматрају у контексту политичких прилика и историјских збивања његовог времена, као и његовог личног искуства.*

Кључне речи: *аутобиографија, мемоари, Герасим Зелић, Наполеон Бонапарте, српска православна црква у Далмацији, француска власт у Далмацији.*

Житије Герасима Зелића објављено је за живота (и о трошку) аутора 1823. године у Будиму, други пут је 1886. изашло у Панчеву, а треће издање употпуњено „Додатком” дала је СКЗ у три свеске 1897–1900, са уредниковим поднасловом „Аутобиографија”. У новије време *Житије* је објавио Нолит 1988. у дивној едицији „Мемоари, дневници, аутобиографије”¹.

Зелић је, по сопственим речима, рођен 1752. године у селу Жегар у Далмацији, на тремеђи Млетачке републике, Аустријске цесаревине и Турске, у свештеничкој породици. Оца је изгубио рано, у четвртој години, а у седмој се тако тешко разболео да га је мајка заветовала Богородици и оближњем манастиру ако прездрави. Самом Зелићу допада се контраст између *сеоског детета* које *дангуби међу припростим и до данас непросвећеним људима* из свог народа, и онога што ће касније од њега постати, Божјом милошћу и захваљујући *разуму и способности словеснога духа* (просветитељски мотив). Радознао, жељан књига и науке, путовања, проводи десетак година у далматинским манастирима Крки и Крупи, у осамнаестој се закалуђери, а у двадесетшестој буде посвећен и произведен у свештеника. Тих година путује по православним крајевима на Балкану: у Црну Гору, Хрватску, Фрушку гору, Карловце, Петроварадин, Нови Сад, а касније, кажњен због отпора игуману и непослушности, у својој тридесетој години (1782) креће у далеке крајеве: Венецију, Трст, Беч, Будимпешту, Украјину (у тадашњу Нову Србију), Русију, Цариград, Свету Гору, Смирну, Пољску, Литванију, опет Русију итд. Боравећи пола године у Цариграду, успео је да измоли

¹ Герасим Зелић, *Житије*, Београд, Нолит, 1988, 503 стр. Поговор је написао Јован Радуловић, а „Биографску белешку” Душан Иванић. На ово издање се позивамо у даљем тексту.

да га цариградски, односно јерусалимски патријарх у јуну 1785. године произведе у архимандрита манастира Крупе (живописна епизода током епидемије куге у Цариграду). После вишегодишњег избивања из манастира, 1794. изабрала га је братија манастира Крупа за старешину, две године је ту живео, а онда је изабран 1796. за генерал-викарија Далмације (титула старешине свих православних цркава и манастира у Далмацији, одговорног пред цивилним властима), на којој дужности остаје петнаестак година – најпре под млетачком влашћу до 1797. (до мира у Кампоформију), девет година под аустријском (до 1806) и шест под француском влашћу, док није поднео оставку на тај положај 1811. По повратку Аустријанаца у Далмацију, опет се надао унапређењу у епископа, али је на крају постигао да за њих постане *persona non grata*, па су га власти приморале да живи у Бечу, а после у Будиму, и никад му више нису допустиле да се врати у завичај. Умро је у Будиму 1828.

Зелић је свакако био велики путник, у том погледу узор му је био Доситеј, за кога приповеда да га је у више наврата срео и проводио време са њим. Ако би се сабрали дани које је Герасим провео странствујући, њихов број далеко премашује оне које је провео у манастиру. Дуже је боравио, по неколико месеци, па и година, у градовима западне и средње Европе: Венецији, Трсту, Бечу, Милану, Паризу, Будимпешти, што у мемоарима приказује углавном као нужду, своју лошу срећу или казну, а не хотимичан избор. У складу с тиме, стара се да не испадне одрођен, позападњачен, да задржи дистанцу према Европејцима, иако им се у исто време истински диви и истиче заосталост православних у Далмацији. Зелић воли да понови колико је разних народа видео по Европи и Азији (нарочито је занимљив сусрет с Калмучима у Черкезији).

Французе мемоариста први пут помиње у негативном контексту, у вези с крсташким ратовима; наводи како су „Мљечани, Французи и Енглези, владавши у Цариграду 40 година, прије одишствија свога исти град оплијенили. Сказује се да су онда Енглези однијели грчку флоту, Французи библиотеку, а Мљечани драгоцености [...] Удивителна, и као да су од сувога злата, виде се над средњим вратима Светога Марка [у Венецији] четири коња, која, веле, да су још Неронова из Рима, пренешена у Визант од Константина Великога, и с врати Свете Софије од Мљечана у Мљетке. Године 1797. дао је генерал Бонапарте однијети исте коње у Париз, ђе сам ји ја опет имао случај видјети године 1810. пред његовом императорском Тиљерија-палатом на високом подножју, упрегнуте триумфално у једну пол-каруцу 2 коња и покрај свакога стајаше по један са стране, који ји држаше, велики крилат

Арапин, све великољепно и позлаћено. Сад су опет ови коњи у Мљеткама ...” (стр. 46–47). Дакле, Французи се јављају као крадљивци културног и уметничког блага. Додуше, Зелић ће, када касније описује велелепност миланског Дуома, напоменути да је Наполеон, заузевши Милано и видевши ону величину и лепоту неописану, заповедио да се катедрала и трг коначно заврше, те да су радови трајали сваки пут кад би Зелић прошао кроз Милано, 1808, 1809. и 1810. године.

Следећа веза с Француском јавља се приликом Зелићевог путовања кочијом од Кракова до Беча у октобру 1788. (стр. 169), када му је сапутник извесни Николето де Кањар (sic)², „*који казиваше да је син секретара краљева францускије Лудовика XVI*”³. У Бечу ће Зелић и тај Француз заједно

² Презиме Кањар у другој половини XVIII века у Француској се равноправно писало на два начина – « Cagnard » и « Cagniard »: у две јавне белешке о потпуно истој породици, налазимо да су се различити нотари одлучили за различите графици. Иста алтернатива се понекад изричито наводи и у матичним књигама.

³ Зелићев Кањар у зиму 1788–89. има „до 24 лета”, што значи да је рођен око 1765. Претраживањем француских матичних књига, нотарских аката, инвентара о старатељству итд. (доступних преко Интернета) за тај период, може се наћи десетак Кањара по имену Никола рођених између 1750. и 1775. у разним француским покрајинама (Nicolas, или Nicolas-François, или François-Nicolas, те по један Nicolas-Joseph, Nicolas-Vivent, Nicolas-Martin). Париз је, по нашем мишљењу, вероватно место рођења за сина једног краљевског секретара. У Паризу је, по реконструисаној матичној књизи рођених, 7. V 1765. рођен « François Nicolas Cagniard ». У нотарским записима се, пак, за 1789. године помиње извесни « Cagnard, Nicolas, écuyer conseiller du Roi », ожењен Женевјевом Барбије, чија би служба могла одговарати Зелићевом наводу да је сапутников отац био краљевски секретар; тада би отац и син морали носити исто име Никола. (А извесни Florent Thomas Cagnard имао је 1774. титулу « premier commis des fermes du Roi », али му се син звао Louis Florent, а не Nicolas, па он не одговара Зелићевом сапутнику.) У париској матичној књизи умрлих стоји да је извесни François-Nicolas Cagniard умро 29. VIII 1829.

Друго, речници француског племства објављени у XIX веку наводе стару париску породицу « Cagniard de La Tour ». „Адвокат у Парламенту”, « Nicolas Cagniard » именован је за краљевског саветника 1748, а са супругом Женевјевом Барбије имао је два сина (јасно је, дакле, да је посредни иста Кањар који се помиње у белешци за 1789). Старији, по имену « Nicolas », наследио је титулу и изродио четири сина, од којих ће један постати славни физичар и члан Академије наука, барон « Cagniard de Latour ». Млађи син је крштен « François-Nicolas », али за њега се у овим изворима не наводи ни година рођења ни животни пут (вероватно зато што није наследио титулу). Савремени проучаваоци генеалогije израдили су породично стабло где родоначелник « Firmin Cagniard », који се бави издром тканина (умро 1765), има сина Николу, рођеног 1712, који тргује тканинама и има титулу « sieur de la Tour », а овај има синове Николу (рођеног 1746) и Франсоа-Николу.

Треће, међу људима од пера те и следеће епохе, налазимо аутора по имену « François-Nicolas Cagniard de La Prée », рођеног 1765, као и Зелићев сапутник. Керап, пак, у свом незаобилазном библиографском лексикону (Joseph-Marie Quérard, *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres*, II том, 1828) његово име пише « Cagnard de la Prée ». Поред неколико књига о пчеларству (1804, 1812, 1815, 1822), овај Кањар објавио је дела: *Histoire d'une famille* (1793), *Discours à Aristote* (1809), *Réponses aux critiques qui ont paru sur le livre intitulé « Discours à Aristote »* (1812–1813) и троделну расправу *De la Société* (1821), чији поднаслови откривају Кањарове филозофске претензије (о Богу, стварању света, души, злу). Један приручник окултне литературе (Albert L. Cailliet, *Manuel bibliographique des sciences psychiques et occultes*, Paris, L. Dorbon, 1912), коментарише да аутор ту излаже сопствену теорију бројева и оригинално разрешава проблем зла, награда и казни. Зелићев Кањар био је слободни зидар, али међу познатим масонским ауторима сличног презимена ниједан се није звао Никола. Речници и енциклопедије не наводе годину смрти реченог Кањара де ла Преа.

изнајмити стан и делити га седам месеци. Пошто се Зелић разболи, француски племић ће га шест недеља неговати: „*Ја сам се био разболио у Бечу, и не имајући слуге, а не знајући језика њемачког, Бог зна шта би од мене било, да ми не буде Бог послао оног горе реченог Француза, који ме шест недеља у мојој болести служио и у дуге оне ноћи по три пута обноћ, сироме, устајао и пећ ложио. Овај ме је човек тако усрдно послужио, зар да ми је био брат, мати ил' сестра, не би могао боље учинити*” (стр. 170). Млади Француз је веома учен, говори италијански, енглески и немачки, путује по читавој Европи ради образовања (обишао је Енглеску, Шпанију, Италију, Швајцарску, Пруску, Шведску, Данску, Русију, Аустрију, Пољску, а неки рат спречио га је да обиђе Цариград); он даноноћно пише током седам (sic!) месеци, па има ковчег пун списка. Но Зелића посебно фасцинира његово богатство и дарежљивост у дељењу милостиње бечкој сиротињи, као и то што не верује ни у шта. „*Ја сам га почитовао много за његово човекољубије, и ваља да бијаше фармазон и атеиста, нови философ, за које сам га много уковао. Мислим да иђаше по свијету само зато да види и опише градове и тврдиње, као инжинир, зашто се оне године у Францији истом бијаше почела смутња и револуција, како би лакше могли Французи прождријети сву Јевропу*” (стр. 171).

Кратак, али из пера нашег аутора веома редак похвалан портрет првобитног незнајца који му је спасао живот као најрођенији, морао је Зелић на крају релативизовати „откривањем” наводних шпијунских делатности и хегемонистичких француских претензија још на самом почетку Револуције. Читаоцу је сасвим јасно да је у питању анахроност и претеривање, које долази што из непознавања француске политичке сцене у то време, што из посебне намене антифранцуског коментара у целини мемоара. Зелић се у нетрпељивости према масонима и атеистима показује сасвим конзервативан, у складу са својим звањем, мада ће на другом месту одобрити масонске идеје.

О Француској револуцији и њеним одјецима у Далмацији нећемо чути од Зелића ништа, све док 1797. Млетачка република није „*пропала од Француза*”, те је у Далмацији завладала анархија: „*Сваки је био себи краљ, сваки*

Подсетимо, најзад, да су првих година Француске револуције власти национализовале црквена добра, која су грађани могли повољно да купе. Тако је стару цистерцитску опатију « La Prée » у околини Буржа 1791. откупио, по једном извору, грађанин « Cagniard », да би је две године касније препродао, а по другом извору париски грађанин Франсоа Кањар ју је откупио тек 1793, и ту живео до своје смрти, 1813. године. Треба имати на уму да је у оно време било уобичајено да грађани додају свом презимену предлог « de » и топоним из кога потичу, понекад да би се разликовали од неког презимењака, а понекад да би им презиме личило на племићко. На основу података којима засад располажемо, не можемо знати да ли је краткотрајни власник опатије био баш горепоменути писац.

Питање идентитета Зелићевог Кањара могло би се разрешити даљим истраживањем у француским архивама. Требало би показати да ли је Зелићев Кањар био Франсоа-Никола, млађи син из породице Кањар де Ла Тур, те да ли се касније бавио списатељским радом.

заповједник. Поотимају коњаницима талијанским коње и робу, развале толике јавне принципе квартуре; у Шибенику убију сву фамилију Цолатову, који је био конзул Француске Републике; у Сплиту убију колунела Матутиновића, као да је био јакобин и Француз...” (стр. 230). Народ се наоружа и устане против земљопоседника и Италијана, који буду принуђени да се склоне у утврђене градове. Побуњени Далматинци, видимо, ипак нису пошли стопама француских револуционара, које сматрају својим, а не само млетачким, непријатељима. Устанак се умирио доласком аустријске војске, коју је Зелић наводно лично, са још двојицом далматинских депутата, довео из Лике. „Мало затим подложи се сва Далмација и Бока Которска двору австријском, које сам ја од свег срца желио, знајући благо и праведно владање австријско, којему сам немало пружио моје услуге [...]” (стр. 233).

Зелић менама политичких режима приступа у мемоарима двојако. С једне стране, нестабилне политичке прилике у Далмацији крајем XVIII и почетком XIX века за њега су тек повод или позадина из које се издвајају перипетије његове професионалне каријере. Он се не упушта у праву анализу политичког, правног или верског положаја православне мањине којој припада, као да га не занима еволуција њеног статуса у зависности од тога да ли Далмацијом владају Млечани, Аустријанци или Французи. Наполеонова победа над Млечанима и гашење Републике миром у Кампоформију 1797. године, на пример, за Зелића значе превасходно да је у последњи час осујећен покушај његовог ривала, извесног Ивковића, да постане далматински епископ. Такође, то је била прилика Зелићу да се заложу за Аустријанце (тврди да је поспешуио њихово заузимање Далмације). Рат између Аустрије и Француске 1799. године појављује се у мемоарима као запрека Зелићевом напредовању у служби (услед рата није добио од Аустријанаца одговор на молбу да буде произведен у епископа или да му се бар додели плата).⁴

А нови аустријско-француски рат 1805. спречио је да Зелић коначно добије плату за своју верну службу цару (што се „не могаше, на моју велику несрећу, испунити за узрок што немирни Французи миром Пожунским лишише Далматинце за неко вријеме свога доброга краља и оца...” (стр. 248)⁵. Пожунским миром је, наиме, 26. XII 1805, после победе Француза над руско-аустријском војском код Аустерлица, Далмација прешла под Наполеоновоу власт.

На другој страни, Зелић редовно посеже за конвенционалним реторичким арсеналом када пише о сукобима страних сила и њиховој владавини на далматинском тлу, и притом наступа као давнашњи заговорник Хабзбур-

⁴ Тражио је 1799. године епископско место од аустријског цара, или материјалну награду, верује да би је био и добио „да не буде [цар], на моју и свега мога отечества велику несрећу, у миру Пожунском предао Французима Далмацију” (стр 240).

⁵ Подвлачење је наше.

говаца, односно противник и мрзитељ Млечана и Француза. Он ниже по-ређења и судове којима се улагује аустријским властима. Поменути аустро-француски сукоб из 1805. године тако ће приказати као временску непогоду која је снашла Аустријанце: „У то вријеме роди се међу Австријом и Француском рат. Обе ове силе подигну се тако једна противо друге као да ће је смакнути и у пропаст бацити. Страшни облаци подигну се од Француске, и све црњи и црњи над Австријом биваху, ако што су се мало послјије над њом и провалили.” (стр. 253). Као и свако невреме, и ово је, разуме се, било пролазно. А о Наполеоновом паду рећи ће да је горда сила француска, „која се већ до више небеса подигла била” (стр. 252), заслужила да је господ Бог и аустријски цар заједно сатру и унизе. Тако десница цесарева испада оруђе Божје казне.

У оба случаја, приступајући као црквено лице обузето напредовањем у служби или као верни аустријски поданик, Зелић сужено сведочи о епохи и остаје на површини историјских збивања. Његове приповедачке ингеренције су унапред чврсто задате, но поставља се питање зашто. Да ли због „урођене” приповедачке мане, тј. недовољног посматрачког и приповедног талента? Да ли зато што пише на основу фрагментарних личних бележака⁶ и преписа званичних докумената, а осталог се не сећа довољно добро? Или зато што има фиксацију на лични успех и неуспех – мемоарима се свакако подвлачи црта, прави биланс животног постигнућа? Вероватно има нешто од свега тога, али читалац стиче утисак да је то намеран, нужан избор некога ко је у положају молитеља и изгнанника.

Ако имамо то у виду, мање ћемо се чудити Зелићевој тзв. необјективности у приказивању француске владавине у Илирским покрајинама. Док се историчари слажу да је тих осам година (фебруар 1806. – октобар 1813, по Зелићу; јануар 1813, по другим изворима) значило за Далмацију отварање ка демократским тековинама, просвети, верској толеранцији и националној једнакости⁷, дотле Зелић тврди да је период француске власти у Далмацији

⁶ Да је писао на основу белешки које је водио превасходно као дневник трошкова и примања (оно што се на француском зове „livre de raison”), види се из опаски о томе колико је шта тачно платио, нпр., колика је у Паризу станарина, најам кола за месец дана, плата слуги итд.

⁷ Епископ Никодим Милаш у историјској студији *Православна Далмација* (прво издање: Нови Сад, 1901) овако процењује: „За вријеме француске владе у Далмацији свршава неодређено оно стање, у коме је православна далматинска црква принуђена била од силника да остане за дуги низ година. Престаје бити гоњена у Далмацији православна вјера, и почиње нови, слободни живот за православну цркву. Оснива се на законити начин православна далматинска епархија, која ево и данас постоји. Ово се догађа далматинској православној цркви, благодарећи правичности великога Наполеона и његовог намјесника у Далмацији, Викентија Дандоло, једног од најмудријих и најдушевнијих старјешина и управитеља, што је икада Далмација имала.” (*Нав. дело*, Сфаирос, Београд, 1989, стр. 465). Мало даље рећи ће: „Оно вријеме заслужује да у историји Далмације буде убиљежено златним словима, јер све оно што има данас доброга у овој земљи, томе свему положен је био темељ баш у то вријеме.” (*Исто*, стр. 485. Видети даље, стр. 486–487)

био најгори, те да је „*милосрдије Божије [...] допустило, можебити за гријехе народа [далматинскога], да потпадне под јарам француски и да тамо поднесу већу казну него што је икада Далмација подносила.*” Страшна казна небеска снашла је грешне, плачуће и [Богу] молеће се Далматине, док их Бог није *услишао* и неколико година касније вратио *под круну и управленије нашег садашњег свемилостијејшег монарха и императора Францишка II* (стр. 254). У духу богословске реторике, у историјском току и политичким менама у Далмацији Зелић други пут препознаје последице Божје казне, те милости небесне.

Мемоариста не пропушта ниједну прилику да истакне своју лојалност аустријској круни; то иде дотле да и своју лојалност француским властима у Далмацији (1806–1813) правда позивајући се на декрет којим је сам *цесар*, предавши Далмацију *Французом*, препоручио Далматинцима да отада буду верни новој француској власти (стр. 253). „*По овом декрету владао сам ја с мени потчињеним клером и народом восточног вјероисповједанија точно; и зато није при цијелом француском владању у Далмацији [...] ниједан од нашег закона ни духовни нити свјетован мушкетан, чему су се чудили и дивили сви Римљани, а и сами Французи*” (стр. 254). „*А ову вјерност приписује Мармонт, дука од Рагузе, не хвалећи се, мени како црковном поглавару и генерал-викарију восточног вјероисповједанија.*” Славољубиви Зелић би и да истакне своје првенство у вођењу православног народа – заслуга коју му је наводно и сам Мармон признао, а и да порекне сопствену одговорност за грађанску послушност тог народа под Французима – пошто то вероватно није мило потоњој аустријској власти од које мемоариста зависи у време објављивања мемоара. Ову противречну и не баш убедљиву позицију држаће приповедач у читавом „Теченију трећем”, насловљеном „Под владањем француским”.

Приповедање је сада, у погледу редоследа и избора материје, организовано углавном према тужбама, нападима, молбама, декретима и другим службеним актима везаним за Зелића и његово викарство у том периоду.

Све се то да објаснити општом наменом Зелићевих мемоара: то нису историјски мемоари у којима писац приказује збивања једне епохе којима је присуствовао и делимично учествовао, то није аутобиографија (погрешно жанровско одређење дато у поднаслову издања СКЗ с краја XIX века) где би писац оцртао свој животни пут, свој интелектуални и емотивни развој у датом окружењу. То су судски, оправдавајући мемоари, који нису првенствено писани за децу и пријатеље, за потомство, за сународнике, за самог себе. Они су првенствено намењени аустријском двору.

Овде се морамо подсетити да мемоари жанровски вуку корен из античке судске одбрамбене беседе. И у новије време запажа се блискост мемоарске форме и судског поступка: у другој половини XVIII века у Француској је, рецимо, била нарочито популарна једна врста памфлета, звана фактуми или судски мемоари, којима једна од страна у судском спору себе оправдава (било да је тужени или тужилац), приказује се као невина жртва и настоји да придобије судије, али и јавно мњење (ови су се фактуми штампали у великим тиражима и често бадава или за ситне паре делили по чаршији у периоду пре суђења). Читав странкин живот резимиран је и приказиван у светлу датог спора.

Дакле, Зелић пише једну хибридную врсту мемоара: у првом делу историјске, а – како текст одмиче – све више и судске мемоаре. Приповедач као да се у свести преноси у судницу, пред самог аустријског цара, пред којим брани своју ствар, образлаже поступке, доказује чињенице, напада противнике. Суди му цар, бечка влада, а у публици као да седи православна далматинска јавност, уважавајући Зелићеву личну жртву за веру и отечество⁸. И самим присуством у тој имагинарној судници, Зелић и далматински Срби стичу глас и права која им је власт одузела.

У Зелићевим мемоарима наратер је осетно двострук – српски читатељ и аустријски властодржац; та двострука усмереност текста намеће два нивоа читања, тј. између мемоаристе и читаоца успоставља се нека врста игре, скривени код. Мемоариста стално као да беседи у своју одбрану, чак и кад препричава баналне ситуације (на пример, разговоре са својим пријатељима). Сав његов дискурс има исту функцију, не да пружи историјско сведочанство, него да обезбеди личну апологију.

Вратимо се сад на трећи део мемоара, о француској владавини. По Зелићу, Французе нико није радо дочекао у Далмацији, сем неколико *јакобина* и истомишљеника, и нико „*није био задовољан владањем и законима францускијем*” (стр. 255). У свом старом маниру, уместо да представи промене у законодавству, спровођењу власти, положају православне цркве (што би све могло да образложи претходну тврдњу о непопуларности Француза), уместо да хронолошки сведочи о локалним историјским личностима и догађајима, Зелић се одмах лаћа спорова које је сам водио.

Убрзо по доласку Француза, нашли су се непријатељи да криво оптуже Зелића *француској конзилији од гвере и генералима Молитору, Лористону и Перукети* (стр. 255). Наводно оптужен у седам тачака (да је псовао Французе да су закон и веру погазили, да је пријатељ Русима с којима се Французи бију дуж јадранске обале, да одржава преписку с аустријским официрима и

⁸ Та је жртва мемоаристи драг мотив, на који се више пута враћа, поредећи себе чак са Исусом Христом, или с грофом Бранковићем (кога су Аустријанци такође били „конфинирали” стотинак година раније).

да је највећи непријатељ Француза у Далмацији), Зелић се, како каже, чисте савести и уздајући се у Божју вољу, запутио из Крупе у Задар у априлу 1806. и ту остао шест месеци, напуштен од пријатеља, под присмотром, у страху да ће га ухапсити и *мушкетати*.⁹ Пошто су Французи истерали Русе и Црногорце из Дубровника (1807)¹⁰, Зелић је замолио да га приме генерали Лористон и Молитор, привремени цивилни и војни гувернатор, не би ли им се умилио и доказао невиност. Тим поводом, у форми праве дијалогске сцене приповеда како су га француски генерали читав сат испитивали на италијанском језику; наводи Лористонова питања, врло кратка, и своје одговоре, веома дуге. Зелић се правдао што се Наполеоново име не помиње на литургији по православним црквама (него име аустријског цара), тиме да су пароси тако навикли, а и да им није стигло званично наређење. Овај дијалог јасно припада реторичком жанру судске беседе, мада га Зелић закључује једним више књижевним описом сцене: *„Много ме је још којешта Лористон запиткивао, но ја сам му на сваишто одговорио; [...] Молитор није ни уста отворио. Или може бити није знао по талијански, или није хотио са мном говорити, него бијаше метнуо руке обадвије у прострижи од џепа, и тако ме гледаше. Једније пута корачио би к мени и унео би ми се у очи, а неколико пута узео би ми крст мој парадни са прсију у руке, и разгледао би га, како је [...] украшен.”* (стр. 260) Он не слика кабинет, изглед, намере или мисли генерала које је могао наслутити из њиховог понашања, не бележи податке које им је дао, не занима га да остави историјско сведочанство. Доследном спољашњом фокализацијом приповедач сугерише подозривост другог иследника Молитора и своју несигурност, а све је то у функцији приказивања себе у добром светлу пред аустријским властима двадесетих година.

Када се има у виду првостепена намена Зелићевих мемоара, не треба очекивати похвале на рачун Француза које би биле у опреци са обавезним величањем Аустријанаца. Но, умерених похвала ипак има, и то све више како поглавље одмиче. Тако ће мемоариста рећи да су *„Французи и њиови*

⁹ О тој оптужби не налазимо потврду код Н. Милаша, који је истражио и анализирао многа архивска документа везана за православље у Далмацији. Међутим, Милаш (*Op. cit.*, 468–469) даје изводе из Зелићеве окупације православних из августа 1806, а објављене у септембру у званичном гласилу француске владе у Далмацији *Regio Dalmata*. Ту Зелић диже у небо *најмоћнијег и најблагодороднијег самодршца* Наполеона и његову власт, и народу објављује да *„наступа ново вријеме, вријеме среће и свакога напретка”*.

¹⁰ Накнадно ће мемоариста, у тзв. наративној аналепси, допунити причу о том периоду (стр. 313): године 1807. су се Дубровчани предали Французима, а он сам замало страдао од Француза у Задру зато што се, наводно случајно, био задесио у истој кући где и руски конзул у бекству из Дубровника. Дубровчани су Зелићу 1810. приповедали, а он читаоцима преноси, да су Французи, чим су ушли у Дубровник, разграбили вековима сакупљано богатство, па и злато и сребро по црквама. Заслужена казна стигла је француске присталице које су им предале град – једни су се утопили у мору, а други свиснули од жалости. Овде је мемоариста успео да образложи зашто француско освајање сматра катастрофом (пљачка неколико милиона цекина, каже), за разлику од њихове управе у Далмацији.

властитељи милитарски разумнији, мудрији и праведнији неголи турски”, да је *„милитар француски био посве политичан, учтив и добар, како и сви војници, тако да се нико на њи потужити није могао”* (стр. 261), да *„француски суд није жешићи и неправеднији од мљетачкога”* и *„неће човека смакнути прије него га испитају и допусте му да се море од тужбе бранити”* (стр. 263). Видимо да Зелић противречи сам себи.

Још једна епизода се шематски своди на неправедну оптужбу праћену рехабилитацијом протагонисте, овог пута не у некој институцији власти него на улици: Зелића су француски официри због калуђерског изгледа побркали са неким црногорским митрополитом кога су знали из битке код Дубровника. Црногорци су тада били одсекли главу једном француском генералу, па их је сада, жељне освете, морао један Зелићев пријатељ уверити да Зелић није Црногорац.

Француску владавину у Далмацији Зелић памти и приповеда по редоследу службене преписке, као некакав протокол или судски регистар: ређају се *„анаграфа”*, *„инстанција”*, три *„ринунције”* које је упутио генералу Дандулу, француски декрети и наредбе који су издати у одговор.

Најпре, представивши у једној *прошњи* источну цркву у Далмацији и њене тешкоће, он је покушао да наведе Французе да у Далмацији најзад именују епископа који би не само уредио стање православне пастве, него и осигурао боље спровођење одлука цивилних власти међу православнима. Дандуло је одговорио декретом (4. IV 1807), по коме православни клер може уживати некадашња права, изгубљена под Млечанима, без мешања римских пароха у њихова црквена дела (стр. 266). Из Милашевог приказа истог периода, а на основу службених аката Дандолових, видимо да је иницијатива за реформе и еманциповање православних потекла од Зелића колико и од самог Дандола. Међутим, маршал Мармон у својим *Мемоарима* открива да су мере којима су далматински православци били изједначени по правима са осталима, биле вођене вишим политичким интересима Француске¹¹.

Друго, Мармон је декретом наложио Зелићу да позове православне младике да добровољно ступе у француске одреде, на шта се Зелић *„толико љутио ни[је], знајући да је од старијега, кога сви слушати морамо”*, мада му као свештенику није пристајало да купи војнике (стр. 266). На овом месту признаје са стидом да се плашио *француског владјенија* и објашњава узроке. Наводно су нека три грчка официра у француској служби била сковала план против Зелића (који опет себе приказује као мету; није јасно зашто је то било уперено лично против њега нити зашто би Мармону били потребни

¹¹ Мармон објашњава да је далматинску „грчку” епископију установио како би православни живаљ одвојио од црногорског (а тиме и руског) утицаја. (B. *Mémoires du maréchal Marmont, duc de Raguse, de 1792 à 1841*, Tome III, Livre XIV, Paris, 1857, 435). У овом раду нећемо се, због обима, детаљније освртати на пишчев став према Мармону, нити поредити Зелићеве и Мармонове *Мемоаре*.

завереници да би се сетио да моли Зелића да утиче на своју паству) и навела Мармона да му затражи ту услугу. Зелић приповеда сцену у Мармоновом двору, када му Мармон, на Зелићево изговарање и избегавање, запрети, а он се повинује. После тога примио је и златне цекине, да обдари сваког добровољца, и једну вредну, сребром оковану сабљу, на дар од Мармона. Придикујући од цркве до цркве, сакупио је Зелић педесет момака, и до дана писања мемоара жали што су сви **заједно** били преварени (на овом месту не прецизира како, ваљда се то подразумева јер су ступили у одреде под командом грчких официра, а по нашем мемоаристи Грци су стари сумњивци и смутљивци, Зелићеви и српски непријатељи, криви, поред осталог, и за пропаст Првог устанка!).

Касније ће приповедач објаснити да је то све била грчка завера. Требало је, наиме, да народ омрзне Зелића јер је, наводно, *продао Далматине Французима* (стр. 272), како би ти грчки официри лакше у Далмацију довели новог епископа, Грка¹². На другој страни, окупљени добровољци морали су неколико месеци провести у Задру и Нину *као у арешту*, јер нису смели ићи ни по мору – у страху од Енглеза, ни по суву – да не би дезертирали, па се много њих што поразбољевало, што утекло и *поајдучило* се (стр. 273). У народу се раширила клевета да је Зелић *сву Далмацију предао Французима*, па су војни бегунци ноћу долазили до манастира Крупе у жељи да га убију, а и Бокелји се у једној епизоди показују кивни на њега (стр. 274). Није лако проценити зашто се Зелић определио за накнадна објашњења, односно да тај ток допуни накнадно у приповедању; њему као наратору никако није својствено држање читаоца у ишчекивању и напетости, већ, напротив, редунантност и сувопарна понављања. Приповедање са становишта протагонисте, дакле са оним мислима и осећањима које је Ја могло имати у том тренутку радње, а не са становишта приповедача, тј. са знањем и свешћу које Ја има у тренутку кад се сећа и приповеда, једно је од техничких достигнућа већ високо развијеног мемоарског жанра. Но, овде се чини да је Зелић прећутао о каквој се превари радило, не да би убедљиво читаоцу дочарао своје тадашње недоумице и накнадно пуније разумевање укупне ситуације, него да би поштовао редослед службених дописа Французима¹³.

Трећи акт била је Зелићева молба Дандолу да га од викарства отпусти, због труда и трошка којима га вршење те службе излаже (стр. 270). Из Дандуловог одговора, који је мемоариста намеравао да објави, као и друге званичне документе (ништа од тога није штампано), треба читалац да увиди да је помоћ коју Зелић прима на име службе скромна и не покрива трошкове

¹² Далматинци су, истина, имали веома лоша искуства са грчким епископима под млетачком влашћу у XVIII веку. Уп. Н. Милаш, *op. cit.*

¹³ Пратећи замисао о организацији наративне материје попут деловодног протокола, по датумима издавања и примања аката.

његовог становања у Задру, држања слуге, плаћања тумача (преводиоца) декрета, преписивача циркулара итд, али читалац сазнаје и следеће: „*Истина је да је Дандуло свесредно желио да види мога закона клер и народ задовољан и у другом благополучију...*” (стр. 271). Ово је већ отворена похвала француском намеснику, коју је Зелић у редиговању текста пред објављивање изгледа заборавио да ублажи или избрише.

Затим у приповедању следи нов покушај подношења оставке на викарску службу (Зелић је добио понуду да постане капелан у француској војсци), и ново Дандолово одбијање, које га је, наводно, спасло грчке преваре, али му није донело обећану Наполеонову награду за верно служење. Овде приповедач опет „прескаче” одређени временски период (наративна елипса) и долази до треће своје молбе Дандолу и његовог трећег одбијања. Наративни ток се потпуно ремети зато што приповедач не препричава садржај докумената него их само најављује: „*Ево како је то писмо гласило. На ову моју прошњу одговара ми генерал Дандуло овако*” (стр. 272), а цитираног текста у наставку нема. Наиме, при штампању мемоара готово сви документи које је Зелић уметао у своје приповедање били су избачени због цензуре. Читалац најчешће може воспоставити њихов садржај из контекста, али то овде није случај. Мемоари су свакако избацивањем изворних докумената изгубили не само судску, него и део опште тестимонијалне (сведоџбене) функције.

Као некакав интермецо у препричавању размењених молби и француских одговора на њих, Зелић умеће своју одбрану од оптужбе да је издао сународнике Французима, нижући аргументе и реторичка питања. Овај судски пледоаје припада и времену радње и времену приповедања, будући подједнако намењен сународницима на почетку француске владавине, и аустријским властима после 1820. Тај се крешендо завршава највећом молбом: да му се дозволи одлазак код Наполеона, како би *просио правичу* (стр. 274).

Но, Зелић неће тада стићи до Париза, него до Милана. Аудијенција у Милану, код вице-краља Евгенија, Наполеоновог посинка, следећа је приповедна сцена (стр. 277–278). Он је приказан као стрпљив, пажљив, штедар (исплатио му 1500 либара), добар, наклоњен Зелићевој молби за плату (опет!) и плану реформи за православни живаљ у Далмацији (да се именује епископ, оснују школе и семинари). Без неког другог Зелићевог труда, убрзо ће Наполеон издати декрет (19. IX 1808) *по коме има у Далмацији бити епископ грчког источног вјероисповједанија*, а скуп највиђенијих грађана и духовника треба да одлучи како да се најбоље устроје православци.¹⁴

¹⁴ Да би се разумело од каквог је политичког и националног значаја било именовање православног далматинског епископа, довољно је подсетити колико су упорно католички бискупи у спрези с цивилним млетачким властима у Далмацији током читавог XVIII века спречавали избор епископа или ометали њихов рад ако би и били изабрани (били би убрзо лажно оптужени и протерани из Далмације; опстао је само онај који је тежио црквеној унији). Иначе, на 200.000 римокатолика у Далмацији долазило је 12

Исто тако лако састаће се они и месец дана заседати (крај новембра-децембра 1808), закључивши најзад да Наполеону пошаљу изасланике који ће му захвалити на милости и замолити да им се један бивши католички манастир дарује за резиденцију православног епископа и свештеничко семениште.¹⁵ Ако то упоредимо са процедуром која је Зелићу, по његовим мемоарима, била потребна под другим страним владарима како би било шта постигао за себе или православље у Далмацији, ако се сетимо сталног аустријског противљења одржавању српских народно-црквених сабора у Угарској крајем XVIII и у првој половини XIX века, француска управа у Далмацији испада благонаклона, либерална, ефикасна. А ипак мемоариста никад неће такво што закључити, напротив.

Игром случаја, Зелић постаје члан те православне српске делегације¹⁶ која треба да пође у Париз у пролеће 1809. године, кад у марту избија поново рат Француске са Аустријом, праћен устанком аустрофилских Далматинаца. Уместо да пише о свом посланству, Зелић напушта хронолошки редослед и приповеда о рату до његовог краја, најпре напредовање Мармонових трупа до Беча и успешну тактику у једном окршају у Зрмањи, где су Аустријанци поражени. Међу француским заробљеницима доведеним у Задар нашао се и генерал Стојчевић, Србин у аустријској војсци и Зелићев несуђени кореспондент. Тада Зелића и *све христјане у Далмацији* обузме печал и очајаније: сумњају „да се неће никада избавити од владања француског и тешког њиовога данка” (стр. 284). Утврђене градове чувала је малобројна преостала француска војска, а остатак Далмације запосели су привремено Аустријанци (јун-октобар 1809). Кад су се Французи вратили, казнили су многе који су се били приклонили Аустријанцима, „*толике куће попаљене и пожарене биле од генерала Делжона*”, а замало није страдао и манастир Драговић¹⁷.

Оно што данашњем читаоцу делује уверљиво без обзира на Зелићеву пристрасност, јесте да је при том честом померању граница и „валцеру режима” – како иначе Французи воле да кажу за свој XIX век – било међу Далматинцима много сплеткарења, подметања и међусобног оптуживања сународника за сарадњу са једним или другим окупатором, већ према потреби. Зелић је желео да се покаже лојалан Французима, али и да тајно шурује са Аустријанцима. Изгледа да, упркос труду, није умео довољно вешто да игра, тј. да буде човек и од француског и од аустријског поверења јер је, противно

бискупа, а на близу 80.000 (по Милашу, или 70.000, како тврди Зелић) православаца ни један епископ. Француска власт одмах је почела предузимати мере да се ова неправда исправи. По доласку Аустријанаца, стање се опет много погоршало.

¹⁵ Н. Милаш детаљно даје закључке ове скупштине (*Нав. дело*, стр. 474–476).

¹⁶ Зелић тврди да му је понуђено да буде изасланик, а Милаш да се Зелић сам понудио.

¹⁷ Један од свега три православна манастира у Далмацији; француска војска није могла да пређе Цетину преко *разваљеног* моста и тако се манастир спасао (стр. 287).

његовим очекивањима, за далматинског епископа Наполеон најзад прогласио наводног сумњивца и туђина Краљевића (26. III 1810).¹⁸

Тек тад се приповедач враћа на јун 1809. и своје посланство. Провевши три месеца (!) у Милану и Венецији чекајући мир (склопљен тек у октобру), пошли су Зелић и други депутат Георгије Ђурић најзад за Париз.¹⁹ Успут у Алпима сврате у манастир Св. Бернарда, и ту мемоариста даје (и нехотице) духовиту опаску: „Наполеон је истребио био из Француске све фратре, а ове [четворицу францисканаца које примају намернике на планини] је оставио да стоје, једно, што су тако рећи надвор од свијета, а друго, што им није имао ништа узети” (стр. 290). У Женеви (*Геневри*) се Зелићу допадне лутеранска саборна црква, „*на којој се виде балкун и од стакла различите боје прозори, састављени из различитије фигура и светаца*” (стр. 290), окренута, „*по обичају грчком, к истоку*”, што, каже, показује „*да су у старо вријеме живили овде благочестиви христјани*”! А кад га је некакав гостионичар са француске стране Алпа због браде и капе заменио за папу, који је тад *стајао под арестом француским*, увери се Зелић „*да се још наодило у Француској људи вјерни и одани своме закону [...], премда се био цео француски народ опто и против цркве своје побунио*” (стр. 292).

У Паризу су два Србина из Далмације боравила пет и по месеци (19. XI 1809–3. V 1810). Нашли су *квартир* близу царске палате *Тољерија*. Већ после два дана били су представљени Наполеону, „*баи кад су многи краљеви и кнезови били у царскоме двору*” (стр. 292). Зелић натенане приповеда аудијенцију, а себе, разуме се, ставља у средиште сцене: „*Ја сам стајао у сриједи, Ђурић с десне, а Стратико с лијеве стране мене. Ђурић је држао карте од синода у књигу свезане, а Стратико је говорио Наполеону из карте похвално слово. Наполеон је стајао баи преда мном, и често је погледао уза ме и низа ме, а сувише гледао је у мој крст на прсије.*” Како је цар изгледао, какав му је израз лица, какав су утисак оставили на протагонисту цар и двор, то приповедач не помиње. Наполон проговара на италијанском, жалећи се на Далматинце, а Зелић му на италијанском одговара и брани их. Приповедач умеће објашњење Наполеонових речи: новине су тада писале

¹⁸ Података и докумената о Краљевићевом животу пре доласка у Далмацију изгледа да нема, па је Зелићева верзија једини извор. А опет, Зелић је и раније своје конкуренте клеветао, чак денунцирао властима (понекад и са озбиљним последицама по жртве). У којој мери је Зелић Краљевићеву биографију „накитио”, не може се знати, али је извесно да је Краљевић био необично окретан човек: само 8 месеци по доласку у Далмацију, успео је тако да се наметне и угледним Србима и Мармону, да су га предложили за епископа „као најбољег, најморалнијег и најпобожнијег” кандидата (Милаш, *нав. дело*, стр. 479).

¹⁹ Услед редоследа и појединости наратива, читалац је имао утисак да је Зелић овај рат провео у Далмацији, а сад сазнаје да се он заправо у сумутним временима згодно склонио у Италију. За то време његов ривал за епископску столицу Краљевић најпре се жестоко ангажовао да устанак против Француза умири (бацивши чак најстрашније проклетство на свештенике побуњенике, иако није имао никакву јурисдикцију у Далмацији), а затим је доспео у аустријско заробљеништво као отворени француски присташа. О овоме, видети: Милаш, стр. 480–481.

да Далматинци неће да се потчине Французима после Бечког мира. И то је по Зелићу све што треба написати о првом сусрету с најмоћнијим и најславнијим тадашњим државником!

Сада Зелић учествује у дворском животу – сваке недеље у 11 сати окупља се око хиљаду људи у *Тољеријама*, браћа и зетови Наполеонових, страни амбасадори, сенатори, маршали, генерали, официри, краљице и даме, 40 кардинала... Иде се на мису у царску капелу, где далматинском калуђеру увек уступају место близу цара. Зелић га нетремице посматра, а кад се Наполеон осврне на њега, Зелић брзо скрене поглед. У реалистички датом немом призору, видимо како се цар свако мало маша за бурмутицу.²⁰ После мисе, сви гости се построје у два реда у три велике сале, док цар полако пролази и разговара кратко са понекима, па и са Зелићем. А сваког четвртка у 7 сати увече иде се у *театер од корте, ко оће*. Зелић је био само три пута у позоришту јер је морао стајати или седети на клупи. Сем те излишне појединости, не сазнајемо на жалост ништа ни о тим дворским представама, ни о Зелићевим контактима с другим гостима. Пише да је волео да разговара с кардиналима и маршалима, а највише са маршалом од Данцика²¹, „*који се бијаше* [у њега] *уљубио и много жељаше разговарати се које о чему*” (стр. 293).²²

Мемоариста уопште не помиње да је у исто време тамо била и званична делегација Илирских провинција, са неколико угледних Далматинаца у свом саставу, коју је Мармон упутио на подворење Наполеону, желећи да учврсти лојалност нових поданика²³.

Зелићев опис вароши ипак је подробнији од слике двора. Он углавном набраја виђене елементе, а ретко преноси читаоцу сопствени доживљај, па се о том доживљају може закључити само на основу избора чињеница које даје на увид. Нарочит утисак на њега оставили су камени мостови на Сени, „*преко који могу три кароце напореда ходити*”, и гвоздени *Мост од Австерлица* у коме „*нема ниједног дрвцета и стао је неколико милиона франка*” (чак наводи износ мостарине за кола и пешаке). Дворови су лепо и високи „*по пет и по шест тавана*”, покривени неком плочом боје олова (реч је о

²⁰ Ова упечатљива сцена (са још два одломка из *Житија*) преведена је на енглески и, под насловом „A Representative of Orthodox Dalmatia. Gerasim Zelić, 1823”, уврштена у избор путописне прозе: Wendy Bracewell (ed), *Orientations. An Anthology of East European Travel Writing, ca. 1550–2000*, Budapest, CEU Press, 2009, стр. 97–100. (Поред Париза, Зелић је, иначе, дао и историјски важно сведочанство о уживању дувана у Цариграду, код патријарха.)

²¹ Вероватно је реч о војводи од Данцига, маршалу Лефевру (François-Joseph Lefebvre, duc de Dantzig, 1755–1820).

²² Спријатељио се и са париским парохом *Енриком Газером*, код кога је одлазио увече, на пунч и слаткише. Зелић наводи Газерино опроштајно писмо и у италијанском оригиналу и у преводу, а да читаоцу ништа не каже о Газери и разговорима са њим. Овде се опет увиђа да су Зелића у писању мемоара водиле старе личне белешке и документација коју је сачувао.

²³ „Одблесак раскоши царског престола и Париза требало је да засени нове поданике који су имали тек неку мутну замисао о нашој величини”, вели Мармон у *Мемоарима* (Нав. издање, III том, стр. 428).

камену шкриљцу), стрмих кровова да би се зими снег брже топио. У баштама је Зелић приметио разне воће, дрва и, зачудо, „*цвијеће од сјемена америчанскога и индијског, које даје љупке мирисе у пролећно и летно вријеме*”. Посетили су *зверињак царски*, где су „*видили лава, црније медвједа, тигра, леопарда, вукова, хијена, лисица и пр, којим имена трудно јест изрећи*”, па и једног *женског слона, то јест елемента*, „*а мушки казаше да се прије нас смакао*”. Нотр Дам памти по великом и високом кубету (!): „*када се на врх његов попнеш, онда се види Париз на све четири стране. Около њега нема бедена нити какве тврдињице, само се види неколико канона (лумбарда) и код њи инвалида, то јест рањени официра и простије војника*”. Краљеву палату Палерија (заправо Пале Роајал) детаљно описује: „*Ова палата има четири тавана и на све четири стране једнако зданије, но само има двоја велика врата, но и на ова не улазе коњи и кароце. Са све четири стране јесу бутиге [...] Ту се продаје свака галантарија што се само може наћи у свијету и помислити. [...] Коју гођ ствар видиш, сваку зажелиш имати и купити; и, да имаш пуну какву сандучину луиђа, потрошио би све, и не би ниједнога из Париза изнео ...*” (стр. 295). Такву „потрошачку” ноту, коју би могао да потпише и савремени туриста у Паризу, ретко срећемо у мемоарима, поготово једног калуђера. Зелић иначе јесте скроман и достојанствен, али воли и цени лепе, пажљиво израђене предмете: упушта се у опис скупих кола, фино украшених реликвија, свештеничких одежди, помиње међу личним стварима свилене ћураке, танке кошуље, иконе сребром оковане и позлаћене, а куповину таквих ствари приказује као неопходну. Из предметног света који обележава његову епоху, поред свог драгим камењем и филиграном украшеног напрсног крста који, видели смо, привлачи многе погледе, мемоариста издваја скупочену златну бурмутицу посуту брилијантима коју је добио на дар од Наполеона, а касније продао како би омогућио штампање својих мемоара.²⁴

Зелић памти посету *фабрици тапеја* (мануфактури таписерија), фабрици финог порцелана у *Вонтеблу* (Фонтенблоу), царској палати и вртovima у *Ст. Клубу* (Сен-Клуу) с чувеним водоскоцима, оранжерију; свечане обеде у *Тољеријама* за стотинак особа, с небројеним јелима, представљање Жозефини (*Јосефини*) и Наполеоновој *матери* Летицији.

Део посвећен Паризу и Француској налази се некако на средини мемоара, сразмерно је најдужи опис. Иако на другом месту каже да би волео да још једном види света, „*а особито Рим, Лондон, Неапељ и Бар*” (стр. 291) и не помињући Париз, јасно је да је боравак у Француској на Зелића оставио сјајан, можда најјачи утисак: „*Ја не могу довољно описати различита*

²⁴ Новац од бурмутице дао је Павлу Соларићу како би овај дотерао текст Зелићевих успомена и приредио их за штампу. Болесни Соларић је, међутим, умро пре него што је стигао да редигује ове мемоаре, али му је Зелић пре тога дуг опростио.

руководјелија и богатства која се свуда налазе куд год човек очи окрене” (стр. 295).

Мемоариста је, наводно, често разговарао са самим Наполеоном: „У оно осам мјесеци, док сам се у Паризу бавио, дошао ми је најмање 30 пута које што по двије по три ријечи запитати” (стр. 297). Упитао би га како му је, како му се допада Париз, музика на миси. Зелић му је одговарао слободно и поносио се тиме, верујући да је цар хтео да га збунује: „Питао ме којешта, понајвише зато не би ли се ја пренао и смео да му не умијем шта одговорити”. Не зна Наполеон да је наш протагониста већ с три цара имао част говорити, с руском царицом, пољским краљем итд.!

Авај, о молби да се награде Зелићеве услуге Француској Наполеон *ни-кад ни речи није проговорио*, да би најзад за епископа именовао Краљевића, а Зелића за његовог великог викара у Боки Которској (одлуком од 26. III 1810). Мемоариста тврди да о тој царевј одлуци није ништа знао кад је решио да оде из Париза.²⁵ На пут кући кренули су 3. маја 1810, у Венецију стигли 19. маја, а одмах затим Зелић захтева у Љубљани да га прими Мармон, како би поднео оставку на викарство. Следи сцена аудијенције са разменом реплика датих и на италијанском и српском, поново без наративних ефеката, без психолошке дубине, без конкретизације „позадине” (тј. описа простора, предметног света, покрета итд.). Као и у ранијим сценама сусрета с Мармоном, приповедач не даје појединости Мармоновог понашања: уместо да постане лик, маршал остаје анониман, непортретисан, одређен само својом функцијом. Зелић сазнаје и да му је одређена плата од 6000 франака, први пут откако служи царевима. Ако је и осетио захвалност француској управи у том тренутку, у мемоарима то није забележио.

Ступивши на дужност намесника далматинског епископа за Боку Которску, Зелић се преко Дубровника запутио у Кастел Нови, па у Котор. Описује свечани дочек с војним почастима који су му приредили Французи, властела и трговци православни Срби, а и католички свештеници: француска ескадра стоји под оружјем, војна музика свира, звоне звона на обе православне цркве, а на тврђави грувају сви топови. Прекаљени Зелић не може чудом да се начуди, и умирује себе да је то све „*француска политика и дим без печења*” (стр. 315). Ипак је његова процена да га само привидно уважавају – неоснована: читалац сазнаје да је Зелић од власти добио лепо намештен

²⁵ Одлука је објављена у Далмацији 30. IV. Међутим, читалац стиче утисак да су безмало сва Зелићева путовања мотивисана надом у некакво унапређење, материјалну награду, обештећење од стране представника власти. Мемоариста увек своју личну амбицију и сплеткарење заклања иза тврдње да су га пријатељи, општи интерес и сл., подстакли да поднесе такву молбу, директно у седишту власти, а за вишемесечна избивања из Далмације, односно намерно одлагање повратка у манастир, изговара се да је тобоже био принуђен да чека одговор на молбу или бар отпуст од стране високе личности. Тако бисмо и овде могли закључити да је Зелић сазнао за царску одлуку и схватио да нема сврхе продужавати боравак у Француској.

стан и стражара, те да је Мармон доделио православцима, који чине две трећине становништва у Котору, а имају само једну црквицу, некадашњи католички манастир на употребу као православну цркву. Зелић ће осветити нову, велику богомољу у свечаној одежди и тиме навући епископов гнев. Једно време се правдао и „натписивао” с епископом, па му најзад досади и реши да поднесе оставку на службу.²⁶ У међувремену Мармон је послат у Шпанију, а на место гувернера Илирика дошао је *Бертранд* (sic!), који је узалуд покушавао да га одврати од оставке. Зелић приповеда у форми сцене један од сусрета с Бертраном, допуњујући дијалог – дат на италијанском и српском, по обичају – описом ситуације и карактеристичних гестова, те сцена добија на пластичности. Наместо заостале плате, добиће Зелић пензију од Француза. Но, остаје на речима веран Хабсбурговцима и једва чека да се „*отечество избави од француског тиранства и неправде*” (стр. 339).

Нећемо дуго чекати на то – Зелић у приповедању стиже до новог рата између Француске и Аустрије. Разуме се да ће мемоариста подвући на чијој је страни био и за кога радио, иако су тобоже обе стране покушале да га врбују: сасвим неуверљиво делује Зелићева тврдња да му је француски пуковник Никић тражио да га извести ако се аустријска војска појави у Лики или Далмацији, као што га је аустријски пуковник Данеж упозорио да му прети евакуација у Француску (име му се наводно налазило на челу тајног списка опасних аустријских присталица). Води се пропагандни рат у коме Французи дају лажна саопштења о стању на фронтима, а Аустријанци тајним каналима подривају морал француским трупима у утврђењима. Зелић је, тврди, отворено стао на страну Аустријанаца и позвао Никића да преда Книн без борбе кад стигну Аустријанци. Током опсаде Книна писао је из аустријског логора далматинским *капуралима у фортици да сви побјегну и оставе Французе; „ако ли пак неће, да ће им се све њихове куће попалити и њихова добра одузети”* (стр. 341). И заиста, убрзо је од њих 800 остало само 12 код Француза. Тако се мемоариста хвали да је заслужан за аустријске војне успехе у јесен 1813, када се у *шест недеља очисти сва Далмација од Француза*; но, његове заслуге нису ни од кога признане биле.

Штавише, он је потом отишао у Беч, да присуствује Конгресу и нагледа се крунисаних глава (август 1814–мај 1815: „*Стајао сам у Бечу около девет мјесеци, и ово сам вријеме провео веселије него ли икада у моме животу, наслађавајући се повседневно и гледајући толике царе, краље и кнезове европејске. Блистаније ови царева учинило ми се да је јошт веће него оно које сам седам-осам мјесеци гледао у Паризу*”), али и да тражи правичну за неправду „*од Француза учињену моме отечеству и роду*” (стр. 345) и на граду за себе. Која је то неправда на коју се Зелић у више наврата жали при

²⁶ Н. Милаш, испитавши преписку, објашњава да је Зелић *осорито* писао епископу као себи равном, тек сад показавши колико је незадовољан што није он изабран за епископа.

крају првог дела својих мемоара? Он то не прецизира, као да се само по себи разуме.

У Другој књизи, тј. „Додатку првој части мога житија”, која покрива период од 1815. до 1825. године, испоставиће се да су се Французи огрешили о далматинске Србе тиме што су за епископа именовали Краљевића, кога нису посветиле црквене власти, и који ће се показати као варалица и апостата, а не самог Зелића (уп. најексплицитнији исказ о томе на стр. 376). А на тај избор противан црквеним канонима, тврди Зелић, утицали су златници дати Мармону (стр. 373). Французи „зато не даду Европи мира, што су их Грци научили свијет мирни узнемиравати” (стр. 375). Још каже да је он сам, а и сав клер „од 1808. до 1813. дрктао от францускије шпиона и њезине велике полиције” (стр. 378).

Последње сећање на француску владавину даје Зелић пред крај мемоара, једну дужу епизоду која допуњава приповест о боравку у Француској. Далматински изасланици су тада били позвани на Наполеоново венчање са аустријском надвојвоткињом Маријом Лујзом, приређено 2. IV 1810. у Лувру, у тзв. Четвртастом дворишту преуређеном за ту прилику у капелу (дакле у Паризу, а не у Бечу, како пишу Зелићеви биографи и коментатори); заједно са још осам хиљада пробраних званица – краљева и краљица, министара, маршала, иностраних посланика – присуствовали су величанственој свечаности. Ово је једини дуг опис, а затим права наративна сцена у Зелићевим мемоарима, те заслужују да их наведемо готово у целини: „У првом реду били смо нас три до врата близу от речене капеле трећи, и гледали смо сву церемонију док се свршила миса и вјенчање. Од двора до капеле посред оне велике и широке сале била је прострta зелена чоха, куда је ишао император и Марија Лујза под балдакином златотканим, кога су над њима носили четири маришала. И двије краљице, сестре Наполеонове, носиле су скуте одстраг новој реченој императрици. Ишли су пред балдакином напореда по два маришала, са шетрами [=скиптар] или штанима от сребра и злата у десној руци, којије је могло бити 100 пари. А матер императорова, стара, именован Летиција, ишла је пред балдакином за маришалима. Како су изишли из двора, ишли су до у капелу добар четврт часа, спроводећи њи једна славна музика. Сва су париска звона звонила и сви топови грували, да су се све Тољерије и речена сала тресле од велике жеке, тако да су на многије прозорије стакла попуцала. А народ од 8000 душа, сви су викали по француски: 'Да живи император и Марија Лујза!' И с истом церемонијом тако и из капеле јесу се вратили у двор. Сав је Париз различитијем бојама од огња био освјетљен. Био сам у мом животу и код другије славније дворова и цара, и то: у Бечу у вријеме блаженопочивших цесара Јосифа и Леополда, и при ниње владјејушчему императору Францу; тако исто и при блаженопочившеј благочестивој и православној императрици росијској Екатерини

Второј у Кијеву, и у Варшави краљу пољском Станиславу, и у Венецији принцу Манину, дужду млетачком, исто и у Цариграду 1785. и 1786; и видео реченије цара и краља корте, богаство и њиово великољепије – али ми се показало најбогатије и најсвјетлије одјејаније при корти реченога бившега императора Наполеона, украшена златом и брилијанти. А овоме се није ни чудити: једно, што је Франца по себи богата, а друго, што су ђенерали и маршиали француски огулили и поробили у Европи толико краљевина, от којије све богаство собрало се било у Паризу, осим што су житељи и народ француски много просвјешчени и трудољубиви у рукодјелију.” (стр. 448–449).

Три дана касније, били су наши изасланици позвани с билетима у Наполеонов двор у граду „Комијење” (sic)²⁷: „Али по њиову обичају иде се на објед око 5 ури после подне. Једући и пијући вино и различите ликовре, а особито вино шанпањско, које је мени најповољније било пити и које ми је било поугријало главу [...] и сједећи на обједу више од двије уре, и стојећи сви весело, и ја мислећи и у себи расуждавајући како у толико персоне нико неће да напије у здравље домаћиново, који нас овако добро части, како што је обичај у нашем српском народу, а то чине и многи Талијанци: – за ово упитам [...] Ђурића, који ми одговори да тај обичај не имају Французи. Кому ја одговорим да ја мога српскога обичаја нећу губити [...] Донесено је било на сто, послје толико различитије јела, и печење. Тако побојим се да се брзо не устане и да нећу имати вријеме наздравити Дуроку: узмем чашу и налијем шанпања, и устанем на ноге и [наздравим на италијанском] [...] Ја сам мислио да ће сви одговорити: „Евива Императоре! Евива Мариа Луизи!” али нико ни ријечи не одговори, но осташе као зачуђени и нешто почеше један с другим шептати. Ја сам се мало и застидио, али што би би! – Император сједио је у другој до наше сали с императрицом и другијем краљи и краљицама на обједу. И тај минут пошли су му камаријери (камердинери) казати, који су нас служили. И послје кажу ми како су се смијали и чудили моме напијању. Ја сам размишљао како ћу се изговорити и извинити код Дурока, да ми опросте што сам узео они слобод. И домало послје устали смо иза трпезе и пошли у другу салу, где смо пили кафу и рузолију. И ту ми дође један господин, који је био, су пет другије, депутат од Милана, а рођен Млечанин и фамилије велике, који ме стаде грлити и љубити, говорећи ми: да му је милије што сам ону здравицу учинио него да му је ко дао 1000 дуката, додајући ми и ово: „Нека знаду Французи какви је поданика вјерније имала Република Млетачка!” (стр. 450–451). На поновљено извињавање Зелићево, Дирок му саопшти да је цару његов испад био мио.

²⁷ Компјењ, на шездесетак километара северно од Париза.

Последњу епизоду која је у мемоарима везана за Французе краси, видимо, протагонистино удвориштво и пишчева помирљивост према Наполеоновој власти. Зелић ју је обликовао накнадно (1823), када више није могао да очекује побољшање свог статуса под Аустријанцима. Ослобођен коначно своје „судске” намене и ограничења, његов запис се приближава идеалу непристрасног сведочења, добија на живости и сликовитости.

Зелић је целог живота водио спорове, доказивао своје право, а туђу неправду, своју невиност, а туђу кривицу; животна повест му је природно узела исту форму судског говора. Ко ме и за кога је тај говор држао? Судији, тј. властима аустријске царевине, а за српски народ у Аустрији, за потомство, држао га је онај коме је било одузето право да им се обраћа. Зелић је себи створио говорницу – своје мемоаре. Баш као што су у другим срединама фактуми од приватног списка постајали јавни, и приносили борби припадника унижених друштвених класа (обзнањујући доказе и аргументе који би иначе остали иза затворених врата суднице и судског архива), тако и Зелић узима реч да одбрани себе, али далматински Срби разумеће да говори у име целог свог народа потлаченог у следу страних царевина, те да позива на национално освешћење и ослобођење.

Milica Vinaver-Ković
Université de Belgrade – Faculté de Philologie

GERASIM ZELIĆ ET LES FRANÇAIS
(Résumé)

Œuvre autobiographique et précieuse source historique sur la fin du XVIIIe et le début du XIXe siècle dans les Balkans, la *Vie de Gerasim Zelić* révèle une attitude pour le moins étonnante de l'auteur à l'égard des Français. Zelić (1752–1828), un moine orthodoxe de Dalmatie, grand voyageur et aventurier, est l'un des rares Serbes reçus en audience privée par Napoléon, alors maître de l'Europe, mais leurs rencontres sont faiblement racontées et interprétées dans ses mémoires. Deuxième paradoxe, Zelić décrit le gouvernement français en Dalmatie comme une tyrannie et une punition divine, bien que durant ces huit années la Dalmatie ait vu construire ou réparer ses routes et forteresses, organiser son système éducatif et judiciaire, le ravitaillement, l'aide aux pauvres, et établir une égalité nationale et religieuse de ses habitants. La situation des Serbes de Dalmatie sous les Français s'est sans conteste améliorée par rapport au règne vénitien ou autrichien ; cependant Zelić ne reconnaît pas ce fait.

Au lieu de reprocher à l'auteur son manque d'objectivité historique, il convient mieux de replacer l'écriture de ses mémoires dans le contexte de sa carrière politique manquée : plutôt que de témoigner de son époque, le mémorialiste cherche à se concilier la bienveillance des autorités autrichiennes qui le retiennent, après leur retour en Dalmatie, loin de sa patrie. La *Vie de Zelić* se lit donc comme un *factum* – des mémoires judiciaires destinés à réhabiliter leur auteur.

Ce travail analyse la manière dont Zelić évoque ses rencontres avec la France et les Français dans ses mémoires.

Tamara Valčić-Bulić
Université de Novi Sad – Faculté de Philosophie

TROIS VOYAGEURS FRANÇAIS DE LA RENAISSANCE DANS LES BALKANS

Résumé: *Dans cet article sont analysées les observations de trois voyageurs français de la Renaissance, qui, dans les années 1546–1551 avaient traversé les Balkans dans leur voyage au Levant. Les récits de voyage de Jacques Gassot, de Pierre Belon et de Nicolas de Nicolay contiennent de nombreux traits communs caractéristiques du genre du récit viatique tel que le conçoit la Renaissance: le principe de véridicité, le naturel des descriptions, le savoir sur le monde et ses singularités, le plaisir enfin de la découverte d'un monde inconnu et exotique. Les observations anthropologiques et ethnographiques précieuses dans les trois récits sur l'Empire ottoman et les chrétiens y habitant ont été brièvement présentées ici. L'image du Turc mais aussi du chrétien « grec » y demeure ambivalente: les « infidèles » sont en même temps héritiers de l'Empire romain, alors que les chrétiens, dont les peuples des Balkans, sont considérés comme en partie responsables de leur triste sort.*

Mots clés: *Gassot, Belon, Nicolay, récit de voyage, Levant, Balkans.*

À l'aube des temps modernes, au XVe et au XVIe siècle, les voyageurs occidentaux se font de plus en plus nombreux: dans la soif des découvertes et du savoir ils entreprennent des voyages dans des contrées de plus en plus éloignées. Les continents nouvellement découverts font l'objet d'un véritable engouement; néanmoins, les pays du Levant – le terme de « Levant » étant pris dans un sens très large, celui des pays situés à l'Est de l'Italie – demeurent une des principales destinations des « pérégrinations ». Bien que la Terre sainte conserve son pouvoir d'attraction, c'est vers la Turquie notamment que convergent les regards: en témoignent les récits de voyage sur l'Empire ottoman deux fois plus nombreux que sur les Amériques¹. Fait qui ne peut étonner: l'Empire ottoman est alors à l'apogée de sa puissance et représente à la fois un modèle d'organisation politique et militaire absolutiste et un danger sérieux pour l'Occident. Il s'agit en outre d'un

¹ V. Atkinson, *Les nouveaux horizons de la Renaissance*, Genève, Droz, 1935, pp. 10–12.

pays musulman, dont les mœurs et le mode de vie exercent sur les voyageurs occidentaux « une fascination mêlée d'irritation ou de franche répulsion »².

Pour se rendre à Constantinople, les voyageurs suivent différents itinéraires et empruntent différents moyens de transport: certains d'entre eux y parviennent par voie de mer en visitant les îles de la Méditerranée et la Grèce, d'autres en revanche passent par les pays slaves, l'« Esclavonie », la Dalmatie, la « Serbie »³. Parmi eux se trouvent trois voyageurs français, Gassot, Belon et Nicolay, qui en espace de quelques années, le milieu du XVIe siècle, traversent les Balkans. Certains fragments de leurs récits de voyage ont été traduits et commentés⁴, mais d'autres demeurent moins connus.

Rappelons que les Français ont des raisons toutes particulières de s'intéresser à la Turquie: François Ier, soucieux de combattre son plus grand rival, Charles Quint, œuvre au rapprochement progressif entre la France et l'Empire ottoman; son entreprise, jugée scandaleuse par les autres pays de l'Occident, sera poursuivie par son fils Henri II. C'est ainsi que dès la défaite française de Pavie en 1525, une activité diplomatique intense se développe au fur et à mesure entre les deux pays. Un traité de commerce est signé avec les Ottomans en 1526, puis renouvelé et étendu en 1535. C'est alors que les Français installent une ambassade permanente à Constantinople et des consulats dans d'autres villes de la Turquie. Un mérite particulier, culturel tout autant que diplomatique, revient à deux des ambassadeurs de France à Istanbul de ces années là: le premier, c'est Jean de la Forêt, dont la mission fut écourtée par sa mort prématurée (1535–1537), le second, c'est Gabriel de Luetz, baron d'Aramon (1508–1555), qui séjourne à Istanbul de 1546 jusqu'en 1553. Ce dernier se voit obligé de suivre Soliman le Magnifique (1494–1566) dans ses expéditions et campagnes guerrières, comme la guerre contre les Perses ou le siège de Tripoli. Les deux ambassadeurs se dotent chacun d'une suite qui compte des savants et des lettrés, désireux de noter soigneusement leurs impressions de voyage. C'est ainsi que le grand érudit orientaliste Guillaume Postel séjourne à Istanbul en 1535–1537, puis c'est le tour du poète Bertrand de la Borderie en 1537–1538, et enfin celui de l'humaniste et l'archéologue Pierre Gilles en 1544–1549, qui y retourne la même année.

² F. Lestringant, « Guillaume Postel et l'obsession turque », *Guillaume Postel 1581–1981*. Actes du colloque d'Avranches, Paris, Éd. de la Maisnie-Trédaniel, 1985, стр. 189. Aux pèlerinages succèdent les voyages de curiosité et de découverte intellectuelles.

³ Rappelons que l'installation des Turcs sur les Balkans a lieu dès le XIVe siècle et qu'elle s'accomplit au cours du XVe. Belgrade pour sa part, a été prise en 1521, et la percée turque jusqu'à Vienne et son siège a eu lieu en 1529.

⁴ Notamment dans le livre de l'historien Radovan Samardžić, *Belgrade et la Serbie dans les écrits des contemporains français, XVI–XVII siècle* (v. Самарцић in Bibliographie, en serbe avec des fragments en français). Une anthologie de textes accompagnée de commentaires précieux de son auteur sur les voyageurs ainsi que sur les circonstances en Serbie sous la domination ottomane et en Turquie plus généralement, sur le rapport que l'Occident entretient avec l'Orient, etc.

Quasiment dans les mêmes années que Pierre Gilles, s'acheminent vers Constantinople plusieurs écrivains-voyageurs et parmi eux trois retiennent notre attention: en effet, Jacques Gassot (1525–1585) entreprend son voyage en 1547–1548, Pierre Belon (1517–1564) en 1546–1549, Nicolas de Nicolay (1517–1583) enfin, en 1551⁵. Leurs récits sont d'ailleurs publiés aussitôt après: respectivement en 1550, 1553 et 1567. Gassot et Nicolay sont chargés de missions différentes: le premier, en qualité de courrier d'Henri II, se rend auprès de d'Aramon, pour ensuite le suivre jusqu'en Perse; le second, bien que personnellement intéressé par les voyages en tant que « valet de chambre et géographe ordinaire du Très-Chrétien Roy », est en réalité un espion, chargé de faire, entre autre, l'inventaire des places fortes de l'Empire ottoman et écrit donc son récit de voyage sur commande; il n'y a que Pierre Belon, apothicaire et naturaliste, qui voyage exclusivement par curiosité intellectuelle⁶ et écrira son livre dans une visée scientifique, celle de répertorier et de décrire aussi bien les lieux et les hommes que les animaux et les plantes.

L'orientation de leurs récits est déjà manifeste dans les intitulés des livres: pour Gassot, il s'agit du « *discours du voyage de Venise à Constantinople...* »; son récit est d'ailleurs le plus court des trois. Pierre Belon offre au public ses « *observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie* » alors que Nicolay décrit ses « *navigations et pérégrinations orientales* ». Contrairement aux pèlerins du Moyen Âge à qui la *vana curiositas* était interdite, ces voyageurs s'adonnent à l'observation dans leur errance profane; celle-ci est initiatique d'une manière particulière car elle permet de découvrir la diversité⁷, « signe tangible de la diffusion du divin dans le monde »; les singularités de ce monde, ces *mirabilia*, et le caractère disparate et prodigieux de l'univers⁸ se reflètent sur le plan littéraire par « une esthétique de la bigarrure et de l'entrelacs »⁹, c'est-à-dire par une composition elle-même disparate de leurs récits.

L'appareil paratextuel des trois récits est également révélateur et constitue un témoignage sur les idées de nos auteurs et des écrivains-voyageurs de la Renais-

⁵ Des informations plus amples sur les trois auteurs pour le lecteur serbe, v. Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, XVI–XVII век, Београд, Историјски архив Београда, 1961. Sur Gassot, in Самарџић, *op. cit.*, pp. 42–43, sur Belon pp. 39–41 et sur Nicolay, pp. 45–46. À la même époque voyagent encore Jean Chesneau, et le cosmographe André Thevet mais ils ne font pas l'objet de cette étude.

⁶ Il a toutefois une tâche, celle de chercher des manuscrits grecs afin d'en enrichir la Bibliothèque royale.

⁷ V. F. Lestringant, « Fortunes de la singularités à la Renaissance: le genre de l'« Isolario », *Ecrire le monde à la Renaissance, Quinze études sur Rabelais, Postel, Bodin et la littérature géographique*, Caen, Paradigme, 1993, p. 17.

⁸ « ... pour voir & cognoître à l'oeil plus certain que l'oreille les merveilles que le souverain Architecte a mis dans son excellent œuvre du monde. » N. de Nicolay, *Les Navigations, peregrinations et voyages faicts en la Turquie*, [...], Anvers, Guillaume Silvius 1576, (1567), Préface à la louange des peregrinations et observations estranges, déclarant l'intention de l'Auteur.

⁹ F. Lestringant, *art. cit.*, p. 18.

sance en général quant à la conception du genre viatique. Tout d'abord, l'entreprise de chacun est hautement valorisée: c'est une expérience éprouvante, des vents « dépiteux », des mers « tourmenteuses », des brigands et des bêtes sauvages, des chemins boueux, des chutes de neige impressionnantes, tout cela se ligue contre les voyageurs¹⁰. En outre, leur prétention à la vérité du témoignage est inlassablement réitérée; Belon, par exemple, narre « les choses au vray », sans artifices et rhétorique¹¹. Le primat de l'observation, de l'« autopsie » hérodotienne, « vue par soi-même », pourtant dévalorisée dans les pèlerinages au profit du cheminement spirituel, est également proclamé. C'est ainsi qu'apparaît aussi l'idée d'une observation *subjective*, comme chez Belon, qui, tout en soulignant la difficulté de se faire une opinion juste, déclare :

... si plusieurs mesmement d'une compagnie cheminent ensemble par quelque pays estrange, à grand'peine en trouvera l'on deux qui *s'adonnent à observer une mesme chose* [...] toutefois les choses memorables doibvent estre fort bien considerées avant que d'en faire certain jugement¹².

L'expérience oculaire est à la fois exceptionnellement utile et porteuse de plaisir pour l'œil et l'oreille¹³; le vieux précepte horatien, celui de « plaire et d'instruire » est de règle; les illustrations, sous forme de planches gravées, ornent le texte de Belon et de Nicolay. Alors que Belon, en tant que botaniste, fait peindre des végétaux, des oiseaux et des animaux exotiques, Nicolay veut présenter des hommes et les quatre livres de ses *Navigations* sont : « ... accompagné[s] de soixante figures, tant d'hommes que de femmes de diverses nations, port, maintien & habit, que j'ay extraictes du naturel sur les lieux mesmes »¹⁴. Le dessin est une véritable passion pour Nicolay: pour dessiner les vêtements des femmes de harem, il va jusqu'à se lier d'amitié avec un eunuque ragusain¹⁵; celui-ci paie des

¹⁰ Voici le témoignage de Gassot: « Je n'ay pas esté guieres en repos, mais continuellement a cheval, & enduré beaucoup de peine & travail..... [...] avoir souffert les extremitez de grand froid & chault [...] estre en Pays infideles, fort estranges & barbares, esloignez de toute civilité, & humanité [...] mais le tout m'ha esté pour plaisir, pour le grand contentement que j'ay d'avoir appris quelque chose, & veu si grand Pays. » J. Gassot, *Le Discours du voyage de Venise à Constantinople, contenant la querele* [...], Paris, 1550. f. 32.

¹¹ Pierre Belon, *Voyage au Levant. Les observations de plusieurs singularitez, [...] rédigées en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Paris, G. Corrozet, 1553, À tresillustre & reverendissime seigneur, François cardinal de Tournon.

¹² Belon, *op. cit.*, I, I, f.1^v. C'est nous qui soulignons.

¹³ « ... me semble que j'ai peu ou pour le moins essayé, de donner contentement d'utilité & plaisir, non seulement à l'apprehension, & à l'oreille, par la lecture ou audience. Mais aussi grace & delectation à l'œil & à la veue, & consequemment à l'esprit, pour le plaisant spectacle & recreative variété es images de diverses personnes, habitz, actes, armes, gestes & mouvemens. » Nicolay, *op. cit.*, Préface à la louange des peregrinations et observations estranges, declarant l'intention de l'Auteur, f. 21.

¹⁴ Nicolas de Nicolay, *op. cit.*, A treshault, trespuissant, et tresillustre prince, Charles de Valois IX. Ainsi, il dessine lui-même des représentants des différents ordres de l'armée turque, ou bien des femmes au sérail, au hammam, les femmes en promenade dans la ville, etc.

¹⁵ V. la remarque de Nicolay sur cet eunuque: „nommé Zaferaga de nation Ragusienne, homme de bon entendement, & amateur de bonnes lettres & vertu“ Nicolay, *op. cit.*, III, XIX, f. 100.

femmes « publiques » pour qu'elles posent à Nicolay, « déguisées » en femmes de harem pour l'occasion.

Toutefois, la caution du savoir livresque et des autorités reste essentielle, autant celle des Anciens, étant donné l'esprit du respect de la culture et de l'érudition antiques, que celle des contemporains¹⁶; les uns et les autres sont particulièrement utiles à chacun pour corroborer ses propres observations et mieux asseoir sa crédibilité, pour également établir le principe d'analogie, analogie entre l'Empire ottoman et l'Empire romain notamment¹⁷. Ce respect des sources, leur réécriture, risque par moments de se transformer en recopiage et pillage des auteurs cités¹⁸. Cependant, les autorités peuvent parfois être contestées, ce qui fait encore mieux ressortir, tout en les opposant, l'érudition et l'expérience *de visu*¹⁹.

Les itinéraires empruntés par nos trois voyageurs sont quelque peu dissemblables : de Venise, Gassot se rend sur la côte adriatique en Dalmatie, traverse l'Esclavonie, la Serbie, la Bulgarie, puis s'achemine vers Andrinople et Constantinople; la deuxième partie de son récit relate son voyage en Perse dans la suite de d'Aramon. Belon en réalité fait plusieurs voyages successifs entre 1546 et 1549 : en chemin pour Constantinople, il se sépare des autres membres de la mission pour visiter les îles ioniennes ; arrivé à Constantinople, il repart ensuite pour la mer Egée et visite le mont Athos, Salonique et la Macédoine; enfin, il se rend en Egypte et en Terre Sainte. Nicolay, lui, après un séjour dans les îles de la Méditerranée, découvre l'Afrique, les îles de la mer Egée, Galipoli, Constantinople et enfin se rend en Perse. Bien que Belon et Nicolay n'aient pas traversé la Serbie actuelle, la visite de certains lieux comme le mont Athos, Raguse et surtout leur séjour à Constantinople leur permettent de côtoyer différentes nations et religions²⁰.

Les récits eux-mêmes, dans le dessein de créer l'effet de vérité revendiqué à l'unanimité, retracent assez fidèlement les itinéraires ; ils sont émaillés de notations aussi bien temporelles que spatiales, sous forme de chronique: les escales sont soigneusement répertoriées, comme chez Gassot (Pyrano, Parense, Brioni,

¹⁶ Voici ce qu'en dit Belon: « ... il nous a semblé convenable amener quelques fois les passages des bons auteurs, pour donner autorité aux choses que dirons par cy après. » Belon, *op. cit.*, Preface. La même idée se retrouve chez Nicolay: « ... sans oublier la description de leurs pais & regions, extraicte en partie des anciens auteurs Cosmographes, Geographes, & Corographes, comme Ptolomée, Strabon, Plin, Mela & autres, & pour la plus grande part confirmée & approuvée véritable par le seul sens de ma propre veüe en presence, & témoignage d'autres d'autorité et vérité... », Nicolay, *Des navigations et peregrinations*, Preface, f. 21.

¹⁷ Mais aussi avec Alexandre de Macedoine: « imitateurs en la discipline militaire des antiques Roys de Macedoine ». Nicolay, *op. cit.*, III, p. 132. Il s'agit en réalité d'une analogie établie et encouragée par les sultans turcs pour des raisons hautement politiques.

¹⁸ Ainsi voit-on Gassot et Nicolay décrire Raguse de manière quasiment identique. V. Gassot, *op. cit.*, f. 6, puis Nicolay, *op. cit.*, ch. XXIII, p. 261.

¹⁹ Par exemple chez Belon, *op. cit.*, I, ch. XXXV, f. 34.

²⁰ Belon d'ailleurs annonce: « Je toucheraï des mœurs & façons de vivre de maintenant tant des Turcs, des Juifs, que des Grecs. » Belon, *op. cit.*, À tresillustre & reverendissime seigneur, François cardinal de Tournon.

Mortare, Sibenica, Lezina, Ragouse, Rudine, Cernice, Cochia, etc), bien qu'il commette parfois des erreurs ; ainsi, il se croit en Bulgarie, une fois sorti de Cochia (qui est en réalité Foča). Ailleurs, d'autres références géographiques ou historiques sont erronées, comme chez Nicolay qui explique que « Les *Voïnuchs Grecs* villageois sont d'une province *de la Grece es confins de Bossine* »²¹.

La narration des périples est accompagnée de descriptions des lieux visités et des hommes et des femmes rencontrés. Si Constantinople et d'autres villes d'Asie Mineure donnent parfois lieu à des développements amplifiés, les quelques lieux sur les Balkans ne font l'objet que de quelques notations, comme chez Gassot qui décrit la garnison vénitienne à Zadar (Zara) ou la ville de Niš (Nissa)²², ou chez Nicolay qui décrit le port et la ville de Raguse²³. Ces courts développements manquent souvent de relief, les qualificatifs superlatifs („beau, plaisant bon“), sont fréquents²⁴ et l'idée que l'on peut se faire de telle ou telle localité assez générale.

Si les lieux sont répertoriés et décrits plus ou moins judicieusement, ce sont les hommes, leurs coutumes et leurs différents modes de vie qui intéressent particulièrement les voyageurs, notamment la vie des Turcs²⁵, surtout tout ce qui chez eux relève de l'altérité par rapport à l'homme occidental, comme le mariage polygame ou la circoncision²⁶, mais aussi celle des chrétiens de la religion « grecque ». Par ailleurs, la polarisation entre les chrétiens et les « infidèles », en dépit de l'admiration provoquée par les beautés de Constantinople ou d'autres merveilles rencontrées en Turquie, est une marque constante des récits.

C'est ainsi que certaines coutumes ne laissent d'être stigmatisées, bien que le pragmatisme militaire et étatique des Turcs soit mis en valeur à maintes reprises. Ce qui provoque l'aversion envers les Turcs, c'est d'abord une forme particulière de tribut, celle consistant à recruter et convertir pour leurs besoins des enfants

²¹ Nicolay, *op. cit.*, III, XIII, f. 171. C'est nous qui soulignons.

²² Gassot, *op. cit.*, ff. 6–7. Sur les descriptions que fait Gassot, v. en serbe Михајло Динић, “Три француска путописца о нашим земљама”, *Годишњица Николе Чутућа*, Београд, Штампa државне штампарије Краљевине Југославије, 1940, књига XLIX, notamment pp. 85–90.

²³ « Et est ce beau lieu de Gravosa sur le bord de la Mer, qui en cest endroit faict un Goulphe contourné en façon d'un port, fort plaisant& capable de recevoir cent galleres. » Nicolay, *op. cit.*, f. 261. Nicolay donne encore quelques renseignements sur la ville : elle possède des fontaines, de beaux jardins, des vergers; elle est exposée aux vents et aux tremblements de terre.

²⁴ Les vignes de l'île de Mortare sont pour ainsi dire miraculeuses: « si les vignes d'autre lieu qui produisent vin verd & fort, sont plantées audict Mortare, elles font le vin doux, qui est chose merveilleuse. » Gassot, *op. cit.*, f. 6.

²⁵ Belon déclare par exemple à propos de son livre III : « Le tiers fera entendre la maniere moderne de vivre des Turcs, comme je l'ay descript estant resident de sejour au fin cueur de Turquie. » Belon, *op. cit.*, Preface.

²⁶ D'autres singularités sont également relevées: le “pertuis” du berceau des enfants des Turcs (III, XI), la technique turque pour garder la neige et la glace (III, XXIII), l'habitude des Turcs de manger des oignons crus ce qui les maintient en bonne santé (III, XXXII), etc.

chrétiens : « Azamoglans, sont les enfans que le grand Turc envoie lever par forme de tribut de quatre en quatre ans par toute la Grece, Albanie, Valaquie, Servie, Bossine »²⁷; les voyageurs qualifient cette coutume de barbare et la transformation de ces enfans en « infidèles » de monstrueuse; Nicolay lance un appel aux princes chrétiens de s'employer

... pour delivrer les enfans de leurs freres Chrestiens, de la miserable servitude de ces infidelles qui par outrageuse imperiosité ravissent les plus chers enfans & corps libres par nature, du giron de leurs geniteurs & genitrices, en asservissement d'hostilité plus que bestiale, de Baptisme à Circoncision, de compagnie & foy Chrestienne à servitude & Barbare infidelité, de pieté filiale & parentale à inimitié immortelle vers leur propre sang²⁸.

Et Nicolay d'énumérer ensuite les différents emplois auxquels on destine ces enfans: ils sont mis au sérail, deviennent jardiniers, cuisiniers, ou enfin entrent au service des janissaires ou des spachis; leur mode de vie et leurs modes vestimentaires sont décrits, ainsi que leur manière de jouer de la « Tambora », ce qui produit une « despitueuse & mal plaisante harmonie »²⁹. Ce qui provoque la plus grande désapprobation est en réalité qu'il s'agisse de chrétiens reniés, renégats, « pires à leurs freres Chrestiens, voire à ceux de leur propre sang, que ne sont les Turcs naturelz, ainsi la meschante nourriture en eux passant & depravant la bonne & premiere nature. »³⁰ Leur perversion est corroborée par d'autres actions immorales: autant que les autres Turcs, ils font bonne chère et boivent jusqu'à l'ivrognerie³¹.

Ce sont encore les janissaires qui nous valent quelques chapitres de la part de Nicolay; ceux-ci sont, vu les « outrageux pillages » qu'ils commettent et leur cruauté venant de la dépravation de leur nature, « le vray presage exemplaire de la prochaine ruine de grand Empire Oriental. »³² Rares sont parmi eux ceux qui trouvent grâce aux yeux de Nicolay qui cite en contre-exemple Scanderbeg, Georges Castriot, fidèle au début à Mourad II, mais qui : „Finalement se revolta contre luy, retournant à la Chrestienté, vengea, & remit en liberté son païs, & son peuple...”³³.

²⁷ Nicolay, *op. cit.*, III, I, f. 125. V. chez Gassot: « les font Turqs, & les font apprendre l'art [...] les appellent Geneouglang, qui veult a dire enfans rudes, & mal appris. » Gassot, *op. cit.*, f. 20.

²⁸ Nicolay, *op. cit.*, III, I, f. 126.

²⁹ Nicolay, *op. cit.*, III, I, f. 127-128.

³⁰ Nicolay, *op. cit.*, III, II, f. 130.

³¹ Cela ne concerne pas que les Azamoglans. Les Turcs en général aiment boire, bien que leur religion le leur interdise, comme ils aiment manger de l'opium et ils en sont « tellement hebeté qu'ils perdent sens & entendement. » Nicolay, *op. cit.*, III, XI, p. 165. V. Belon, III, XVI, f. 182^v – 183^v.

³² Nicolay, *op. cit.*, III, II, f. 135.

³³ Nicolay, *op. cit.*, f. 130. Allusion à sa reconversion au christianisme après la défaite que Jean Huniade a infligée aux Turcs à Nis en 1443 et à sa lutte contre les Turcs jusqu'à la fin de ses jours. Un autre exemple, relevé par Samardžić, celui d'un delly, Самарини, *op. cit.*, p. 363. Chez Nicolay on trouve également une description détaillée des dellys, qui sont des aventuriers chrétiens, chevaux légers, des fols hardis, des Serbes et

C'est certainement par les réactions face à l'Islam, réactions parfois ouvertement exprimées, parfois camouflées, que l'on peut le mieux juger de l'apologétique chrétienne. Les représentants de différents ordres religieux en Turquie, sont non seulement traités d'adeptes des « sectes », mais encore, leurs actions les plus infâmes sont mises en exergue, comme c'est le cas des *dervis* : « Car leur maniere de vivre est si bestialle, & éloignée de la vraye religion, sous couleure de leur feinte sainteté, & vaine devotion... »³⁴ Mahomet est un faux prophète usant d'astuces pour séduire le peuple ignorant³⁵, Belon l'explique, preuves à l'appui, au fil de plusieurs chapitres du livre III.

En revanche, un sujet qui inspire également plusieurs chapitres à Belon mais dans un esprit tout autre, est celui de la religion « grecque ». En décrivant sa visite au mont Athos, Belon soutient d'abord que l'obéissance de l'église grecque est « de plus grande estendue que celle des Latins »; puis, il se penche sur les monastères et la manière de vivre austère des moines d'Athos, des *Caloieres*. Il consacre un assez long développement à leur mode de vie : ils ne mangent que des olives, des oignons, des fèves, parfois du poisson; ils sont hospitaliers envers ceux qui leur rendent visite et ne les laissent repartir que repus en ne leur offrant toutefois que ce qu'ils mangent eux-mêmes; néanmoins, Belon qualifie leur respect strict de carême de « superstitions »³⁶. Les *Caloieres* font différents métiers – ils sont maçons, charpentiers, couturiers, cordonniers – et mettent en œuvre un idéal de vie en communauté autosuffisante. D'après Belon, parmi les nations qui ont suivi le parti des Grecs, se trouvent « Circasses, Valaques, Bulgares, Moscovites, Rusciens, grande partie des Polons, & de Mengrelie, de la Bossena, & d'Albanie, & Esclavonie, avec quelques Tartares, & aussi ceulx de *Servie*, & *Croates*. »³⁷. Puis il énumère tous les monastères existant à Athos³⁸ et expose leur situation géographique, en ne faisant qu'une brève mention de Chelindari (Chilandar), monastère serbe³⁹. Tous les monastères d'Athos conservent de « saintes reliques » et leurs églises sont « bien fournies & bien basties. »⁴⁰

En outre, à plusieurs reprises, Belon insiste sur le respect dont font l'objet les *Caloieres* d'Athos ; il qualifie même ceux-ci de plus estimés parmi les religieux qui suivent la loi grecque, non seulement par les chrétiens mais aussi, fait bien

des Croates. Toutefois, comme ce passage est cité et abondamment commenté par Samardžić, v. Самарцић, *op. cit.*, pp. 362–363.

³⁴ Nicolay, *Des navigations et peregrinations*, III, chap. XV, f. 178.

³⁵ Il s'agit ici d'une paraphrase (ou presque) d'un chapitre de Belon, v. Belon, *op. cit.* III, II.

³⁶ Belon, *op. cit.*, I, XLVIII, f. 44^r.

³⁷ Belon, *op. cit.*, I, XXXV, f. 34^v.

³⁸ Nicolay fait référence à ces chapitres et en parlant des moines grecs, déclare : « ... qui sont (comme curieusement écrit maistre Pierre Bellon en ses observations) en nombre de cinq à six milles... ». Nicolay, *op. cit.*, IV, ch. XXIV, f. 263. Cette référence révèle que Nicolay a lu Belon et s'en est servi.

³⁹ Respectivement dans Belon, *op. cit.*, I, XXXV et XXXIX.

⁴⁰ Belon, *op. cit.*, I, XXXIX, f. 37^v.

plus étonnant, par les Turcs eux-mêmes : « Et les Turcs mesmes qui dominent sur toutes les contrées qu'avons susdictes, leur font de grandes aumosnes pour la bonne vie, & grande observation des ceremonies qu'ils maintiennent. ».⁴¹ Qui plus est, même les pirates turcs se retiennent de commettre des violences à leur égard⁴².

Ce portrait élogieux est cependant noirci, quelques pages plus loin, par le constat de l'ignorance et de l'illettrisme généralisé des moines. Une telle situation est attribuée à leur nonchalance, ainsi qu'à l'importance accordée aux travaux manuels; c'est ainsi, déclare Belon, que l'on ne peut trouver de livres de poésie ni de philosophie, livres pour l'étude; plus généralement, conclut l'auteur, les chrétiens de religion grecque ne peuvent que prétendre au statut de chrétiens abâtardis. Nicolay, qui reprend à son compte bien des observations faites par Belon, va plus loin encore: il fait une démonstration historique des circonstances et des raisons de la misère actuelle des Grecs et des calamités auxquelles ils sont exposés, pour conclure avec un parti pris contre les schismatiques : « Telz sont les jugemens de Dieu envers ceux qui mescognoissent, & qui abusent de ses grâces. »⁴³ Ce qui chez Belon se limite essentiellement à une critique de l'ignorance des moines orthodoxes, devient donc chez Nicolay une apologie du catholicisme.

Mais revenons à l'attitude turque: Belon ne peut tout de même s'empêcher de reconnaître aux Turcs leur tolérance⁴⁴ vis-à-vis des autres religions, et cela à l'encontre d'un stéréotype vivace en Europe ; l'auteur lui-même semble connaître les vraies raisons de cette tolérance, à savoir le pragmatisme qui consiste à ainsi garder le pouvoir sur les peuples assujettis mais aussi à lever le tribut de leurs patriarches⁴⁵ ou comme le fait remarquer Veinstein, tout se fait dans le « souci ottoman de pacification des populations soumises »⁴⁶. La même attitude pragmatique est observée avec les peuples conquis lorsqu'ils sont déplacés à l'intérieur de l'empire; Belon témoigne ainsi avoir souvent vu des villages en Thrace habités par des Bulgares, des Serbes, des Albanais, des Dalmates; ces peuples sont donc

⁴¹ Belon, *op. cit.*, I, ch. XXXV, f. 34^v.

⁴² Toutefois iceux pyrates encores qu'ils soyent Turcs ennemis de toute humanité ... les plus pernecieux du monde, & contraires à la religion, toutesfois ayants quelque discretion & remors en leurs consciences, ne violent les Caloieres du mont Athos. Belon, *op. cit.*, I, XXXV, f. 36^r.

⁴³ Nicolay, *op. cit.*, III, XXXVI, f. 304.

⁴⁴ « Il est permis à toutes les religions Chrestiennes vivant en Turquie d'avoir chacune son eglise à part. Car les Turcs ne contraignent personne de vivre à la mode Turquoyse, ains est permis à chascun vivre en sa loy. » Belon, *op. cit.*, III, XII, f. 180^r.

⁴⁵ « Le grand Turc laisse vivre les susdits Patriarches en leurs religions, moyennant qu'il en ait le tribut. » Belon, *op. cit.*, I, XXXV, f. 35^r.

⁴⁶ V. Veinstein, Histoire turque et ottomane, http://www.college-de-france.fr/media/gilles-veinstein/UPL9830_res0304veinstein.pdf, p. 984.

envoyés comme colons par les autorités turques dans des endroits inhabités, mais, en revanche, ils ne sont pas forcés de se convertir à l'islam⁴⁷.

Les mêmes observations sur la Turquie multiconfessionnelle et l'attitude libérale des Turcs se retrouvent chez Gassot, qui, lui, a pu visiter Mileševa où il a pu observer que les Turcs vénéraient certaines reliques chrétiennes : il s'agit du corps de saint Sava « qui est encore entier & beau, & les Turqs mesmes l'ont en grand reverence, & y font plusieurs aulmones »⁴⁸. Quoiqu'admiratifs devant les preuves de la sagesse et du discernement politique des Turcs, nos auteurs semblent suggérer leur respect instinctif de la « vraie » religion, manière de plus de rabaisser l'islam par ce peu de fermeté et de scrupule de ses représentants.

Un dernier point attire une attention particulière des voyageurs français : c'est la présence et la représentation du corps dans l'espace social. Le fantasme occidental sur l'Orient s'y déploie, aussi bien dans l'iconographie que dans les chapitres consacrés à l'apparence des Levantins. C'est ainsi que leur allure, notamment celle des femmes, les soins prodigués au corps, les règles d'hygiène, leur bonne santé due à cette hygiène stricte et à une alimentation saine, le maquillage, la gestuelle, la danse, exercent une véritable fascination sur les voyageurs, les conduisant parfois au voyeurisme⁴⁹. Les tabous et les interdits que l'islam impose au corps rendent la découverte du corps des femmes musulmanes encore plus séduisante⁵⁰.

Belon s'emploie dans plusieurs chapitres à décrire par le menu la beauté des femmes orientales et leur coquetterie, en dépit de certaines règles d'habillement strictes : lorsqu'elles sortent, leur « chair » et leurs vêtements recouverts d'une fine toile blanche, « ... pource qu'elles ont des beaux acoutrements par dessous, qui sont de fine soye, elles troussent les blancs, afin que ceulx de fine soye apparaissent. »⁵¹; puis, il évoque leurs visites aux hammams, où, dit-il, « elles sont quatre ou cinq heures à se farder & se mignotter »⁵², leur maquillage, les mixtures qu'elles utilisent pour se teindre les cheveux, les soins du visage, et même leur coutume de se faire épiler sans rasoir mais à l'aide d'un « philtre des femmes »⁵³.

En dehors de cette image quelque peu lascive de la femme orientale – qui dans l'imaginaire occidental mènera plus tard à l'image convenue de l'odalisque

⁴⁷ Belon, *op. cit.*, III, XII, f. 180^r.

⁴⁸ Gassot, *op. cit.*, f. 7. V. Самарин, *op. cit.*, p. 114. Les mêmes remarques se retrouvent chez Chesneau, cité d'après Самарин, *op. cit.*, pp. 356.

⁴⁹ V. F. Lestringant, « Guillaume Postel et l'obsession turque », *éd. citée*, notamment pp. 295–296.

⁵⁰ En réalité, même au sérail, comme le fait remarquer Nicolay, « les femmes & concubines du grand Turc [sont] la plus part filles de Chrestiens. » Nicolay, *op. cit.*, II, XIX, f. 99.

⁵¹ Belon, *op. cit.*, III, XVII, f. 184^r.

⁵² Belon, *op. cit.*, III, XXXV, f. 197^r. La pratique des bains est longuement évoquée et louée, les bains turcs ressemblant de très près aux bains romains. Belon, *op. cit.*, XXXVIII, f. 198^r.

⁵³ Belon, *op. cit.*, III, ch. XXXIII, ff. 197–198. Belon précise que les femmes des différentes nations le font, les femmes jeunes ou vieilles, mariées ou à marier. V. aussi in Самарин, *op. cit.*, p. 334–335 et 579–581.

– au passage sont décrits l'aspect et le comportement des femmes chrétiennes des Balkans⁵⁴. Il semblerait que les femmes ragusaines par exemple, décrites par Nicolay, ne jouissent pas d'une plus grande liberté que les Turques: « Elles sortent peu souvent hors de leur maison: mais volontiers apparoissent aux fenestres pour regarder les passans. Quant aux filles elles sont tenues tant resserrees, qu'on ne les voit aucunement. »⁵⁵ L'auteur se lance ensuite dans des considérations sur leur peu de beauté ainsi que sur leur accoutrement, qu'il juge étrange et mal propre.

Contrairement à Belon et surtout à Nicolay, le regard de Gassot ne s'arrête pas tant sur la femme orientale en tant qu'objet de désir sensuel à peine voilé; en revanche, il note au passage quelques coutumes; ainsi, il relate par exemple avoir découvert la coutume des femmes serbes de s'arracher les cheveux et de se défigurer lors de l'enterrement de leurs maris ou de leurs pères. Il ajoute, non sans humour, que: « ... telle demonstration de douleur se fait ordinairement par une coutume, encores que quelquefoys elles soient *guieres faschées*. »⁵⁶ La même coutume est évoquée par Belon, avec force détails; cette coutume est commune, dit-il, aux « Croates [...] Serviens, [...] Sclavons, & Dalmates ... » et l'on loue des femmes aptes à faire ce métier de pleureuses⁵⁷; parfois, celles-ci s'emporent tellement, « se battent à bon escient, & quelques fois les jeunes filles s'esgratignent tout le visage »⁵⁸.

Si *Le Discours du voyage de Venise à Constantinople* de Gassot nous instruit assez médiocrement sur l'Orient dans son bref journal de route, tel n'est pas le cas des récits de Belon et de Nicolay. De nombreuses rééditions du livre de Belon et une traduction en latin⁵⁹, des traductions du récit de Nicolay en allemand, italien et anglais, au XVIe siècle et dans les siècles suivants, témoignent du grand intérêt que suscite un Autre en même temps redoutable et captivant. Mais elles témoignent autant du souci d'exhaustivité et de la qualité du dessein anthropologique et ethnographique exécuté par les deux auteurs. La valeur documentaire de leurs récits semble indéniable, le savoir offert au lecteur de la Renaissance bien hétéroclite, les fantasmes occidentaux sur l'Orient déjà fondés. Il s'y profile en filigrane par ailleurs un discours idéologique: l'image du Turc mais aussi du chrétien

⁵⁴ La place d'honneur revient aux habitantes des différentes régions grecques, chez Belon, aussi bien que chez Nicolay. Chez le second, pour montrer leurs dépenses excessives et leur inconstance conjugale. V. Nicolay, *op. cit.*, II, XXV, f. 120.

⁵⁵ Nicolay, *Des navigations et peregrinations*, IV, chap. XXI, f. 257. Chez Belon, les femmes enfermées, v. *op. cit.*, III, XVII.

⁵⁶ Gassot, *op. cit.*, f. 7. Presque dans les mêmes mots chez Chesneau, v. in Самарцић, *op. cit.*, p. 356. Cheneau toutefois mentionne l'hypocrisie de ces femmes.

⁵⁷ « ...a fin de mieux faire tel mystere, elles louent une femme qui a bonne voix, & chante plus gros que les autres, pour faire entendre les pauses, & accents. » Belon, *op. cit.*, I, ch. IV, f. 6^r.

⁵⁸ Belon, *op. cit.*, I, ch. IV, f. 6^r-6^v.

⁵⁹ V. D. I. Mureşan, « Le Mont Athos aux XVe-XVIe siècles. Autour de quelques descriptions d'époque », *The Romanian Principalities and the Holy Places along the Centuries*, Bucuresti, Editura Sophia, 2007, p. 83.

« grec » demeure ambivalente: par moments ce discours est une arme polémique contre les « infidèles », pourtant héritiers de l'Empire romain à bien des égards; à d'autres moments, et bien que l'on déplore le sort des frères chrétiens, ils sont rendus coupables de leur malédiction. Pour que le lectorat serbe puisse, lui aussi, explorer la richesse des textes de Belon et de Nicolay aussi bien que le caractère équivoque de leur regard, une traduction intégrale de leurs œuvres que Samardžić appelait de ses vœux, reste à entreprendre.

BIBLIOGRAPHIE

Pierre Belon, *Voyage au Levant. Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres par Pierre Belon du Mans*, Paris, G. Corrozet, 1553. www.gallica.bnf.fr.

Михајло Динић, „Три француска путописца о нашим земљама”, *Годишњица Николе Чуића*, Београд, Штампa државне штампарије Краљевине Југославије, 1940, књига XLIX, стр. 85–118.

Jacques Gassot, *Le Discours du voyage de Venise à Constantinople, contenant la querelle du grand Seigneur contre le Sophi: avec elegantes descriptions de plusieurs lieux, villes & citez de la Grece, & choses admirables en icelle*, Paris, 1550. www.gallica.bnf.fr.

Frank Lestringant, « Guillaume Postel et l'obsession turque », *Guillaume Postel 1581–1981*. Actes du colloque d'Avranches, Paris, Ed. de la Maisnie-Trédaniel, 1985, стр. 265–298.

Frank Lestringant, « Fortunes de la singularité à la Renaissance: le genre de l'« Isolario », *Ecrire le monde à la Renaissance, Quinze études sur Rabelais, Postel, Bodin et la littérature géographique*, Caen, Paradigme, 1993, pp. 17–43.

Dan Ioan Mureșan, « Le Mont Athos aux XVe-XVIe siècles. Autour de quelques descriptions d'époque », *The Romanian Principalities and the Holy Places along the Centuries*, București, Editura Sophia, 2007, pp. 81–121.

Les Navigations, peregrinations et voyages faicts en la Turquie, par Nicolas de Nicolay Daulphinois Seigneur d'Arfeville, valet de chambre & Geographe ordinaire du Roy de France, contenantz plusieurs singularitez que l'Auteur y a veu & observé, Anvers, Guillaume Silvius 1576. (1567). www.gallica.bnf.fr.

Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд, Историјски архив Београда, 1961.

Ilana Zinguer, « Du corps et de ses soins : voyageurs du XVIe siècle au Proche-Orient », *Le Corps à la Renaissance*, Paris, Aux Amateurs de livres, 1990, pp. 279–291.

Nicolas de Nicolay, « Ivrognes Turcs appartenant aux Azamoglans, Leventis et Azapis », *Les navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie*. Source : gallica.bnf

Тамара Валчић-Булић

Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

ТРИ ФРАНЦУСКА РЕНЕСАНСНА ПУТОПИСЦА НА БАЛКАНУ
(Резиме)

У раду су размотрена запажања три француска ренесансна путописца који су у периоду од 1546. до 1551. године прошли кроз наше земље на свом путовању на Исток. То су: Жак Гасо (Jacques Gassot), Пјер Белон (Pierre Belon) и Никола де Николе (Nicolas de Nicolay) садрже неке заједничке одлике карактеристичне за ренесансно схватање путописа као жанра: залагање за истинито и верно излагање, природност у описима, а за читаоца стицање знања о свету али и уживање у његовом откривању. Сва три путописа занимљиви су за нас и по антрополошким и етнографским запажањима која се тичу турског царства и нашег народа у њему: у овим запажањима која су у раду укратко приказана (данак у крви и аџамиоглани, „грчка” вера и Света гора, фантазам о источњачким женама) слика Турака али и „грчких” хришћана прилично је амбивалентна. „Неверници” су истовремено достојни наследници Римског царства док је злехуда судбина источних шизматика, међу којима су и балкански народи, донекле проузрокована њиховим удаљавањем од „праве” вере.

Зорана Крсмановић
Универзитет у Београду – Филолошки факултет

ФРАНЦУСКА И СРПСКА ВЕРЗИЈА РОМАНА О ТРИСТАНУ И ИЗОЛДИ

Апстракт: *У раду се настоји да се пронађу трагови непосредних књижевних и културних веза између Француске и Србије у Средњем веку, на примеру анализе двају романа о Тристану. Будући да српски средњовековни роман није сачуван, испитује се белоруску верзију Повести о Тристану и Ижоти која је, како се претпоставља, настала на основу раније, српске верзије романа, која се упоређује са текстом француског Тристана у прози. Показало се да су белоруски и српски аутор добро познавали француски средњовековни роман, тако да има индикација да су се управо на њега ослањали док су писали своја дела.*

Кључне речи: *Повест о Тристану и Ижоти, Тристан у прози, роман, средњовековна књижевност, француско-српске књижевне везе.*

Љубав Тристана и Изолде тема је бројних књижевних дела у стиху и прози насталих у периоду од XII до XVI века, у готово свим европским земљама. Сматра се да су бретонски и англонормански жонглери пренели ову легенду из Ирске, Шкотске, Велса и Корнвола на француско тло, одакле је почело ширење легенде у писаном облику. Мотиви, теме и личности најпре су се јавили у лирској куртоазној поезији трубадура, да би у другој половини XII века писци Томас и Берул створили најстарије француске романе о Тристану у стиху, који су постали узор многим каснијим писцима, како у Француској, тако и у другим земљама. Тристановска материја у овом периоду такође постоји и у кратким приповестима у стиху, епизодама *Тристановог лудила*, као и у *Леју о Орловим ноктима* Марије Францускиње. Од XIII века прозни израз потискује стиховни и настају први француски романи о Тристану у прози.

У овом раду смо настојали да упоредимо текстове француског *Тристана у прози* из XIII века са белоруском верзијом *Повести о Тристану и Ижоти* из Познањског рукописа с краја XVI века, која је настала на основу старије, изгубљене прозне верзије српског романа о Тристану. Ирена Грицкат у предговору превода овог дела наводи врло чврсте филолошке доказе да белоруску верзију рукописа указује на превођење са старије фазе српског је-

зика, тако да је овај текст поуздано сведочанство о постојању српске верзије романа о Тристану.¹

Циљ истраживања је да утврдимо да ли су постојале непосредне културне и књижевне везе између француских и белоруских, па отуда можда и српских аутора ових романа, будући да у савременој српској медијевалистици влада мишљење да је витешки роман о Тристану, преведен са једног италијанског извора, посредством српских преписа доспео до Источних Словена.²

У Француској се у периоду од XIII до XV века јављају три велика циклуса о краљу Артуру, врло чврсто међусобно повезана, организована око трију централних личности, Персевала у *Трилогији* Робера де Борона, Ланселота у циклусу *Вулгата* или *Ланселот-Грал* и Тристана у *Тристану у прози*. Најмлађи је циклус о Тристану, иако је Тристан као књижевни лик најстарији. Роман о Тристану у прози, по мишљењу Емануеле Баумгартнер, с једне стране даје прозну обраду стиховних верзија романа о Тристану, а с друге стране настоји да се уклопи у текст циклуса *Ланселот-Грал*, који му служи као приповедни, идеолошки и естетички узор.³

У нашој средњовековној књижевности роман о Тристану је настао под потпуно другачијим околностима. Уз доминантну црквену, духовну и тзв. „високу” књижевност, профана књижевност није у првом плану, нити је толико развијена. Постоје преводи и обраде појединих романа, као што су они пореклом из западноевропске или грчке књижевности, о Александру, о Троји, о Тристану, али не постоји тенденција да се створе велике романескне целине и да се приповести повежу. Иако у нашој средњовековној традицији највероватније нису постојали циклуси витешких романа, ако прихватимо мишљење Димитрија Богдановића да се преко профане књижевности упостављао контакт са другим цивилизацијама, усудили смо се да поставимо питање да ли у белоруској прозној верзији романа о Тристану има трагова и одјека француских средњовековних циклуса о Тристану и Ланселоту.⁴

У наслову Познањског зборника стоји следећи текст: „Почиње повест о витезима из књига српских, а посебно о славноме витезу Триштану, о Анцалоту и о Бови и о другим многим витезима врлим.”⁵ Сложили бисмо се са тврдњом госпође Грицкат да је нарација „о Триштану и Анцалоту” стопље-

¹ *Повест о Триштану и Ижоти*, приредила и на савремени језик превела Ирена Грицкат, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, 1988, 9–11.

² Богдановић, Димитрије, *Стара српска књижевност*, Београд, Досије, Научна књига, 1991, 197; Трифуновић, Ђорђе, *Стара српска књижевност: основи*, Београд, Чигоја штампа, 2009, 296–297; *Повест о Триштану и Ижоти*, нав. дело, 23–29.

³ Baumgartner, Emmanuèle, *L'Harpe et l'Épée. Tradition et renouvellement dans le Tristan en prose*, Paris, CDU et SEDES réunis, 1990, 6–7.

⁴ Богдановић, Димитрије, нав. дело, 198.

⁵ *Повест о Триштану и Ижоти*, нав. дело, 41.

на.⁶ Истицање везе између ова два лика у програмском делу текста, по нашем мишљењу, никако не може да буде случајност.

У овом роману, као и у француском *Тристану у прози*, Тристанове пустоловине се одигравају упоредо са доживљајима Ланселота или других витезова краља Артура, или се са њима преплићу. Српске књиге наведене у множини указују на то да постоји могућност да су се разне верзије романа бавиле различитим протагонистима. Сусрети и размене између главних јунака двају француских циклуса, Ланселота и Тристана, постоје и у *Повести о Триштану и Ижоти*. Централна тема прељубничке љубави између витеза и краљице повезује пар Тристан-Изолда са паром Ланселот-Гиневра. У обе верзијама постоје мотиви поређења и надметања Тристана са Ланселотом по јунаштву, а Изолде са Гиневром по лепоти. Као и Тристан, и Триштан радо изазива Артурове витезове на борбу да би показао да је бољи јунак, а можда и да би покушао да уђе у њихов свет.

Алузије на Ланселота јављају се у кључним тренуцима Тристанове витешке каријере и имају важну улогу у осветљавању Тристановог лика. То се може приметити и у *Повести о Триштану и Ижоти*. Недуго након изузетног подвига где Триштан постаје јунак-ослободилац корнволског краљевства, он среће анонимну госпођицу у потрази за витезом који је освојио Болећу Стражу и искоренио лош обичај, која грешком мисли да је то учинио Триштан, а не Анцелот. У *Ланселоту у прози* Ланселот осваја Болну Стражу и ослобађа Артурове поданике. Сећање на тај подвиг удваја и истиче Тристаново јунаштво без премца и његов статус јунака-ослободиоца. Осим тога, победа „Белог витеза” наводи Артурове витезове да крену у потрагу за њим. Гаваон/Говен⁷ је жељан да сазна истину о витезу, како би све могао да исприча на двору краља Артура, док Анцелот из Лоуве/Ланселот тражи некога себи равног по витештву.

Након пустоловине у којој витез Галиот/Галехот захваљујући Триштану/Тристану укида лош обичај, краљица Женибра/Гиневра у одговору на Галиотово писмо изражава жељу да види Триштана и Ижоту. У оба текста налазе се алузије приповедача на догађаје из *Ланселота у прози* – аналепса Ланселотовог лудила које се десило две године раније и пролепса – Ланселотово ослобађање отете краљице Гиневре од Милијенца/Мелегана из земље Гор. Белоруски текст преузима алузије, али не даје исту хронологију; по њему је лудило трајало две године.

Сусрет са анонимном госпођицом, личношћу из *Ланселота у прози*, која носи преполовљени штит са симболичним сликовним приказом који сведо-

⁶ Исто, 10.

⁷ У тексту који следи увек ћемо на овај начин наводити најпре белоруско и српско име јунака, а затим његов француски облик.

чи да се прељубничка љубав између Ланселота и Гиневре још није телесно остварила, огледало је Триштанове и Ижотине ситуације у делу текста где Триштан захваљујући другом подвигу, као јунак-ослободилац Ирске, осваја Ижоту за невесту.

Многе епизоде из француског прозног романа о Тристану могу да се препознају у тексту *Триштана и Ижоте*, некада прерађене и измењене, а некада потпуно идентичне. Најверније су пренесени догађаји од почетка јунаковог живота до поглавља „Чадори краља Артијуша”, када се белоруски текст удаљава од француске верзије.

Навешћемо само најважније примере секвенци и епизода у којима су измене незнатне и углавном се свode на упрошћавања у виду скраћивања описа борби и реакција учесника на догађаје или изостављања неких дијалога. Такво је Тристаново рођење у знаку туге због смрти његове мајке; Тристаново име које га одређује као тужног јунака несумњиво потиче из француских извора, стиховних и прозних, јер једино на француском језику *тристе* значи „тужан”. Заједничка је и појава пророка Мелена/Мерлина који поверава дете на старање витезу Говорнару/Говерналу, предвиђајући да ће три најбоља витеза на свету бити Галец/Галахад, Онцелот/Ланселот и Триштан/Тристан. Мерлинов лик јавља се и у француским романима о Гралу (псеудо-)Робера де Борона, као и у циклусу *Ланселот-Грал*, где има улогу да повеже догађаје и личности које припадају различитим просторно-временским оквирима, од библијске личности Јосифа из Ариматеје, преко Ланселотове лозе везане за краља Давида до Артурових витезова и Тристана, којег је требало укључити у Артуров свет и повезати са легендом о Гралу.

Низ епизода које следе, покушај маћехе да отрује Триштана, одлазак Триштана и Говорнара краљу Перемонту/Фарамону, а затим краљу Марку у Корнвол, прате до детаља француски текст. Чак се и портрет дванаестогодишњег Триштана јавља на истом месту у приповести као у *Тристану у прози*.

Мотив доласка гласника из Орландеје/Ирске на Марков двор, где преносе Амуратову/Морхолтову претњу краљу, у суштини је исти, иако о пређашњем непријатељству двеју земаља и данку у крви сазнајемо из Триштанових речи којима одговара на претњу, изазивајући Амурата на борбу, а не из дуге предисторије непријатељских односа између Ирске и Корнвола као у *Тристану у прози*, који овде преузима уобичајени поступак етиолошке приповести из *Ланселота у прози*. Опис борбе Триштана са Амуратом на острву Самсон и мотив одгурнутог чуња који сведочи о младићевој мудрости и храбрости, веома су слични као у француском роману. Такође се јављају следећи идентични мотиви: Тристанова отровна рана и поломљени мач, Морхолтове ране, пораз и бекство.

У француском *Тристану у прози* велики значај у приповести има и Тристаново умеће свирања на харфи и лаути, а одјек те естетике уочава се у истим епизодама словенског романа, приликом пустиловне пловидбе рањеног Триштана у потрази за излечењем након смртне ране коју му је задао Амурат, као и при његовом пристајању на обалу Ирске, где лепота музике привлачи пажњу Ижотиних родитеља, краља Ленвиза/Ангена и ирске краљице, неименоване Изолде.

Догађаји који следе, Ижотино лечење Триштанове смртне ране и долазак Артијушових/Артурових витезова на турнир, преносе француску приповест уз занемарљиве измене. У обема верзијама исти витезови, Гарнот/Герије, Кажин/Ке и Бендемагу/Бодемаги, не успевају да препознају Триштана. Могућност препознавања указује на део приповести који недостаје, њихов ранији сусрет, који је аутор овде изоставио, за разлику од француског писца. Штитоноша из епизоде са ћерком краља Перемонта, Бербеш, препознаје Триштана и тражи му да га начини витезом; иста ситуација постоји и у француској верзији, с тим што се тамо јавља мотив обавезујућег дара, преузет из фолклора, који овде изостаје.

Јавља се и тема ривалства између двојице победника на турниру заљубљених у Ижоту, белог витеза Триштана/Тристана и црног витеза Паламидежа/Паламеда, који су заљубљени у Ижоту/Изолду. Љубоморни Триштан се бори на другом турниру као бели витез и побеђује најбољег витеза са претходног турнира, црног витеза са два штита, а затим га прати и изазива на даљу борбу у шуми, где га Паламидеж препознаје. Идеја да најбољи витез заслужије љубав најлепше жене подсећа на мотив љубави као извора витештва у романима о Ланселоту у стиху и прози.

Заједничка карактеристика свих поменутих одломака јесте да су дијалози и монолози ликова идентични или готово истоветни у француској и белоруској верзији, док се нарација свезнајућег приповедача разликује. *Тристан у прози* преузима тенденцију употребе „безличних” формула типа „Овде прича говори” и сл., по узору на *Ланселота у прози* и друге романе тог циклуса, док је свезнајући приповедач белоруског романа ближи стилу приповедања Беруловог романа у стиху, где се чешће јавља приповедно „ја” у првом лицу. Беруловог приповедача не занимају толико психолошке анализе и описи, већ сву пажњу усмерава на догађаје, те је с правом Жан-Шарл Пајен ову верзију назвао епском.

Након што су Брагиња/Бранжјена, Ижотина служавка, и краљ Ленвиз Триштана препознали као белог витеза, чији идентитет витез Гарнот и краљ Бандемагул погрешно везују за Анцелота, обе верзије приповедају како Ижотина мајка препознаје убицу свог брата Амурата по крхотини Триштановог мача који јој доноси Кушин/Ке, а затим сама покушава да га освети и убије Триштана, док је слуга одговара од тог наума. На суђењу краљ и дворани

не желе да осуде најбољег витеза, па му Ленвиз под претњом смрти налаже да напусти Ирску и никада се не врати. Идентични коментари приповедача затварају ову епизоду у романима: Изолда и девојке сматрају да је боље што је велики јунак ослобођен казне због онога ко се ионако неће вратити.

По повратку у Корнвол, Триштан приповеда о свим пустоловинама, осим о оној са Паламидежом, услед чега постепено расте Марков страх да ће га сестрић надмашити и угрозити и јавља се жеља да га уклони. Француски текст чешће истиче Маркова размишљања у виду унутрашњих монолога и приповедачевих интервенција. Тема ривалства између ујака и сестрића јавља се у низу пустоловина са Сегурадешовом/Сегурадесовом женом, у којима краљ Марко у сестрићу види и љубавног ривала, али не успева да га порази. У овом делу текста нема значајних разлика кад је реч о приказаним догађајима и мотивима (мржња Аудрета/Одреа према рођаку Триштану, мотив вређања и оптуживања јунака за издају од стране анонимне госпођице, обавезујући дар Блерижа/Блиобериса који одводи Сегурадешову жену са двора). Једино су описи борби краћи него у француском прозном тексту, али њихови кључни елементи су сачувани и секвенца се завршава на исти начин.

У наставку обеју романа краљ Марко шаље Триштана у смрт, захтевајући да му доведе Ижоту за младу. На том путу ће брод јунака одвести најпре у Артурову земљу, где ће победа над витезима Округлог стола, Марганором и Хектором/Јаштором поновити Паламидежев пораз (осрамоћени витези из Логра се одричу своје опреме јер их је поразио витез из Корнвола, који је познат по слабијим јунацима).

Јавља се и мотив обавезујућег дара: некадашњи спасилац Корнвола и миротворац Триштан брани част ирског краља у судском двобоју и постаје спасилац ирског краљевства, чиме осваја Ижотину руку за краља Марка. И белоруски и француски приповедач користе идентичну реченицу којом истичу да захваљујући овој борби јунаково витештво и снага по први пут постају познати у Артуровом краљевству. Ово је приповедачима био погодан тренутак да наговесте његову љубавну пустоловину путем симболичног мотива расцепљеног штита из *Ланселота у прози*. Борби са Бланором у обема верзијама претходи борба са Блерисом, који је анонимној девојци отео штит. Ирски краљ је, упркос чудесном пророчком сну, чији нам садржај белоруски приповедач прећуткује, обавезан да преда ћерку Триштану.

За разлику од првих романа у стиху, прозни текстови нам дају сцену испијања чаробног напитка који је Изолдина мајка направила за краља Марка и своју ћерку и поверила на чување Говерналу и Бранжјени, али су га грешком својих слугу, на велику несрећу, попили Тристан и Изолда. У овој епизоди нема значајних разлика, осим пролепсе о љубави, боли и смрти у француском тексту, која је вероватно одјек на стихове Томасовог романа, где се у више наврата на сличан начин говори о напитку.

Долазак у Корнвол одлаже заточеништво и ослобађање на Доњим/Далеким острвима, у чудесном краљевству цина Брунора, оца витеза Галиота/Галехота, Ланселотовог највернијег пријатеља. Веома слични топоними, француски Плачни град и белоруски/српски Замак Суза, дочаравају суштину лошег обичаја чијем ће укидању Триштан утрти пут: сви који кроче на острво постају заробљеници града/замка. Пустоловина захтева да се појави бољи витез од цина Брунора и лепша госпа од Брунорове жене. Тристанова реакција на похвалу пара Ланселот-Гиневра иста је у обе верзије: он захтева да их одведу код цина да би се окушали у изазову. У оба текста постоји етиолошка приповест о установљењу обичаја, али она није довршена у белоруском рукопису. Тристан побеђује и приморан је да убије Брунора, а затим са жаљењем убија и његову жену.

Сведок немилих догађаја, Галиотова неименована сестра (у француском тексту Делиса) налази брата и тражи освету за смрт родитеља. Белоруска верзија изоставља податак да је Галиот трагао за Ланселотом и алузије на истовремене Ланселотове пустоловине. Нема ни коментара о срећном животу прељубничког пара пре Галиотовог доласка: лирски елементи мање су изражени у белоруској епској верзији приче. Међутим, Говорнарова заблуда о идентитету витеза и страх за Триштана због борбе са Анцолотом, Ижотина жалопојка и Триштаново умиривање драге, као и Триштанова радост због борбе са најврснијим витезом и краљевићем, исти су у обе верзије. Корнволци су ослобођени, а лош обичај укинута тако што Триштан племенито предаје борбу, а Галиот му поштеђује живот и позива га да му, уз Анцалота, прави друштво чим буде могао. Епизоду затвара Галиотово писмо Гиневри о ослобађању и одговор у коме краљица изражава жељу да види Триштана и Ижоту. Тема пријатељства Галехота са Тристаном и Ланселотом врло је важна – Тристан и Ланселот се изједначавају по лепоти и витештву. У оба текста налазе се алузије приповедача на догађаје из *Ланселота у прози* о којима је већ било речи у овом раду, приликом поређења Тристана и Ланселота.

Опис опште радости због женидбе краља Марка много је краћи у белоруској верзији. Епизода у којој Брагиња замењује краљицу у мужевљевој постељи прве брачне ноћи у белоруској верзији је скраћена и упрошћена, али остаје мотив гашења свеће, Триштаново лукавство које омогућава превару.

Чувена сцена када Марко уходи љубавнике у врту сакривен у крошњи дрвета, али га они препознају по сенци и инсценирају разговор којим доказују да прељубе нема, оба романа су преузела из Беруловог романа у стиху.

Наредне епизоде показују све веће разлике у односу на француски текст, али чак се и овде задржава понеки детаљ из француског *Тристана у прози*. Такав је, на пример, мотив замене једног цвета другим, путем којег Брагиња објашњава зашто је краљица Ижота хтела да је убије. На различите начине

долази се до истог исхода догађаја: у *Триштану и Ижоти* Паламидеж оваја и одводи краљицу играјући шах са Марком, док у у француском роману од Изолде тражи обавезујући дар као награду за враћање Бранжјене.

Највећи део текста *Повести о Триштану и Ижоти* не одступа од француског прозног *Тристана*. Од последње четвртине се приповест значајно мења, у њу се уносе новине и потпуно се мења ток радње. Уместо сукоба Ланселота и Тристана јавља се њихово пријатељство, уместо путовања са супругом, Белоруком Изолдом и њеним братом Каердином, Тристан путује најпре са Изолдом Плавом, а затим у друштву своје драгане и краљице Гиневре, уводи се лик Смрдодугог поганина, за којег су везане пустоловине којих нема у француском тексту. Сви ови елементи можда потичу из других извора или су оригинални ауторски допринос овој материји.

Важно обележје средњовековних књижевних текстова јесте њихова „покретљивост” о којој говори Пол Зимтор у *Огледу о средњовековној поезији*.⁸ Овај феномен подразумева да генерације средњовековних писаца стално изнова читају дела својих претходника и пишу сопствене верзије, у којима мењају и прилагођавају постојећу материју, тако да, упркос основи на којој почивају, текстови постају нестални и променљиви. Они су у процесу сталног настајања. Нова дела у исти мах чувају традицију на коју се ослањају, али је и мењају и обнављају.

Анализа текстова показује да је анонимни белоруски аутор свакако познавао француског *Тристана у прози*, а аналепсе, пролепсе и алузије на *Ланселота у прози* указују на то да му је и циклус *Ланселот-Грал* био познат, било непосредно, из оригиналних текстова, или посредно, путем превода текстова са других језика или пак из усмене традиције. Ако претпоставимо да је могуће да је постојала и српска књига о Ланселоту, јер се у прологу помињу српске књиге у множини, врло је вероватно да бисмо у њој пронашли извесне везе са мотивима, темама и личностима из *Повести о Триштану и Ижоти*. За сада то остаје само претпоставка, јер текстови нажалост још увек нису пронађени.

ЛИТЕРАТУРА

Baumgartner, Emmanuèle, *L'Harpe et l'Épée. Tradition et renouvellement dans le Tristan en prose*, Paris, CDU et SEDES réunis, 1990.

Богдановић, Димитрије, *Стара српска књижевност*, Београд, Досије, Научна књига, 1991.

Lancelot. Roman du XIIIe siècle, Tome 1, texte présenté et traduit par A. Micha, Paris, Union Générale d'Éditions, 1983.

⁸ Zumthor, Paul, *Essai de poétique médiévale*, Paris, Seuil, 2000, 610.

Lancelot. Roman du XIIIe siècle, Tome 2, texte présenté et traduit par A. Micha, Paris, Union Générale d'Éditions, 1984.

Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle, I–IX, éd. et trad. par A. Micha, Paris-Genève, Droz, 1978-1983.

Повест о Тристану и Изолди, приредила и на савремени језик превела Ирена Грицкат, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.

Le Roman de Tristan en prose, éd. Renée L. Curtis, Tomes I–II, Cambridge, D. S. Brewer, 1985.

Tristan et Yseut, éd. et trad. R. Boyer, D. Buschinger, A. Crépin, M. Demaules, R. Pérennec, D. Poirion, J. Risset, I. Short, W. Spiewok et H. Voisine-Jechova, sous la dir. de C. Marchello-Nizia, Paris, Gallimard, 1995.

Трифуновић, Ђорђе, *Стара српска књижевност: основи*, Београд, Чигоја штампа, 2009.

Zumthor, Paul, *Essai de poétique médiévale*, Paris, Seuil, 2000.

Zorana Krsmanović

Université de Belgrade – Faculté de Philologie

LA VERSION FRANÇAISE ET LA VERSION SERBE
DU ROMAN DE TRISTAN ET ISEUT
(Résumé)

Dans cet article nous avons comparé les textes du roman français *Tristan en prose* du XIIIe siècle avec la version biélorusse *Histoire de Tristan et Iseut* de la fin du XVIe siècle. On peut supposer que le roman biélorusse est écrit à partir d'un roman de Tristan serbe, qui est aujourd'hui malheureusement perdu. Cette analyse consiste en lecture minutieuse des deux romans, dans le but d'essayer de reconstruire les relations littéraires franco-serbes à la fin du Moyen Âge.

Nous avons cherché les informations qui pourraient nous répondre s'il existait un contact immédiat entre les deux cultures, serbe et française, étant donné que les études médiévistes serbes soulignent le plus souvent les origines italiennes de l'*Histoire de Tristan et Iseut* et rarement admettent d'autres influences culturelles.

Notre recherche a démontré que l'écrivain du roman biélorusse, ainsi que son ancêtre littéraire serbe, connaissaient dans le détail le texte du *Tristan en prose* français du XIIIe siècle. Les différences entre les deux textes envisagés sont rares et négligeables. En plus, les échos et les allusions présents dans le roman slave renvoient à l'autre roman français médiéval, *Lancelot en prose*, qui est étroitement lié au *Tristan en prose*, ce qui témoigne d'une connaissance profonde de la littérature française arthurienne en Biélorussie et en Serbie médiévales.

ТРИШТАН и ИЖОТА

Насловна страна књиге *Триштан и Ижота*

Љиљана Ђурић

Универзитет у Београду – Филолошки факултет

НА КОМ ЈЕЗИКУ ЋЕ СРБИ РАЗГОВАРАТИ СА ФРАНЦУЗИМА: ИЗЛЕТ У СКОРУ БУДУЋНОСТ (МОГУЋЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ САВРЕМЕНИХ ЈЕЗИЧКИХ ОБРАЗОВНИХ ПОЛИТИКА)

Апстракт: *Запитати се како ће у будућности изгледати комуникација између Срба и Француза, односно – шире гледано – између говорника српског језика и франкофоних народа, значи поставити питање импликација актуелних језичких образовних политика. Аутор их сагледава укрштајући две комплементарне перспективе: анализира их, с једне стране, као јавне политике и, с друге стране, са становишта критичке социолингвистике. Примењујући методологију компаративног истраживања, проучавају се основни елементи језичке образовне политике у Србији и Француској и резултати евалуације нивоа језичке компетенције у енглеском језику, чиме се доводи у питање оправданост представе о енглеском језику као *lingua franca* између ових народа. Разматрају се елементи новог модела вишејезичности који би у већој мери омогућио економски ефикасну и духовно обогаћујућу сарадњу усклађену са новим макроекономским и демографским тенденцијама, а који истовремено уважава домаћу образовну и културну традицију.*

Кључне речи: *образовање, језичке образовне политике, економска сарадња, француски, енглески као *lingua franca*, вишејезичност.*

Одговор на питање „На ком језику ће у блиској будућности Срби разговарати са Французима” наизглед је једноставан и може се свести на следећу тврдњу: „На енглеском, тако вероватно већ сада разговарају!”

Пажњу социолингвистике често подстиче управо оно што се у вези са језиком / језицима „подразумева” у једном друштву, чинећи основу толико широко прихваћене језичке идеологије¹ да се њени (неретко имплицитни) постулати не доводе у питање.

¹ Овде се мисли на језичке идеологије као друштвене творевине; то су „шири психо-когнитивни-социјални конструкти који су присутни у животу сваког људског бића [и који] се базирају на културним моделима који варирају од једне културне заједнице до друге, али [које] свака без изузетка поседује.” (Филиповић, 2009: 20).

Пажња критичке социолингвистике усмерава се, пак, „на осетљива места у комплексној мрежи међуљудских односа која представљају потенцијалне или реалне изворе сукоба, неразумевања, нетолеранције, сегрегације и дискриминације” (Филиповић, 2009: 22).

Због тога питање из наслова користимо као изазов за истраживање које разматра оправданост и могуће импликације језичке образовне политике Србије, уз поређење са језичком образовном политиком Француске; утемељеност на почетку већ датог (очекиваног, здраворазумског) одговора, заснованог на раширеном поимању енглеског језика као искључиве и неприкосновене *lingua franca* у међународној комуникацији, испитујемо:

- доводећи га у везу са стварном језичком праксом у области привредне сарадње, тачније, у њеним почетним фазама;
- постављајући питање ефикасности те комуникације с обзиром на језик који се користи.

Скору будућност, коју градимо данас, скицирамо на основу:

- анализе значаја који се учењу страних језика даје у системима образовања две наведене земље, као и постигнућа у тој области;
- анализе језичког институционалног оквира у којем се одвијају први контакти у области привредне сарадње.

Крајњи циљ овог истраживања јесте евалуација актуелне језичке образовне политике Србије, схваћене као јавна политика – у овом случају, пре свега као нормативни оквир акције, али и као сплет веза са „много ширим друштвеним, културним и геополитичким контекстом”² (Grin, 2005: 11) – уз процену њених могућих последица и уз разматрање другачијих решења.

Поглед на минулу деценију

Поновно укључивање, почетком новог миленијума, у токове међународне сарадње, после година санкција, у погледу језичке образовне политике суочило је Србију са изазовима чија сложеност доводи у недоумицу како истраживаче тако и просветне власти и друге доносиоце одлука.

У области страних језика не чуди, стога, што у нашој земљи прву деценију двадесет првог века одликују динамичне, али контрадикторне системске промене и решења од којих су нека оспоравана, затим укидана, па враћана – на пример, увођење страног језика као обавезног наставног предмета од првог разреда основне школе³.

² Превод наш. То се односи и на друге преводе у тексту.

³ Последњих година међутим, питања у вези са наставом страних језика престала су да привлаче пажњу родитеља ученика и медија, али изгледа и надлежних државних институција које су се усредсредиле на нека друга, по њиховој процени очигледно значајнија за образовање.

Увођењем другог страног језика као обавезног изборног наставног предмета⁴ у пети разред основне школе (2007) са фондом часова који представља половину онога који је додељен првом страном језику (у преко 90% случајева, енглеском), надлежне државне институције напустиле су првобитно усвојену политику неговања вишејезичности и успоставиле услове за прећутни прелазак на политику коју, по узору на социолингвисту Жоржа Лидија⁵, означавамо термином *English only*⁶.

Раскорак између декларисане језичке образовне политике – како смо рекли, у прилог вишејезичности, и стварне – наметање хијерархије међу језицима у којој је енглеском језику дат апсолутни примат, не карактерише само наш систем образовања. У питању је глобални феномен који се може објаснити на следећи начин: језичка образовна политика у области страних језика под јаким је утицајем различитих чинилаца; у прошлости „Избор језика зависио је од много фактора, од којих су најутицајнији били у вези са политичким и културним утицајем земље чији би језик био изабран и попуњен у настави [...]” (Филиповић, 2009: 67); у новије време, тим чиниоцима треба додати и глобализацију, феномен у вези са којим Фишман прецизира следеће: „енглески језик постао [је] главни међународни језик у области економије и политике, истовремено постајући и језик елита и младих” (Fishman, 1998, in Aronin & Romy-Masliah, 2007: 28).

Имајући све то у виду, сматрамо да је легитимно запитати се да ли ће у будућности – на пример, крајем друге деценије двадесет првог века – припадници генерација наших ученика, који обавезно уче два страна језика током школовања и који тада ступају у активан професионални живот, користити било који други језик осим енглеског.

Одговор на то питање има двоструки значај: од њега зависи процена оправданости језичке образовне политике која је на делу у Србији и према којој данас имамо критички однос; од њега зависи, такође, планирање следећих корака у тој области, укључујући и даљих научних истраживања, који треба да воде једном циљу: стварању услова за што успешнију сарадњу грађана Србије са другим народима света.

⁴ Ова незграпна формулација дефинисана је на следећи начин: „Ученик бира страни језик са листе страних језика коју нуди школа у складу са својим кадровским могућностима и изучава га до краја другог циклуса”. (*Просветни преглед*, 2007, Правилник о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања).

⁵ Овај аутор у својим чланцима користи управо термин на енглеском језику у значењу које му ми дајемо.

⁶ Изворно, тај се назив користи за означавање, у САД, „покрета за искључиву употребу енглеског језика у свим образовним и институционалним контекстима (енгл. *English only movement*)” (Филиповић, 2009: 58).

I Будућност настаје данас

а/ Шта уче они који ће сутра сарађивати: поређење системских решења у области наставе страних језика у Србији и Француској

Осврнимо се укратко на тренутно стање ствари у српском и француском систему до универзитетског образовања, које схематски приказујемо на основу званичних података надлежних министарстава:

	СРБИЈА	ФРАНЦУСКА
ПРВИ СТРАНИ ЈЕЗИК	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ (8 година): – Учи се од првог разреда основне школе; – Фонд часова: два школска часа или 90 минута недељно; – Најчешће се учи енглески језик, али школа може да понуди и друге језике (италијански, немачки, руски, француски или шпански); – Очекивани излазни ниво (односи се на први и на други страни језик): приближно А2. СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Наставља се учење језика из основне школе; – Фонд часова зависи од типа гимназије. – Излазни ниво: између Б1 и Б2, за енглески језик Б2. ЧЕТВОРОГОДИШЊЕ СРЕДЊЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ: Б1, за енглески језик Б1+.	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ (9 година): – Учи се од првог разреда (сензибилизација може да почне у вртићу); – Фонд часова: 90 минута недељно у првих пет разреда; касније: VI, VII, VIII, IX: по 3 сата (180 минута) недељно. – Најчешће се учи енглески језик (преко 90% ученика), затим немачки и шпански (други језици, нпр., руски, арапски, италијански итд.) теоријски постоје у понуди, али су у пракси мало заступљени; – Очекивани излазни ниво (односи се на први и на други страни језик): А1 на крају основне школе (V разред), Б1 циљани ниво на крају обавезног образовања (IX разред), за стицање <i>Diplôme national du brevet</i> неопходан ниво А2 (први или други страни језик, по избору ученика). СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ОПШТЕОБРАЗОВНЕ И СТРУЧНЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Наставни програм усклађен са ЗЕО; – Могућност образовања група по нивоу језичке компетенције; – Наставља се са учењем језика из обавезног образовања или се у неком периоду учи кроз друге наставне предмете; – Укупан фонд часова за први и за други страни језик: X разред: 5, 30 сати, XI разред: 4,30 сати, XII: 4 сата; – Циљани ниво на великој матури: Б2; – Обавезно полагање усменог изражавања на великој матури.

ДРУГИ СТРАНИ ЈЕЗИК	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ: – Учи се од петог разреда основне школе; – Фонд часова: два школска часа или 90 минута недељно; – Најчешће се уче немачки, француски и руски, а јављају се и италијански и шпански. СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ГИМНАЗИЈЕ: – (За сада) Наставља се учење језика из основне школе; – Фонд часова: два школска часа или 90 минута недељно; – Најчешће се уче немачки, француски и руски, а јављају се и италијански и шпански. ЧЕТВОРОГОДИШЊЕ СРЕДЊЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ: – Нема другог страног језика изузев у средњој економској и средњој туристичкој школи.	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ: – Учи се најчешће од VII или VIII разреда; – Фонд часова: 3 сата недељно (180 минута); – Најчешће се учи немачки или шпански; – Могућност образовања група по нивоу језичке компетенције; – Одељења са двојезичном наставом почињу да га уче већ у VI разреду; – Одељења звана <i>secmions européennes</i> и <i>secmions de langues orientales</i> (VIII и IX разред) имају појачану наставу другог језика, са додатна 2 сата. СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ОПШТЕОБРАЗОВНЕ И СТРУЧНЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Видети под Први страни језик.
ТРЕЋИ СТРАНИ ЈЕЗИК	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ – Факултативно, само изузетно: на пример, кинески језик у извесном броју школа, или новогрчки. СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Није предвиђено учење трећег страног језика. ЧЕТВОРОГОДИШЊЕ СРЕДЊЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ: – Није предвиђено учење трећег страног језика.	ОБАВЕЗНО ОБРАЗОВАЊЕ – Факултативно, у VII или VIII разреду: регионални језик ако се као други учи страни језик; други страни језик ако се као други учи регионални језик; – Фонд часова: 3 сата недељно. СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ОПШТЕОБРАЗОВНЕ И СТРУЧНЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Обавезан од X разреда за опште-образовне гимназије и за туристичке гимназије; – Фонд часова: 3 сата недељно.

КЛАСИЧНИ ЈЕЗИЦИ	СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ГИМНАЗИЈЕ И ЧЕТВОРОГОДИШЊЕ СРЕДЊЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ: – Латински језик обавезан у гимна- зији и у неким средњим стручним школама.	СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ ОПШТЕОБРАЗОВНЕ И СТРУЧНЕ ГИМНАЗИЈЕ: – Латински или грчки могу да замене трећи страни језик.
----------------------------	--	---

б/ Основне тенденције које ће обликовати будућност

Данас се генерације младих напајају знањима која ће сутра користити и развијати. Истовремено, изграђује се и преноси вредносни систем који ће обликовати њихове ставове према различитим културама и језицима.

Како показује упоредно истраживање приказано у табели, у језичким образовним политикама обе земље, у области страних језика, присутне су следеће тенденције:

- страни језик учи се од почетка до краја школовања;
- други страни језик такође је обавезан наставни предмет за све у одређеном периоду;
- већ дуже време доминира учење енглеског језика, са идејом да је *lingua franca* савременог света, и оно је углавном доступно целокупној ђачкој популацији;
- нуде се и други страни језици, међу којима и оријентални, као факултативни наставни предмет, то јест као трећи страни језик;
- развијају се модели наставе, на пример, двојезична настава, који омогућују с једне стране достизање високог нивоа језичке компетенције у датом језику, а остављају, с друге стране, простор за усавршавање другог језика;
- упркос наведеним случајевима који сведоче о постојању воље да се подстакне вишејезичност, релативно мали број ученика укључен је у факултативну наставу трећег страног језика и у двојезичну наставу;
- језици који су у држави присутни као језици националних мањина (Србија), као регионални језици или језици имиграната (Француска), заступљени су у систему, али нису валоризовани на адекватан начин (изузетак чини један оглед у Француској, такозване *secmions de langues em de culmures médimerranéennes*, у којима ученици уче арапски у комбинацији са латинским или старогрчким језиком), то јест, мало се уче изван непосредно заинтересованих етничких група.

Присутан је, такође, извештај број значајних разлика захваљујући којима француски реформисани систем, који је у прошлости давао мањи значај страним језицима од нашег, остварује неколико значајних предности:

- Укупан фонд часова у француском систему већи је него код нас; ако се упореди укупан фонд првог и другог страног језика од почетка до краја предуниверзитетског образовања⁷, ученици у Француској имају преко 490 сати наставе више (или 655 четрдесетпетоминутних школских часова) од ученика у Србији, што је веома велика разлика;
- Наставни програми страних језика у Француској повезани су са нивоима језичке компетенције дефинисане ЗЕО и настава у колежу и у општим и стручним гимназијама може се организовати по нивоима, што у Србији није могуће (таква иницијатива постојала је 2003, али је рад на том пројекту 2004. године прекинула тадашњи министар просвете, др Љиљана Чолић);
- Страни језик у Француској полаже се обавезно на испиту *Diplôme national du brevet* (сам испит није обавезан, али је упоредив са нашом малом матуром), и на великој матури (која је у Француској екстерног типа), на којој је очекивани ниво Б2;
- У Француској, израда матурских задатака и тема поверава се страним институцијама које су овлашћене за тестирање и издавање међународно признатих диплома из језика.

Рекло би се да је језичка образовна политика Француске, посебно у области учења страних језика, после дугогодишње недоследности, постављена амбициозно и кохерентно; предвиђено је, а будућност ће показати да ли ће се тај циљ и постићи, да образовани млади, поред француског као матерњег и / или као језика образовања, веома добро знају два страна језика и имају одређена знања и из трећег језика.

Систем образовања Србије за сада нема тај ниво захтева. Штавише, можемо рећи да је језичка образовна политика Србије, поред тога што је недовршена (реформа гимназије тек је започета), и некохерентна. Видљиве су, како смо то већ истакли, две доминантне језичке идеологије:

- једна, уграђена у наставне програме, експлицитно у прилог вишејезичности (носиоци: стручњаци за стране језике), која у први план истиче „Одговорност система образовања: да развија језички репертоар сваког појединца и да омогући његово аутономно развијање током целог живота” (Beacco in Escudé, Janin, 2010: 7, 8);

⁷ Приликом рачунања, узели смо најмањи фонд часова заступљен у датом систему образовања, уз, због евентуалног губљења часова, заокруживање на нешто ниже бројке и множење са 35 наставних недеља уместо 36, колико траје школска година у обе земље.

хијерархију међу језицима одређује сам ученик; напомнимо да је реч о језичкој идеологији чија операционализација на нивоу школе и локалне заједнице није до краја разрађена и која производи извесне тензије на терену;

- друга, која се не декларише нити теоријски образлаже, већ се назире на основу места које страни језик заузима у пословима надлежних државних институција; за откривање те имплицитне језичке идеологије посебно су значајни следећи показатељи:
 1. наставни план првог страног језика према наставном плану другог страног језика – показује да је у њеној основи наметнута хијерархија језика (енглески на првом месту, за све, током целокупног школовања), остали језици су ту онолико колико је довољно да се избегну оптужбе о фаворизовању енглеског језика;
 2. изостављање страних језика како из групе предмета за које се раде образовни стандарди тако и из оне која ће се полагати на малој матури, показује такође да је у питању наставни предмет који за доносиоце одлука нема нарочит значај.

в/ Комуникативна компетенција у енглеском језику:
између банализације и недостижног идеала

Из чињенице да је у оба система образовања енглески језик у привилегованом положају у односу на друге који се уче, произилази и наша хипотеза да се сарадња Србије и Француске, посебно привредна, већ данас одвија махом на енглеском језику. (У прилог овој хипотези иду и квантитативни подаци, на пример, број ученика, студената и одраслих – како оних у радном односу тако и незапослених у процесу доквалификације или преквалификације – који уче енглески језик, као и емпиријска сазнања, као што су јавни наступи на енглеском језику француских званичника у посети нашим институцијама.)

Комуникација на енглеском језику између, на пример, привредних партнера из Србије и Француске, сама по себи не би била спорна када би се потврдило да се остварује на задовољавајућем нивоу и да не сужава број учесника у комуникацији због евентуалног недовољног познавања тог језика. Недоумицу у вези с тим изазивају, међутим, недавно објављени резултати два озбиљна међународна тестирања у знању а) енглеског језика, б) у знању језика који се учи као први страни језик, у којима је учествовала Француска (али не и Србија):

- а) прво истраживање, које је обухватило одраслу популацију⁸ (спроводи га организација Education first⁹), на којем су Французи заузели осредње, 23. место од 54 земље; Француска је остварила 54,28 поена, док је прва земља, Шведска, остварила 68,91; енглески најбоље знају Французи од 25 до 35 година, који често настављају са учењем језика и после завршетка школовања; Париз је град у којем се најбоље говори енглески језик (57,67 поена), али је то знатно слабији резултат од оног који су остварили Москва или Берлин; ови резултати, који се не могу сматрати лошим, подстакли су медије и политичаре на веома драматичне изјаве (Франсоа Копе, у време када је био представник политичке партије на власти, изјављивао је да због незнања енглеског језика Француска није довољно конкурентна у области привреде и трговине¹⁰);
- б) друго истраживање, које је наручила Европска комисија, обухватило је 54000 средњошколаца из 14 земаља; Французи су међу најслабијима; слабији од њих су Енглези (који најчешће уче француски језик), Белгијанци, Пољаци и Шпанци; Швеђани су најбољи када је у питању први страни језик који уче (енглески), али су на последњем месту када је у питању други страни језик (шпански)¹¹.

Занимљиво је истаћи да, када су одрасли у питању, 63% Француза из редова руководећих кадрова сматра да њихово слабо знање језика угрожава успех њиховог предузећа на међународном плану, а 45% запослених тврди да употреба енглеског језика на послу представља за њих извор стреса¹².

Када је реч о вредновању компетенције у енглеском језику наше одрасле популације нисмо успели да пронађемо било какве процене или истраживања; наши ученици средњих школа тестирани су у оквиру домаће институције¹³ и уз помоћ домаћих инструмената, али резултати још нису обелодањени¹⁴; они, уосталом, с обзиром на вероватну разлику у методологији вредновања, неће бити упоредиви са резултатима ученика Европске уније.

⁸ Тестирано је укупно 1 700 000 одраслих током три године (2009–2011).

⁹ Извор: извештај *Indice de compétence en anglais EF – EPI 2012* (ef-epi-2012-report-fr-lr.pdf). Сајту приступљено новембра 2012.

¹⁰ Извор: *Les Français must speak english*, 3. II 2011, www.slate.fr, приступљено децембра 2012.

¹¹ Извор: *Le Monde.fr*, 23. VII 2012. Сајту приступљено новембра 2012.

¹² Извор: *L'Express.fr*, 7. VI 2012. Сајту приступљено новембра 2012.

¹³ Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања.

¹⁴ Крајем 2012. године тестирани су ученици на крају средњошколског образовања ради утврђивања стандарда постигнућа из првог страног језика; те резултате, значајне за даљи развој наставе страних језика и за њихов положај у нашем систему образовања, стручна јавност управо ишчекује.

II Привредна сарадња данас – језик / језици првих контаката

а/ Привредна сарадња у глобалном друштву:
енглески језик као *lingua franca* – мит или стварност?

Област привредне сарадње изабрали смо јер се у њеним оквирима генерише, по мишљењу еминентних социолингвиста, следећи парадокс: „С једне стране, глобализација трговине и индустрије доприноси глобализацији енглеског језика, с друге стране економска регионализација доприноси ширењу регионалних језика” (Aronin & Romy-Masliah, 2007: 28). Мноштво питања од виталног значаја, сматрају ове ауторке, јавља се у том двоструком процесу, у социолингвистичким комбинацијама насталим као последица истовременог ширења енглеског и језичке разноврсности.

Када је у тој области реч о положају француског језика, на незадовољавајуће стање указао је недвосмислено генерални секретар Међународне организације франкофоније Абду Дијуф; он је критиковао „француске интелектуалце [који] нису заинтересовани за чување француског језика и позвао лингвисте да заузму оштрији став у његовој одбрани. „[...] Још гора ситуација је са пословним људима. Они су потпуно незаинтересовани за ту тему. Њих једино занима мондијализација – рекао је Дијуф у интервјуу једном канадском дневнику [...]”¹⁵.

Када смо ова мишљења довели у везу са већ описаним језичким образовним политикама, али и са приказаним резултатима вредновања комуникативне компетенције у енглеском језику, увидели смо да је комуникација у области привредне сарадње сложенија него што се на први мах чинило.

Запитали смо се, стога, како се, са становишта употребе језика, одвијају први кораци потенцијалних привредних партнера:

- тражење општих обавештења о другој земљи (корпус: сајтови релевантних институција);
- први контакти и улога привредних комора (корпус: транскрипти радио емисија и интервјуа, одговори на анкету).

б/ Језички оквир деловања институција: на ком језику / којим језицима се Србија и Француска представљају свету?

а) На ком језику / На којим језицима се Србија представља свету?

Поред српског:

1. Министарство финансија и привреде – енглески језик;
2. Привредна комора Србије – енглески језик;

¹⁵ Гордана Поповић, *Политика*, Без стреса, драги франкофили, објављено 1.8.2012.

3. Привредна комора Београда – енглески језик (у одељку Едукација¹⁶ појављују се „страни језици”, када се отвори: пет различитих курсева енглеског језика и ништа друго); али електронски водич *Пословање са ЕУ* дат је на српском, црногорском и енглеском; постоји такође и кинеска секција „China corner” у ПКБ;
4. SIEPA (Агенција за страна улагања и промоцију извоза Републике Србије) – енглески, италијански, руски и француски; шест основних публикација дато је на енглеском језику и на још неком: јапанском (3), руском (2), француском, корејском, италијанском и турском (1); шест секторских брошура дато је само на енглеском језику;
5. Француско-српска привредна комора – француски језик;
6. Републички завод за статистику – енглески језик

б) На ком језику / На којим језицима се Француска представља свету?

Поред француског:

1. Ministère de l'Economie et des Finances – /
2. Union des Chambres de Commerce et d'Industrie Françaises à l'Etranger – / + упућује на земље у којима су основане коморе за билатералну привредну сарадњу;
3. Chambre de commerce et d'industrie de Paris – /
4. UBIFRANCE (Agence française pour le développement international des entreprises¹⁷) – аутоматско превођење на 55 језика;
5. Chambre de commerce franco-serbe – српски језик;
6. INSEE (Institut national de la statistique et des études économiques) – енглески језик.

Из добијених података види се знатна разлика у приступу: док се Србија ослања на убеђење да сви заинтересовани партнери поседују знање енглеског језика, у Француској се користи скоро искључиво француски језик (изузетак: Институт за статистику), а тамо где се очекује билатерална сарадња, подаци су расположиви на језику дате земље. Овакво стање ствари, и у једном и у другом случају, не указује на разумевање предности вишејезичног представљања сопствене земље (ту је, донекле, изузетак наша SIEPA).

¹⁶ Центар за пословно образовање и унапређење квалитета.

¹⁷ 2012. Агенција има 77 представништава у 57 земаља; располаже са преко 1400 вишекултурних сарадника чија је улога подршка малим и средњим предузећима у обављању послова извоза.

в/ Улога привредних комора у успостављању првих контаката

Потписивање Споразума о стратешком партнерству са Француском 2011. године¹⁸ потврдило је висок степен политичких односа и сарадње у различитим областима. „Успостављање стратешког партнерства Србије и Француске омогућило је потписивање споразума, који су допринели подизању сарадње на виши ниво у области пољопривреде, царина, нових технологија, као и изградњи капиталних пројеката, попут метроа у Београду. Такође, успостављена су и партнерства у области образовања, што је омогућило српским студентима усавршавање у Француској, а ђацима у Београду да, кроз посебне програме, уче француски језик. До напретка је дошло и у економским односима, те је робна размена у претходних годину дана повећана за 11 одсто, а расте и ниво инвестиција”, коментарише Међународни радио Србија 24. јула 2012. године.

Заслуга за резултате привредне сарадње о којима говори ова полетна изјава свакако припада привредним коморама које имају значајну улогу у медијацији између привредних партнера две земље:

- Француско-српска привредна комора са седиштем у Београду;
- Представништво Привредне коморе Србије у Француској, са седиштем у Паризу.

Од Француско-српске коморе, преко одговора на нашу анкету обављену 29. новембра 2012, сазнали смо:

1. Да се комуникација између привредних партнера Француске и Србије најчешће одвија на француском језику;

2. Да се комуникација између страна заинтересованих за сарадњу најчешће одвија уз помоћ језичког медијатора (ког обезбеђује Комора или нека друга институција) или на енглеском језику, а најређе непосредно на неком другом језику, без помоћи медијатора;

3. Да између страна заинтересованих за сарадњу не долази до неспоразума узрокованих њиховом недовољном језичком компетенцијом уколико је обезбеђено присуство франкофоног члана Коморе.

Весна Пакај, директорка Представништва Привредне коморе Србије у Француској, у интервјуу датом Међународном радију Србија за емисију „Корак ближе бизнису”¹⁹, после посете Бориса Тадића Француској, истакла је следеће информације од значаја за наше истраживање:

¹⁸ Договор у вези са Споразумом постигнут је 2009. године када је председник Борис Тадић бора-вио у званичној посети Француској. Исте, 2009. године, потписани су споразуми о стратешком партнерству са Кином и са Италијом. Очекује се потписивање Споразума о стратешком партнерству са Русијом.

¹⁹ Разговор водила Биљана Блануша.

– „[...] у периоду од 2000. до 2008. године трговинска размена две земље се повећала за 6,5 пута, што је значајан помак. Француска је, међу десет партнера Србије и по извозу, и по увозу и по висини страних улагања, једино 2009. године пала на 11. место по извозу из Србије, што је последица кризе. Међутим, потенцијал је много већи, јер је Француска шести увозник у свету. Она највише увози из ЕУ, али 21 одсто увоза потиче из европских земаља ван ЕУ, а од тога српски удео је 0,5 промила. Француско тржиште је огромно и за пласман производа је веома важно да роба одговара високим захтевима, што значи да поседује одговарајуће сертификате, као и да цене буду конкурентне, а пропагандни материјал на француском језику.”

– „Француска је земља са старом традицијом, некадашња велика дипломатска и колонијална сила, која фаворизује свој језик. Пошто је он на светском плану изгубио утицај, Французи се труде да изразе поштовање према свом језику кроз привредну комуникацију. Због тога би за први контакт понуда требало да буде на француском језику, што у одређеној мери отежава излазак наших производа на то тржиште, бар у том маркетиншком наступу.”

Видимо из овог дела истраживања да се наши привредници који желе да успешно сарађују са француским партнерима не могу ослонити искључиво на енглески језик. У почетним фазама сарадње, помоћ коју пружају привредне коморе драгоцена је. Када се, међутим, успостави сарадња и када она уђе у следеће фазе, комуникација, укључујући све више актера, бива и све разгранатија и деликатнија. Упркос томе, у нашој земљи ретка су социolingвистичка истраживања комуникације у оквиру предузећа, на пример, оних која су откупили странци. Може се поставити легитимно питање да ли је то зато што се не јављају озбиљнији проблеми – у том случају требало би да заштитимо „патент”, или зато што на те проблеме нисмо довољно осетљиви.

Недовољна осетљивост на проблеме комуникације са странцима – то објашњење је плаузибилније – може се назрети на основу већ приказаног језичког понашања наших државних институција, на основу низа текстова које смо анализирали, новинских чланака и процена аналитичара у којима се говори о извозу, привлачењу улагања и слично, али у којима се нигде не спомиње језик – ни као предност, ни као проблем;²⁰ овоме треба додати и занимљиво истраживање Регионалне привредне коморе из Крагујевца²¹ које је показало да странци имају проблем у комуникацији са запосленима у раз-

²⁰ Код Француза свест о тешкоћама када је у питању комуникација на различитим језицима постоји; то је, штавише, подтема у оквиру теме *компетитивност француске привреде*.

²¹ На скупу Пројекта REFLESS одржаног у Београду 13. новембра 2012, Марија Стојановић говорила је на тему *Increasing the competitive edge of regional commerce through foreign language education*.

личитим делатностима у Шумадији, а да истовремено понуда Коморе да се организују течајеви страних језика није наишла на одзив тих запослених.

III Како у будућност – поуке садашњости и ослонци из прошлости

а/ Вишејезичност у области привредне сарадње: препрека, предност или неопходност?

Доминантне економске теорије почивају на имплицитној хипотези да су „економски процеси до те мере фундаментални да надилазе језичке и културне разлике” (Grin et al., 2009: 6). Истраживања, на примеру Швајцарске, која полазе од супротне хипотезе, то јест да знање више језика има позитивне економске ефекте који нису занемарљиви, показују: да су вишејезични сарадници „двоструко потребнији” предузећу од једнојезичних, и да вишејезичност омогућује добит од око 10% како на микроекономском (индивидуалном) тако и на макроекономском плану (добит за швајцарску привреду), (Grin et al., 2009: 8, 44, 45).

Могуће је да је недовољна свест у привредним круговима у Србији о микро и макроекономској вредности вишејезичне компетенције последица управо те имплицитне хипотезе да се у привредној сарадњи увек може постићи договор уколико постоји заједнички интерес. Та хипотеза, међутим, као ни она која употребу енглеског језика види као универзално решење, не уважава довољно сву сложеност комуникације – која подразумева и одређене суптилне игре моћи – између привредних партнера и која се додатно усложњава када се одвија између алогота. Раскорак између дискурса присутног у привредним круговима, који се ограничава на захтев за знањем енглеског језика, и стварном, свакодневном, вишејезичном праксом у предузећима, потврђено и нашим истраживањем, много говори о снази језичких идеологија које се тешко мењају.

Вредности вишејезичности у овој области, која је данас – иако угрожена језичком политиком државе, упоредна предност Србије наслеђена из прошлости²², свеснији су, како се чини, страни партнери наше земље. Тако, на пример, председник Коморе италијанско-српских привредника сматра да је највећа предност Србије њена омладина, која је „златна ризница Србије”, „високо мотивисана и [која] течно говори језике”²³.

²² О неким изузетним дометима нашег система образовања у области наставе страних језика виде-ти, на пример, Точанац, Д. (1990), Учење језика у СФР Југославији. *Зборник радова са Прве конференције Живи језици* (Томислав Бекић ур.), стр. 5-16, или Филиповић, Ј, Вучо, Ј. и Ђурић, Љ. (2006), Рано учење страних језика у Србији: од пилот модела до наставе страних језика за све. *Иновације у настави*, Београд, XIX, број 2, стр. 113–124.

²³ *Политика*, 5. децембар 2012.

б/ Демографске чињенице и тенденције; нове економске силе

Чињенице које у наставку износимо указују на могуће будуће потребе и оне би требало да наведу државне власти Србије да се и у образовању и у другим секторима врате политици вишејезичности. Даћемо само неколико назнака:

- Неуједначени демографски раст на различитим континентима отвара нове перспективе: у већ помињаном интервјуу, А. Дијуф је изнео предвиђања да ће 2050. године бити 700 милиона људи који ће говорити француски, од чега чак 80 одсто у Африци.
- Истраживања Опсерваторије за француски језик показују да ће се број говорника француског језика, којих је данас у свету око 200 милиона, повећати на преко пола милијарде средином XXI века (Wolff, 2010: 50); ова предвиђања су нешто опрезнија, али не и суштински различита од претходног;
- Према подацима пописа из 2000. године, преко милион особа у САД изјављује да говори француски језик у породици (Cerquiglini, 2008, in Escudé, Janin, 2010: 13).
- Према истраживањима Уједињених нација, језици чији ће се број говорника повећати до 2050. јесу кинески, енглески, хинди, шпански, арапски, португалски, малајски и француски (Calvet, 2002: 141).

Користан податак за државне власти земље која тежи уласку у Европску унију јесте и процентуални удео породица језика којима припадају званични језици 27 земаља чланица те моћне међудржавне организације (подаци из 2007. године): 41,7% романски језици; 39,4% германски језици (укључујући енглески); 16,2% словенски језици; 2,7% други, углавном неиндоевропски језици (Escudé, Janin, 2010: 17).

У погледу привредног развоја у следећих неколико година, по мишљењу аналитичара, најповољнија су предвиђања за четири највеће привреде у настајању, то јест за Кину (америчка банкарска компанија Сити груп у стратешкој студији за 2013. наводи да ће Кина 2025. по номиналном бруто домаћем производу претећи САД), Бразил, Индију и Русију, а од континената – за Африку (континент са другим најбржим привредним растом²⁴, са милијарду становника, 60% необрађене плодне земље, баснословним хидропотенцијалом и завидним резервама стратешких руда, Африка је „на прагу великог преображаја”, оценио је професор Клаус Шваб, оснивач Светског економског форума).

²⁴ После Азије.

А за нашу земљу, по мишљењу познатог економисте, посебно је релевантно следеће:

„За Србију најзначајније су земље ЕУ, Русија, САД, суседне земље, Кина и арапске земље, јер од ових земаља зависи наш привредни развој те политичка и економска стабилност.” (Унковић, 2010: 19)

в/ Поуке за језичку образовну политику:
ка новом моделу вишејезичности?

Аргументи које смо до сада навели, резултати бројних истраживања, указују на неколике тенденције које су само наизглед парадоксалне:

1. Енглески језик није увек *lingua franca*, чак ни у области привредне сарадње, а то свакако није у сарадњи између грађана Србије и Француске;

2. Енглески остаје језик који као страни учи највећи број становника наше планете; треба истаћи да се у блиској будућности може очекивати један парадоксалан ефекат, то јест банализација те компетенције – друштво, на пример, послодавци, ускоро је више неће награђивати, али ће нижим платама или на други начин кажњавати оне који је не поседују (Grin et al.: 45);

3. Висок степен комуникативне компетенције у енглеском језику (и у било ком другом) није лако постићи и релативно је мали број оних који у томе успевају само на основу школског учења; то значи да ће и предузећа и појединци морати да улажу у додатно језичко образовање; енглески језик у области привредне сарадње представља и представљаће, можда и више него у другим областима, најчешћи елемент „језичких констелација” (Aronin, Romy-Masliah, 2007: 10) већине образованијих представника света привреде.

4. Стварне потребе сложене комуникације, укључујући у области привредне сарадње, захтевају употребу више језика и помоћ језичких медијатора, о чему сведочи језичка пракса о којој смо говорили; на основу одговора на питање у анкети, видимо да се у Француско-српској комори сматра да тек ниво B2 омогућује непосредну комуникацију привредних партнера.

Неопходност неговања вишејезичности, како у оквиру језичке образовне политике тако и у језичкој пракси, за нас није, дакле, спорно. То подразумева промену језичке образовне политике Србије (која се остварује од 2007) и њено враћање на политику коју промовише Савет Европе, чија смо земља чланица. Најопаснија импликација политике *English only*, наиме, како су показала и наша истраживања, јесте својеврсна несвесна и нехотимична затвореност за друге народе, губљење интереса за оно што се остварује у оквиру других култура и на другим језицима. Уколико би се на тој политици и у будућности инсистирало, последица би могла бити и постепени престанак

непосредне комуникације између говорника српског и говорника француског језика, на већу штету, без сумње, ових првих.

Завршићемо ова разматрања подсећањем на неке битне елементе језичке образовне политике као и на дилеме које не би требало занемарити уколико се тежи развијању модела вишејезичности усклађеним са потребама и могућностима Србије.

Први скуп елемената који доносиоци одлука треба да размотре јесте дефинисање и повезивање интереса државе, развојних потреба региона и жеља ученика као појединаца; у том разматрању нужно је такође имати у виду, с једне стране, ресурсе које пружа локална средина – наставни кадар, језичко окружење (вишејезично / двојезично / једнојезично), и, с друге стране, стварну повезаност са другим земљама (суседним / онима у којима је наша дијаспора бројна / онима са којима имамо традиционалну сарадњу). Овим се задире и у питања степена либералности језичке образовне политике, као и о врстама интервенција државе и других актера.

Дилема коју треба разрешити јесте врста међуодноса у којем ће се наћи језици који ће се нудити у систему образовања; најчешће је то питање успостављања равнотеже између учења енглеског – хиперцентралног језика – и других, суперцентралних, централних и периферних језика, како су дефинисани у оквиру гравитационог модела (Calvet, 2002: 26); да би задовољили различите потребе, ученици ће неке језике бирати као „симбол идентитета”, а неке као „врсту капитала који се може уновчити” (Heller, 2002: 12). Ова разматрања тичу се и конкуренције између језика, о којој се код нас често са много афективног набоја говори у уским круговима, али која у ширим друштвеним оквирима, представљајући неку врсту политички некоректне теме, остаје без научно утемељених анализа.

Посебно занимљиву тему представљају различити дидактички приступи у вишејезичном образовању, као на пример, двојезична настава, учење језика који припадају истим породицама, друге врсте интегрисаног учења у циљу развијања метајезичке компетенције и слично. Ова тема намеће и питање образовања наставника језика, али и валоризације, у друштву, вишејезичне компетенције која има своје специфичности.

Када су Срби и Французи у питању, иако асиметрична, сарадња је дубоко укореењена у традицију, а у неким периодима историје, за српски народ, попримала је и митске одлике. Брак краља Уроша са принцезом Јеленом Анжујском, приказивање (1842) драмских дела Виктора Игоа у Театру на Ђумруку, текстови Ламартина о Србима, школовање Срба у Француској, савезништво у Првом светском рату, само су неки од бројних догађаја који су обележили односе два народа и о којима су писали еминентни историчари и франкороманисти. Сагледани из савремене перспективе, ти односи „представљају духовни капитал који Срби имају код Француза и који може да

буде основа за развој добрих односа Француске и Србије у контексту евро-атлантских интеграција” (Сретеновић, 2009: 556).

Али сваки капитал, па и духовни, може се неповратно потрошити уколико се не води рачуна о његовом сталном унапређењу.

Зато будућност, коју у великој мери обликујемо кроз језичку образовну политику и друге јавне политике, зависи највише од нас самих, јер „Контекст језичке политике јесте истовремено и производ те политике” (Grin, 2005: 11).

Треба, дакле, пре свега да одлучимо да ли ћемо их заснивати на митовима и представама о туђим реалностима, или ћемо се озбиљно позабавити сопственим потребама и интересима, као и предностима које нису занемарљиве.

ЛИТЕРАТУРА

Aronin, Larissa, Romy-Masliah Daphné (2007). «L’anglais et les cultures: carrefour ou frontière?», *Droit et cultures* [En ligne], 54 | 2007-2, mis en ligne le 28 janvier 2009. Sajt posećen novembra 2012. URL : <http://droitcultures.revues.org/67>

Бугарски, Ранко (2009). *Европа у језику*. Београд, Библиотека XX век.

Van Zanten, Agnès (2005). *Les politiques d’éducation*. Paris, PUF.

Wolff, Alexandre (coord). (2010) *La langue française dans le monde 2010*. Paris, Editions Nathan.

Grin, François, Sfreddo, Claudio, Vaillancourt, François (2009). *Langues étrangères dans l’activité professionnelle (“LEAP”)*. Rapport final de recherche. Programme national de recherche 56 *Multilinguisme et compétences linguistiques en Suisse*. Доступно на сајту www.unige.ch. Сајту приступљено децембра 2012.

Grin, François, 2005. *L’enseignement des langues étrangères comme politique publique*. Paris : Haut Conseil de l’évaluation de l’école, Rapport numéro 19. Доступно на сајту cisad.adc.education.fr/hcee/documents/rapport_Grin.pdf. Сајту приступљено августа 2009.

Escudé, Pierre, Janin, Pierre (2010). *Le point sur l’intercompréhension, clé du plurilinguisme*. Paris, CLE International.

Calvet, Louis-Jean (2002). *Le marché aux langues. Les effets linguistiques de la mondialisation*. Paris, Plon.

Сретеновић, Станислав (2009). Француско-српски односи у XIX и XX веку, МР 4, 2009. (стр. 536-558)

Унковић, Милорад (2010). *Међународна економија*. Београд, Универзитет Сингидунум.

Филиповић, Јелена (2009). *Моћ речи. Огледи из критичке социолингвистике*. Београд, Задужбина Андрејевић.

Heller, Monica (2002). *Eléments d'une sociolinguistique critique*. Paris, Editions Didier.

Ljiljana Đurić

Université de Belgrade – Faculté de Philologie

QUELLE LANGUE UTILISERONT LES SERBES ET LES FRANÇAIS
POUR COMMUNIQUER ENTRE EUX DANS UN PROCHE AVENIR ?
(IMPLICATIONS POSSIBLES DES POLITIQUES LINGUISTIQUES EDUCATIVES)
(Résumé)

Poser la question de la langue dans laquelle les Serbes et les Français pourraient communiquer à la fin de cette décennie, c'est risquer d'obtenir la réponse suivante : Ils se parleront en anglais, évidemment, comme ils le font, sans doute, depuis un moment déjà !

Mais cette réponse repose non pas sur des faits, mais sur une idéologie linguistique (rarement remise en question) de l'anglais comme *lingua franca*, perçue dans ce travail comme une implication, entre autres, des politiques linguistiques d'éducation en vigueur.

Cette idéologie est mise à l'épreuve dans la présente recherche par la combinaison de deux perspectives complémentaires: celle de l'analyse des politiques publiques et celle de la sociolinguistique critique, la première permettant de s'interroger sur le bien-fondé des décisions prises par les autorités serbes dans le domaine de l'enseignement des langues étrangères, et la seconde sur leurs éventuelles retombées.

L'objectif de cette recherche est donc une évaluation de la politique linguistique éducative menée en Serbie depuis le début du nouveau millénaire, et marquée, depuis 2007, par un revirement tacite: malgré une orientation explicite en faveur du plurilinguisme formulée dans les programmes scolaires, certaines décisions ont fait basculer cette politique vers le modèle du tout-à-l'anglais.

L'efficacité de ce modèle est remis en cause par les résultats de la recherche qui montrent la complexité des échanges dans les milieux économiques où l'anglais, en apparence, règne de manière absolue; ce modèle montre également son insuffisance quand il est confronté aux prévisions d'évolution démographique et de croissance économique.

C'est pour ces raisons que cet article plaide pour un retour de la Serbie à une politique effective du multilinguisme, pour la création d'un modèle original et ambitieux qui reposerait avant tout sur les besoins et les intérêts réels du pays et se nourrirait de sa tradition éducative.

Ана Вујовић

Универзитет у Београду – Учитељски факултет

ФРАНЦУСКИ ЈЕЗИК У СРБИЈИ У XX И XXI ВЕКУ

Апстракт: *Циљ овог рада је да прикаже положај и значај француског језика у Србији у XX веку, да укаже на промене у степену његове заступљености у образовном систему и изван њега, као и да предочи неке од података везаних за његов статус почетком овог века. Разматра се и нераскидива повезаност француског језика са француском културом и међународним угледом француске политике, говори о његовој заступљености у нашем основном, средњем и високом образовању, као и о његовом присуству у неким специфичним образовним и културним установама и програмима.*

Кључне речи: *француски језик, настава, Србија, XX и XXI век.*

Имајући у виду утицај самог језика и културе, као и економски и геополитички значај Француске, разумљиво је да је настава француског језика код нас почела упоредо са озбиљнијим организовањем образовања и да је увек вршила велики утицај на целокупну нашу културну средину. Практична корист од знања француског језика била је очигледна још у XIX веку, највише у трговини, дипломатији, политичкој и културној сарадњи, уз све веће отварање ка француској књижевности, што је доприносило популарности француског језика. Као језик дипломатије, био је потребан и официрима, а учило га је и више свештенство. Знање француског језика имао је још Раде Вучинић, први српски дипломата из времена Првог српског устанка. Војводе Сима Марковић и Петар Добрњац одлазили су у Француску да би научили језик, а војвода Стеван Шупљикац био је и официр Наполеонове војске. И сам кнез Милош Обреновић (за кога је Стендал писао да од свих владара са оне стране Рајне најбоље познаје свој посао, иако је неписмен) одлучио је да његова деца уче француски језик, јер је увек знао да процени важност појединих догађаја и људи, као и да унапред и у ширем контексту сагледа могући утицај држава на међународном плану. У библиотекама многих виђених Срба налазила су се дела француских аутора XVIII и XIX века, а приватни наставници француског језика и француске гувернанте били су тражени и увек запослени.

Кључни тренутак за јачање положаја француског језика и утицаја француске културе у Србији био је одлазак наших првих стипендиста у Париз 1841. године.¹ Из године у годину њихов број је растао јер су српски интелектуалци давали предност студијама у Паризу због напредних идеја даље од апсолутистичког режима Аустрије, јер је француски језик, као најочигледнији део француске културе и духа, одиграо значајну улогу у свим великим револуцијама у XIX и XX веку. Слобода штампе и говора сматрају се, у највећој мери, последицом француског утицаја, а организовање независног судства и реформа школске наставе врше се по француском узору. У *Војној школи* француски је предаван још од 1837. године, а на *Лицеју* од самог његовог отварања 1838. (исте године када је у Србији отворено прво француско дипломатско представништво). У средњошколску наставу (основану 1840) француски језик је указом кнеза Михаила уведен у гимназије у Београду и Крагујевцу 1842. Године 1894. основан је Француски семинар као саставни део Семинара за општу књижевност на Филозофском факултету у Београду, а година 1897. узима се за годину настанка Катедре за француски језик и књижевност као посебне научно-наставне јединице. Била је то прва катедра у Србији на којој се могао студирати неки страни језик као главни предмет и на њој је од тада школовано преко шест хиљада професора француског језика.

Настава француског језика код Срба развијала се и јачала упоредо са јачањем политичких и културних односа који су посебан полет доживели доласком на власт познатог франкофила и некадашњег питомца француске војне школе Сен-Сир, краља Петра I Карађорђевића 1903. године. Стицајем историјских околности и захваљујући помоћи француских савезника, настава француског језика се у време Првог светског рата одвијала и у самој Француској, затим у Тунису, Алжиру, Грчкој, на Корзици и у Швајцарској – у земљама у којима су наше избеглице нашле уточиште. Међу тим младим људима било је мноштво ученика свих узраста. Године 1916. у 43 француске основне и средње школе било је примљено 1148 српских ученика, а само четири месеца касније тај број је нарастао на 3300. По неким другим подацима, школске 1917/18. у четрнаест школских области било је 1200 студената и око 1500 средњошколаца.² Осећао се велики недостатак уџбеника,

¹ О свом школовању Француској духовито и надахнуто пише Симо Матавуљ у делу *Биљешке једног писца* (Београд, Српска књижевна задруга, 1939), а занимљив је и пример Милана Ђ. Милићевића који је, као самоук, тако добро научио француски да је читао и чак преводио француске писце. Видети: Милан Ђ. Милићевић, *Из својих успомена*, Поговор Радослав Петковић, Нолит, Београд, 1989.

² Ови бројеви нису у свим изворима исти, али је извесно да је само студената било између 1000 и 1500. Јован Жујовић износи да је у Француској било око 4000 младих Срба, а у Енглеској преко 300. Према подацима које износи Тома Тодоровић у предговору књиге Драгомира Иконића *En exil sous l'auvent de la noble France* (Paris, Editions du Titre, 1994, p. 11), у Француској је било око 4000 српских ученика и 1000 студената.

приручника, граматика и речника француског језика, па су се овог посла, са мање или више успеха, прихватили гимназијски и универзитетски наставници, Срби и Французи. И поред свих тешкоћа, успех је био изузетан: већ на крају 1916/17. године чак три четвртине српских ученика прешло је у старије разrede.

У време између два светска рата француски је на територији данашње Србије био први страни језик, у настави и иначе.³ Многи повратници из Француске иницирају отварање локалних француских читаоница, клубова и друштава пријатеља Француске у којима ће, кроз дружења, књижевне вечери и курсеве језика, бити неговани француски језик и култура. Локалне власти, грађанство, па и француске власти, помагале су овај рад током читавог међуратног периода, посебно обogaћивањем библиотека и читаоница. У библиотекама на територији данашње Србије број књига на француском језику превазилазио је све остале, а исто је било и са бројем читалаца. У преводу на француски језик читана су и дела античке грчке и римске књижевности, али и дела шпанских, италијанских и енглеских аутора.

После Првог светског рата страни језици, па тако ни француски, нису били заступљени у основном образовању (данашњи први циклус основног образовања од 4 године). Тек је године 1930. *Друштву пријатеља Француске* било дозвољено да организује курсеве француског језика у основним и средњим школама.⁴ Ово *Друштво* имало је подружнице по читавој Србији, а њихов број је стално растао да би пред почетак Другог светског рата у Србији са Војводином било 25 клубова *Друштва*, а на територији читаве Краљевине Југославије између 60 и 70.⁵ У библиотеци *Друштва* било је преко осам хиљада књига из разних области духовног стваралаштва, редовно су одржавана предавања француских и наших стручњака, а развијана је и издавачка делатност.⁶

Француски је био једини страни језик на нижем течају у гимназијама и реалкама и учио се три године, од 2. до 4. разреда, а после 1930. и током све четири године. Касније је уведен и немачки, али се једино француски пола-

³ Детаљније код: Биљана Стикић, *Настава француског језика у Србији 1918–1941*, докторска теза, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.

⁴ Исто, стр. 35.

⁵ О броју подружница *Друштва пријатеља Француске* видети код: Ljubodrag Dimić, « Influence culturelle française dans le Royaume de Yougoslavie », *Српско-француски односи 1904–2004*. Ур. Михаило Павловић и Јелена Новаковић, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, Београд, 2005, стр. 63 и Душан А. Јањић, „Друштво пријатеља Француске у Лесковцу (1921–1941) – значајан чинилац културног живота града, *Српско-француски односи 1904–2004*. Ур. Михаило Павловић и Јелена Новаковић, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, Београд, 2005, стр. 409. Детаљније о друштвима за културну сарадњу између Србије и Француске видети у: Ана Вујовић, *Српско-француска сусретања*, Београд, Учитељски факултет, 2011.

⁶ Детаљније видети код: А. Вујовић, *Српско-француска сусретања*, стр. 157–160.

гао на малој матури. Ученици виших течајева реалки и гимназија учили су два страна језика (француски и немачки) током све четири године, а на матури су један од ова два језика морали писмено и усмено полагати. У неким гимназијама постојали су и француски лектори. Положај страних језика у средњем стручном образовању био је доста добар, а француски је био присутан у трговачким, техничким, пољопривредним и учитељским школама. Једино га није било у богословијама.

У веома тешким условима предавања на Универзитету у Београду почела су 1919/20. године, али сама Катедра за француски језик била је у релативно повољном положају јер је имала већи број професора са звањем доктора наука и лектора Француза. На осталим факултетима живи страни језици нису били заступљени, осим руског и грчког на Богословском факултету. Француски језик био је непрекидно присутан на Војној академији од њеног оснивања 1850. На Вишој педагошкој школи у Београду, основаној 1920, француски или немачки језик су били главни предмети у оквиру Филолошког одсека, а изучавали су се и као споредни предмети. Ова два страна језика били су најзаступљенији и на Економско-комерцијалној високој школи, претечи Економског факултета. Будући да је француски најчешће заступљен страни језик у средњим школама, свршени матуранти долазили су на студије са солидним предзнањем.

У периоду од 1926. до почетка Другог светског рата значајан је и рад Француско-српске школе Сен-Жозеф (Saint Joseph), у оквиру које су радили мало и велико забавиште, женска о мушка основна школа, четворогодишња приватна женска и мушка полугимназија, интернат и полуинтернат.

Године 1927, када је потписан француско-југословенски уговор о пријатељству, основан је при Универзитету у Београду, а по угледу на институте који су постојали у Атини, Риму, Мадриду, Букурешту и многим другим европским градовима, *Француски институт (Institut d'études françaises)*. Желећи да појача свој културни и економски утицај у областима у којима је њена позиција била слаба, Француска је неколико година раније овакве институте отворила у Загребу и Љубљани, а оснивање института у Београду иницирали су појединци, универзитетски професори из Београда којима су се придружили осведочени пријатељи српског народа Емил Оман, Виктор Берар, Антоан Меје (Émile Haumant, Victor Bérard, Antoine Meillet) и други представници света француских научника. Главни задатак *Француског института* у Београду био је да одржава интелектуалне везе између Француске и наше земље, да помаже и развија научну сарадњу и да подстиче на учење француског језика.

О постојању интересовања за учење француског језика после Другог светског рата сведочи и раст броја студената уписаних на Катедру за француски језик тада Филозофског, а касније Филолошког факултета у

Београду. Тај број био је највећи 1958/59. године, а од шездесетих година опада, у највећој мери због преовладавања енглеског језика у основним и средњим школама и смањене потребе за наставним кадром. Катедре за француски језик и књижевност оснивају се и у Новом Саду 1961, у Приштини 1970, у Крагујевцу 1996. и у Нишу 2012. Ове катедре осниване су са намером да се ојача присуство француског језика у свим крајевима Србије и да се припреми квалитетан наставнички кадар, мада нема података који би говорили о порасту интересовања за овај језик.

Настава страног језика струке била је организована готово на свим нефилолошким факултетима почев од шездесетих година XX века. Настава се одвијала на више година, да би касније била организована најчешће на првој и другој години студија. Деведесетих година студенти су могли да бирају између четири понуђена страна језика (она четири које су учили у претходном школовању), док је данас на половини нефилолошких факултета Универзитета у Београду у понуди само енглески језик, и то са смањеним бројем часова. Парадоксално, али у данашње време све чешћих научних и стручних комуникација, многи нефилолошки факултети се изузетно мало занимају за страни језик струке, а овај предмет се доживљава или као неозбиљан и неважан предмет или као додатно и непотребно оптерећење студената. У оваквој ситуацији једино је енглески заступљен на већини факултета, док се за друге стране језике може рећи да све више нестају из наставних планова и програма нефилолошких факултета. Француски језик је све мање присутан на нефилолошким факултетима, па на чак две трећине нема професора француског језика. Поврх свега, код нас није лако наћи најсавременије књиге и научне и стручне часописе на француском језику јер је потражња мала (а да не говоримо о томе да се и у свету француски језик као језик науке повлачи пред енглеским који се све више користи и у самој Француској!), па онда и то доводи до опредељивања студената за енглески језик на студијама.⁷

Равнотеже у заступљености страних језика у нашим школама после Другог светског рата никада није било. Најпре је предност давана руском, потом од средине педесетих година енглеском и руском, па је тада и почео стални пад учења француског и немачког језика код нас. После самог рата страни језик се у нашим школама учио као обавезан предмет од петог разреда. Од школске 1969/70. француски је експериментално био присутан од првог разреда основне школе у неколико београдских школа у којима су коришћени француски уџбеници (наши издавачи тада нису ни радили уџбенике за млађи узраст), а као резултат овог пројекта било је дозвољено,

⁷ Детаљније о положају француског језика као језика струке код нас и о предлозима за побољшање ситуације код: Ana Vujović, „Le français en tant que langue de spécialité en Serbie”, *Revue de philologie*, XXXVI 2009 2, pp. 305–312.

оним основним школама које то желе и могу, да уведу други страни језик као изборни предмет од трећег разреда. Оваква пракса проширила се по читавој Србији, тако да је године 1996. чак 46% наших основних школа организовало наставу два страна језика.

У средњим стручним школама увек се учио углавном само један страни језик, а други је постојао само за нека подручја рада (у туризму, угоститељству, економији, праву и администрацији, саобраћају, текстилу и кожарству). У наставне планове и програме свих гимназија уведен је други страни језик. Ово је практично омогућило да енглески свуда буде присутан, а да се остали језици (последњих година у понуди су у појединим школама и шпански и италијански језик) много мање уче. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века, Филолошка гимназија у Београду постаје, поред Огледне основне школе „Владислав Рибникар”, окосница учења француског језика код нас. Радећи по посебним програмима који су обухватили и француски језик и преглед француске књижевности од њеног настанка до савременог доба, са повећаним бројем часова и у малим групама, професори и ученици ове школе имају прилику да раде и са француским лекторима. Припремају се и изводе песничке вечери и позоришне представе на француском језику, а позоришна трупа ове школе годинама учествује на фестивалима франкофоних гимназијских позоришта, како код нас тако и у околним земљама и у самој Француској. Од школске 1990/91. године и Карловачка гимназија у Сремским Карловцима постала је специјализована филолошка гимназија за обдарене ученике са смеровима за класичне и живе језике. Последњих година се и у неким другим гимназијама широм Србије отварају одељења за обдарене ученике (у Суботици, Крагујевцу, Јагодини, Смедереву, Шапцу, Ваљево, Крушевцу, Краљеву и Нишу), али француски језик је у њима углавном присутан као факултативан предмет.

Употреба француских уџбеника, раније дозвољена само у огледним школама и филолошким гимназијама у Београду и Сремским Карловцима, од 2003. одобрена је одлуком министра просвете у свим основним и средњим школама које су га користиле најмање годину дана (у огледу), па су потом на основу позитивне евалуације тражиле одобрење министра. Данас за уџбенике за стране језике иностраних издавача важи иста процедура одобравања уџбеника као и за уџбенике домаћих издавача – и они морају добити сагласност Националног просветног савета.⁸

До података о броју ученика који у Србији уче француски језик није лако доћи. Према подацима из 2008/09. године, француски језик у основним школама у Србији учи 30357 ученика, у средњем образовању њих 39811, а на универзитету 540. У одељењима двојезичне француско-српске наставе

⁸ Закон о уџбеницима и другим наставним средствима, *Службени гласник РС*, бр. 72/2009, члан 28.

у том периоду било је 68 ученика у основном образовању и 105 у средњем (подаци из 2011. говоре да их је у Србији укупно око 300). Француска школа у Београду имала је тада 439 ђака, од чега 84 Француза, 282 ученика из Србије и 73 из осталих земаља.⁹

Од када је првих година XXI века страни језик уведен у први разред свих основних школа,¹⁰ његов недељни фонд је 2 часа свих осам година, с тим да се од петог разреда уводи и други страни језик, који се такође учи 2 часа недељно. Сада је у понуди чак шест страних језика (пored четири већ постојећа, уведени су и италијански и шпански језик), али никада није била јасније изражена доминација само једнога. Француски језик се учи као страни језик од првог разреда основне школе у изузетно малом броју школа, а чињеница да се све мање учи у основном и средњем образовању доводи до тога да је све мање заступљен и у високом образовању, а и до тога да је потребан све мањи број професора француског језика.

О отварању двојезичних одељења на српском и француском (или неком другом) језику у неким основним и средњим школама у Србији говори се од краја деведесетих година XX века. После разних покушаја и трагања за оптималним и реално спроводивим решењем, коначно је у септембру 2004. године почела двојезична настава у Огледној основној школи „Владислав Рибникар” и у Трећој београдској гимназији. У овим школама настава из једног броја предмета одвија се на француском (односно италијанском) језику. Због позитивних искустава и резултата, порасло је интересовање за отварање двојезичних одељења и у другим градовима, па тако од 2009. постоји по једно двојезично српско-француско одељење у нишкој гимназији „Светозар Марковић”, од 2010. у новосадској гимназији „Јован Јовановић Змај”, од 2011. у Десетој гимназији на Новом Београду, а 2012. и у гимназији у Пироту. Планирано је отварање двојезичног одељења у Гимназији у Ваљеву 2013. године.

Према подацима Републичког завода за статистику, на крају школске године 2010/11. у средњим школама у Србији било је 8664 ученика који су француски учили као први језик и 30054 који су га учили као други језик, док је наставу држало укупно 604 наставника. У исто време у прва четири

⁹ Видети: *La langue française dans le monde 2010*, ред. А. Wolff et J. Gonthier (2010), Paris, Éditions Nathan, pp. 154–157.

¹⁰ Први пут се са овим почело школске 2003/04. године (када је учење страног језика од првог разреда основне школе било факултативно, али ипак могуће), а 2005/06. било је враћено као обавезан предмет у све основне школе у Србији. Будући да се у већини школа учи енглески језик, ово је довело до недостатка квалификованог наставничког кадра, па је морао бити измењен и *Правилник о стручној спреми наставника*, који од тада предвиђа да наставу енглеског језика у прва четири разреда основне школе могу држати и професори других наставних предмета или професори разредне наставе који имају доказ о знању енглеског језика на нивоу Б2 или Ц1 *Заједничког европског оквира за живе језике*. Видети: *Службени гласник РС*, бр. 11 из 2008. године.

разреда основних школа француски је учило 6497 ученика, а од петог до осмог разреда 87134 ученика, што је укупно 16% од укупног броја основаца. Ако се упореди број ученика на другим језицима, у првом циклусу основне школе, најзаступљенији је енглески, потом француски, па немачки, руски и остали језици. У другом циклусу такође највећи број ученика учи енглески, потом немачки, француски, руски и остале језике. У средњој школи други по заступљености је француски, затим следе немачки, руски, италијански, шпански и остали језици. Најбројнији су наставници енглеског језика (1942), потом француског (604), па руског (553), немачког (511), италијанског (61), шпанског (23) и осталих језика (19). Ови подаци јасно показују да енглески језик уче готово сва деца, да је француски на чврстом другом месту (и као први и као други страни језик у прва четири разреда основне школе и у средњим школама, док у вишим разредима основне школе предност има немачки, што му и даје укупну предност у основним школама у односу на француски језик.

разред	укупно ученика	енглески језик	француски језик	немачки језик	руски језик	остали језици
I	72966	71842	1360	953	705	43
II	69685	68318	1509	1165	516	58
III	69562	68464	1577	1146	659	67
IV	69264	67465	2051	1443	633	94
свега	281477	276089	6497	4707	2513	262
V	68651	67294	20740	22432	13947	4438
VI	68792	67316	20851	22808	14305	4178
VII	75692	73883	22888	24970	15872	4529
VIII	74578	72928	22655	25084	15586	4433
свега	287729	281437	87134	95294	59821	17578

Табела 1: Страни језици у основним школама у Србији на крају 2010/11.

I страни језик	број ученика	II страни језик	број ученика
енглески	248542	енглески	9927
француски	8664	француски	30054
немачки	8050	немачки	28630
руски	13029	руски	15522
италијански	361	италијански	3711
шпански	112	шпански	1286
остали	258	остали	83

Табела 2: Први и други страни језик у средњим школама у Србији на крају 2010/11.

Удружење професора француског језика Србије основано је у јуну 1997. године на иницијативу неколицине професора из Београда и одмах су му се почели придруживати професори из читаве Србије. Циљеви *Удружења* односе се на стручно усавршавање професора француског језика и охрабривање ученика у основним и средњим школама у Србији да уче француски језик. Оно такође ради на унапређивању организације и реализације наставе француског језика у оквиру нашег школског система и развијању сарадње са сродним асоцијацијама и институцијама у земљи и иностранству. Удружење се бави организовањем семинара и стажева на читавој територији Србије, организује и подржава Фестивал гимназијских франкофоних позоришта, а од јуна 2000. године *Удружење* је члан *Међународне федерације професора француског језика* (FIPF).¹¹

Настави страних језика у Србији доприноси и рад *Друштва за стране језике и књижевности Србије* (ДСЈКС) које окупља научне раднике, наставнике, преводиоце и све оне који се баве областима од значаја за развој филолошких и лингвистичких наука, популарише учење страних језика указујући на значај њиховог константног учења, подстиче и подржава вишејезичност у Србији. У саставу ДСЈКС активно ради и *Секција универзитетских наставника страног језика струке* (СУНСЈС), која окупља предаваче страног језика струке на нефилолошким факултетима, бави се специфичним проблемима са којима се они у свакодневном раду сусрећу и покушава да укаже на растући значај наставе и учења страног језика струке.

Од септембра 2002. године *Француски културни центар* (данас: *Француски институт*) почео је са организовањем курсева француског језика. У почетку је француска влада субвенционисала курсеве службеника запослених у нашим органима управе и на факултетима, да би се са том праксом постепено престајало. Курсеви намењени грађанима почели су са малим бројем полазника и наставом у само једној учионици у Београду, да би временом расло интересовање тако да се данас настава одржава у осам учионица у Београду и у по две у Новом Саду и Нишу. Број полазника стално расте: 2008. у Београду је било 1200 уписаних, 2009. њих 1400, 2010. број расте до 1800, а у 2011. скоро 2000 уписаних полазника. У 2012. години уписано је 3700 полазника у читавој Србији, од чега око 2500 у Београду. Иста тенденција постоји и на курсевима у Новом Саду и Нишу, а свуда је приметна стагнација или пад одраслих полазника, а пораст броја деце (за око 20% сваке године).

Са овим је у вези и пораст броја оних који излазе на полагање испита DELF и DALF и тиме стичу међународно признате дипломе на шест нивоа. Раније је организовано полагање у две узрасне групе – за јуниоре и за оста-

¹¹ Детаљнији преглед историјата и активности Удружења на: www.upfjs.edu.rs

ле (junior, tout public), а онда су 2010. уведене и групе за ученике основних школа и за децу до 10 година (scolaire, prim). Број пријављених кандидата у сталном је порасту: 2010. је било укупно 450 пријављених у свим групама, да би тај број 2011. достигао 666 кандидата, највише захваљујући порасту броја школараца који полажу овај испит и који је са 34 кандидата 2010. достигао број од 314 кандидата 2011.¹² У *Француском институту* могу се полагати и испити из познавања француског језика TCF и TEF који су потребни за упис одређених факултета или за запослење у предузећима у Француској или у Квебеку (испити TCF QUEBEC, TEFAQ).

Међутим, присуство неког страног језика у одређеној средини не огледа се само у његовом присуству у образовном систему, већ се може пратити и кроз неке друге активности, као што је, на пример, број корисника Медијатеке *Француског института* у Београду. Од реновирања и отварања 2001. године, па до 2007, интересовање за документа и активности *Француског културног центра* (како се до 20011. звао *Француски институт*) било је изузетно велико. Док је тих година број активних корисника услуга Медијатеке био између 1500 и 1600 годишње (рекордна је била 2004. година са чак 2270 активних чланова), тај број се спустио на око 1300. Медијатека је 2009. имала 57000 посетилаца, наредне године нешто више од 51000, а 2011. око 48000.¹³ Ако се посматрају категорије корисника, увек су најбројнији корисници из категорије запослених лица (између 43 и 49%), потом студенти (од 30 до 37%), деца до 18 година (од 14 до 16%) и пензионери (4–6%). Приметан је пораст корисника међу студентима и ученицима, а благи пад међу запосленима. Знатно бројнији корисници су људи из Србије (до 90%), док Французи и остали странци чине око 10% чланова и посетилаца *Француског института* у Београду.

Разлози за учење и употребу француског језика данас нису у свим земљама света исти. Негде је то потреба за јединственим језиком образовања и развоја, негде се на француски језик гледа као на симбол језичке и културне разноликости или као на језик на којем се у више земаља света може стећи квалитетно високо образовање, а негде је његово познавање питање већ постојеће традиције или поистовећивања са припадношћу уједињеној Европи, чија су три главна града франкофони. Приметан је, међутим, пад броја оних који уче француски језик у Европи, мада он није уједначен по регионима. Док у неким традиционално франкофоним земљама, попут Румуније, Русије, Украјине или Литваније, као и у Шпанији и Ирске, опада број оних који уче француски, у неким земљама расте: у Хрватској је удвостручен, у

¹² Непотпуни подаци за 2012. су следећи: 21 дете до 10 година, 355 основаца, 147 јуниора и 99 осталих, што већ сада чини 639 кандидата.

¹³ Ови подаци не обухватају знатно бројније посетиоце предавања и изложби у просторијама Француског института, већ само оне који су користили и позајмљивали разна документа Медијатеке.

Јерменији је 2,5 пута већи, у Бугарској је порастао за 48%, у Македонији за 15%, а у Грчкој за 8%.¹⁴

Извесно је да слика француског језика у свести људи широм света остаје нераскидиво везана за француску културу, као и да многи будућност овог језика виде у професионализацији и јачању културне, научне и универзитетске сарадње. У неким регионима и државама (попут Балкана и Србије) француски језик губи на значају и ту се сасвим јасно открива проблем кратковидих језичких политика и претераног ослањања на само један језик. Подаци о курсевима у Француском институту показују да интересовање за учењем француског језика постоји и да су многи родитељи и даље спремни да децу шаљу на курсеве овог језика. Треба, међутим, имати у виду и чињеницу да то не одсликава стање у читавој Србији и да се односи само на поједине средине (највише Београд), те да је положај француског језика у унутрашњости Србије знатно неповољнији.

ЛИТЕРАТУРА

Ana Vujović, „Le français en tant que langue de spécialité en Serbie», *Revue de Philologie*, XXXVI 2009 2, pp. 305–312.

Ана Вујовић, *Српско-француска сусретања*, Учитељски факултет, Београд, 2011.

Душан А. Јањић, „Друштво пријатеља Француске у Лесковцу (1921–1941) – значајан чинилац културног живота града, *Српско-француски односи 1904–2004*. Ур. Михаило Павловић и Јелена Новаковић, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, Београд, 2005.

Jovan Zujović, *Influence intellectuelle française sur les Serbes*, Vannes, Imprimerie Lafolye frères, 1918.

La langue française dans le monde 2010, réd. A. Wolff et J. Gonthier, Paris, Éditions Nathan, 2010.

Ljubodrag Dimić, « Influence culturelle française dans le Royaume de Yougoslavie », *Српско-француски односи 1904–2004*, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, Београд, 2005.

Михаило Павловић, *Катедра за француски језик и књижевност у Београду*, Београд, Филолошки факултет, 2008.

Биљана Стикић, *Настава француског језика у Србији 1918–1941*, докторска теза, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.

Tatjana Šotra, „Autour de la francophonie et de la francophilie en Serbie”, in *The Romance Balkans*, Belgrade, Collection of papers, Institute for Balkan Studies, 2008, pp. 339–350.

¹⁴ Преузето из: *La langue française dans le monde 2010*, réd. A. Wolff et J. Gonthier, Paris, Éditions Nathan, 2010.

Ana Vujović

Université de Belgrade – Faculté de formation des maîtres

LA LANGUE FRANÇAISE EN SERBIE AU XXe et XXIe SIÈCLE (Résumé)

Le XIXe siècle est décisif pour un épanouissement général de la francophonie en Serbie. Le français est enseigné d'abord dans des familles aisées (dont celles des princes des deux dynasties serbes) et ensuite dans le système éducatif dès la fondation du *Lycée* et de la *Grande école*. Au *Lycée*, l'ancêtre de l'Université de Belgrade, fondé en 1838, le français est obligatoire (à l'*École militaire* également depuis 1837). Au niveau de l'enseignement secondaire il est présent depuis 1842. A cette époque une langue étrangère étant obligatoire pour les étudiants de toutes les facultés, les plus répandues sont l'allemand et le français. La Chaire de français de l'Université de Belgrade est fondée en 1897, mais le français faisait déjà partie du cursus universitaire dans de nombreux départements. Après la Deuxième guerre mondiale, pendant laquelle l'Université était fermée, le nombre d'étudiants de français augmente et on ouvre les chaires de français à l'Université de Novi Sad en 1961, celle de Priština en 1970 (maintenant elle se trouve dans la partie nord de Kosovska Mitrovica), de Kragujevac en 1996 et de Niš en octobre 2012. L'ouverture de ces cinq chaires de français a eu pour le but de renforcer la position de la langue française en Serbie, mais n'a pas contribué à la croissance de l'intérêt pour cette langue dans l'enseignement primaire et secondaire.

La période d'entre les deux guerres mondiales correspond à l'apogée des rapports franco-serbes et yougoslaves. L'influence de la France s'est manifestée dans tous les aspects de la vie sociale – dans la politique, les sciences, la culture et l'éducation. Aux sentiments amicaux s'ajoutent des intérêts politiques, économiques et militaires communs. En Serbie, un pays qui est traditionnellement francophone et francophile, depuis les dernières décennies le français a tendance à s'affaiblir et à avoir de moins en moins d'apprenants, surtout dans des facultés non-philologiques. Dans un monde de nombreuses et diverses communications, paradoxalement, on se heurte à un manque d'intérêt pour l'enseignement des langues étrangères sur objectifs spécifiques. L'anglais est le seul à avoir sa place (dans plus de la moitié des facultés de l'Université de Belgrade c'est l'unique langue proposée aux étudiants), mais même l'anglais devient de plus en plus souvent une discipline optionnelle.

Dans l'enseignement primaire et secondaire en Serbie au début du XXIe siècle, le français occupe la deuxième position. À la fin de l'année scolaire 2010/11, 16% d'élèves du primaire apprenaient le français, tandis que dans les lycées le français est enseigné à 3,1% d'élèves en tant que première et à 33,7% d'élèves en tant que deuxième langue étrangère. Les données de l'*Institut français* en Serbie montrent une augmentation de l'intérêt des jeunes pour l'apprentissage du français et pour les examens du DELF et du DALF, mais ces données ne se rapportent qu'à la situation à Belgrade, Novi Sad et Niš.

Nul doute que l'image du français reste extrêmement liée à celle de la culture et que l'avenir du français en Serbie (et ailleurs) se trouve dans la professionnalisation et dans la multiplication des échanges scientifiques, universitaires et culturels. Il ne faudrait surtout pas oublier une petite armée de professeurs de français qui investissent, avec beaucoup d'amour, toute leur énergie et leur savoir à transmettre la langue et la culture d'un pays qu'ils vivent comme s'il était le leur, mais que plusieurs n'ont jamais visité.

Љубодраг П. Ристић
Балканолошки институт САНУ
Београд

АБДОЛОНИМ УБИСИНИ О КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ¹

„Mais la Serbie, débris d'un État jadis puissant, contient le germe d'un royaume futur; elle porte en elle, outre sa propre destinée, l'avenir de tout un peuple; elle est le centre autour duquel gravitent plusieurs milliers d'hommes de même sang et de même origine, le flambeau qui les éclaire, l'âme par laquelle ils respirent.”²

Апстракт: Француз италијанског порекла, Абдолоним Убисини (*Jean-Henri Abdolonyme Ubicini*), је један од најбољих познавалаца и истраживача балканских простора средином 19. века. Анализирао је положај раје под турском влашћу и стање, развој и положај вазалних држава: Србије, Влашке и Молдавије и Црне Горе. Као сведок и учесник у догађајима на Балкану средином 19. века, добар познавалац литературе и савремених докумената и спретан аналитичар успео је да објави већи број чланака путописа и студија којима је читаоцима у западној Европи објашњавао узроке, актуално стање и могуће токове развоја догађаја.

Кључне речи: Абдолоним Убисини, Кнежевина Србија, Турска, Балкан, *Les Serbes de Turquie, Constitution de la Principauté de Serbie*.

Лагано слабљење и распадање Турског Царства и развоја либералних и националних идеја у Западној Европи омогућили су, током 19. века, рађање идеја о националном ослобођењу и стварању нових, националних држава на Балкану. Истовремено, на простору југоисточне Европе све више јачају и преплићу се интереси и утицаји великих сила: најпре Аустрије (Аустроугарске) и Русије и, потом, Француске, Пруске (Немачке), Велике Британије и Италије. Тај простор, добрим делом сасвим непознат западним политичарима и јавности, почео је да изазива велико интересовање. Све чешће тамо су боравили најразличитији путници и дипломате међу којима се издвајају они

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе* (бр. 177006) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie. Études historiques, statistiques et politiques sur la Principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents* par A. Ubicini, Paris, E. Dentu, Libraire éditeur, 1865, 23.

који пажљивије посматрају Балкан, анализирају и бележе оно што су видели и доживели. Међу онима који су своја интересовања претворили у детаљна истраживања и, потом, своја сазнања и закључке преточили у добре и веома корисне чланке и књиге био је и француски историчар, публициста и путописац Жан-Анри-Абдолоним Убисини (Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini). Убисини је рођен 20. октобра 1818. године у месту Исудан (Issoudun). Пореклом из Ломбардије, у Италији, као дете родитеља из средње класе, школовао се најпре у родном граду па, потом, у Версају. Врло брзо, 1839, постао је предавач реторике у Жоањиу (Collège de Joigny). Од 1844. године почео је да путује по Италији, Грчкој, Турској и Дунавским Кнежевинама. Учествовао је у револуцији која је избила у Влашкој 1848. и био секретар привремене владе у Букурешту. Када су удружене руско-турске снаге угушиле револуцију избегао је у Цариград где је боравио извесно време. Вративши се у Париз почео је да објављује радове о Турској Царевини и Дунавским Кнежевинама. Основао је лист *La Revue de l'Orient* и сарађивао у многим другим листовима као што су: *Revue des Deux Mondes*, *Le Siècle*, *Le Moniteur*, *La Presse*, *Courier de Paris*, *Revue de Géographie* и *Magasin Pittoresque*. Писао је и одреднице за енциклопедије, а бавио се и румунским језиком.³ Био је почасни члан Српског ученог друштва од јануара 1867. године. Исте године Убисини је добио румунско држављанство и убрзо постао дописни члан Румунске академије наука. Писао је о источном питању, историји Турске, Румуније и о историји Србије и животу српског народа у Турској. У *Revue des Deux Mondes* објављивао је путописе.⁴

После низа чланака по разним новинама и периодичним публикацијама Убисини је, још 1853. године, објавио двотомно дело *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire Ottoman*.⁵ По наговору пријатеља, он је у овој књизи сакупио писма у којима је сажео своја искуства од 1848. године а која је, од

³ Capitulations, Échelles du Levant, Francs, Serbie etc. Y: *Dictionnaire général de la politique*, Paris 1863; *Grammaire de la langue roumaine*, par V. Mircesco précédée d'un aperçu historique sur la langue roumaine, par A. Ubicini (1863); *Ballades et chants populaires de la Roumanie (principautés Danubiennes) recueillis et traduits par Vasile Alecsandri, avec une introduction par M. A. Ubicini* (1855).

⁴ St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, S–Ž, Zagreb 1929, 942. За разлику од других, у Станојевићевој Енциклопедији пише да је Убисинијево име Jean Honoré Abdolonyme, уместо Jean-Henri-Abdolonyme (Сајт Српске академије наука и уметности, почасни чланови СУД). Такође, неки аутори (Сајт САНУ; Милорад Екмечић, Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји, *Европа и источно питање (1878–1923). Политичке и цивилизацијске промене*, Историјски институт САНУ, књ. 18, Београд 2001, 77) – према италијанском изговору – читају његово презиме као Убичини и Убићини. Ипак, пошто је од школовања на даље сматран француским држављанином правилније би било Убисини што је прихваћено у овом раду. У литератури се помиње и као Ubicini M. и Ubicini, M. A. (<http://thesaurus.cerl.org/record.cnp01341107>)

⁵ Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire Ottoman depuis le Khatti-Cherif de Gul Khané (1839)*, Première partie: *Les Ottomans*. Deuxième édition, Entièrement refondue et accompagnée de Pièces justificatives, Paris, Librairie

1850. до 1853. године, објављивао у часопису *Moniteur universel*. Јасно је, ипак, да се ради о добро припремљеним студијама које је Убисини складно укомпоновао у књигу. После 1848. године, када « la plupart des souverains de l'Europe n'étaient occupés qu'à combattre l'esprit novateur qui soufflait de toutes parts autour d'eux », политичка ситуација у Европи није изгледала драматично упркос притиску Аустрије и Русије на Турску да изручи мађарске емигранте. Међутим, када је прва књига овог Убисинијевог дела већ штампана а друга припремана (1853/4) велике европске силе су улазиле у Кримски рат. Током овог периода Убисини је имао прилике да се темељно упозна са државним и друштвеним уређењем Турске, да их темељно анализира и представи западној читалачкој публици.

Први том књиге *Lettres sur la Turquie* је детаљна анализа турске државе од географије и статистике, преко религије, политике, законодавства, правног и образовног система, новинарства, пољопривреде и индустрије, трговине и саобраћаја, до војске и морнарице. Сваком од ових сегмената посвећено је по једно нумерисано *писмо*, односно поглавље са насловом који одражава суштину садржине.⁶ Уверен је био Убисини да није било могуће наћи одговоре на питања која су се тицала стања и опстанка Турске, а да не буду размотрени стање и положај нација које су чиниле становништво Турске, а које су се разликовале по раси, вери, језику обичајима, ношњи...⁷

У другој књизи својих *Lettres sur la Turquie* Убисини се бавио положајем раје што је, по његовој подели, значило: Грци (по њему, заједнички назив за православне на Балкану), Јермени, Јермени-унијати, Јевреји, Латини (католици) и Протестанти. Срби се у овој књизи једва помињу. У другом поглављу (*писму*) *L'Église*, где под Грцима подразумева све православце, Убисини се само кратко осврнуо на време када је цар Стефан Душан окупио све епископе и владике на сабору у Скопљу који је, 1346. године, прогласио Јоаникија I за патријарха « de Serbie, de Bulgarie et de toute l'Illyrie ».⁸ Занимљиво је да у трећем *писму* – *La Nation* – где је говорио о Словенима Бугарске, Босне, Херцеговине, Метохије и Црне Горе, дакле о онима који су били Портини поданици, опширније говори о Бугарима, а наводи да Срба има око 1.500.000 у Босни и Херцеговини (од којих је 1/3 муслимана) и око 200.000 у Метохији (Призрен, Приштина и Нови Пазар!).⁹

Будући да је обиловала подацима о Турској који су били непознати у Западној Европи ова књига је, по оцени самог аутора, превазишла сва његова

militaire de J. Dumaine, 1853, 594; Deuxième partie: *Les Raïas. (Grecs, Arméniens, Arméniens-Catholiques, Israélites, Latins)*, Paris, Librairie militaire. J. Dumaine, 1854, 481.

⁶ *Исто*, Т. I.

⁷ *Исто*, Т. I, 12–16.

⁸ *Исто*, Т. II, 120–121.

⁹ *Исто*, Т. II, 174–176.

очекивања и постала « une sorte de Guide officiel pour tout ce qui concerne la statistique et l'état présent de l'empire ottoman ».¹⁰ Тако су Убисинијева *Lettres sur la Turquie* постала позната у Француској, Британији, Белгији, италијанским и немачким државама. У Турској се сматрало да је Убисини њоме боље упознао Европу са Турском и, штавише, изазвао симпатије према њој. О значају књиге *Lettres sur la Turquie* сведочи чињеница да је само две године касније објављена на енглеском (*Letters on Turkey*).¹¹

У плими најразличитије литературе о Турској која је полако освајала Западну Европу, импресивно је Убисинијево настојање да што верније прикаже и анализира турско друштво. Већ у првом тому књиге *Lettres sur la Turquie*, приказујући детаљно библиотеке у Цариграду, Убисини је показао да су му, за писање, биле доступне не само библиотеке у Француској већ да је могао детаљно да прегледа и фондове четрдесетак знаменитих цариградских библиотека у којима је могао да проучава изворе и литературу за своје књиге.¹² Настојао је да буде објективан што је истакао тврдњом да није користио само књиге, новине, мапе, дипломатске белешке и преписку већ да је био и сведок догађаја и развоја турске државе. Свестан да је, због анимозитета између власти и поданика, задатак који је прихватио био веома тежак, избегавао је описе личности а бавио се догађајима: ... « et je les ai montrées que je les voyais, sinon telles qu'elles sont. On pourra critiquer mon jugement » – наставља он – « mais ma bonne foi sera hors d'atteinte. »¹³

Пошто је била замишљена као студија о Отоманској Империји ова двотомна књига, разумљиво, није обухватила Кнежевину Србију. Међутим, очигледно је да Убисини, упркос труду да се преко извора и литературе као и присуством одређених догађаја што подробније обавести о релевантним чињеницама, није могао да међу православнима на Балкану, које назива Грцима, детаљније упозна и друге народе.

Већ 1855. године Убисини је објавио књигу *La Turquie Actuelle*¹⁴ која је веома драгоцену за упознавање државне и друштвене структуре оновремене Турске. То је књига која је сачувала своју вредност и документарност и до данас не само зато што је рађена на основу опет драгоцене литературе већ и зато што се у многим сегментима види да је Убисини имао прилике да се упозна са многим личностима турског јавног живота, да посети многе уста-

¹⁰ Исто, Т. I, VI–VII.

¹¹ Исто, Т. I, IX; Ubicini, M. A., *Letters on Turkey: an Account of the Religions, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire: the Reformed Institutions, Army, Navy &c.* Translated from the French by Lady Easthope. In two volumes. London: 1856, VIII+358; XXVI+450. Претходно је објављена у Милану 1853. године.

¹² Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie*, Т. II, 219–255.

¹³ Исто, Т. II, VI–IX.

¹⁴ A. Ubicini, *La Turquie actuelle*, Paris 1855, 474.

нове и, чак, да му буде показан део приватног живота као што је, на пример, харем.

Књигу *Les Serbes de Turquie*¹⁵ Убисини је замислио као историјску, статистичку и политичку студију о Кнежевини Србији, Црној Гори и суседним српским земљама. Увод ове књиге је нешто измењени текст брошуре *Le pays Serbe et le Principauté de Serbie. Souvenirs de voyage* коју је објавио претходне, 1864. године.¹⁶ У ствари, први део, незнатно измењеног, текста ове брошуре (стр. 3–7) први је део увода у књизи *Les Serbes de Turquie* (1–12) док се други део брошуре (7–32) налази на крају књиге (276–323). Део на крају књиге посвећен је недавној историји Србије, краткој историји стварања Србије као вазалне кнежевине од устанка 1804, Карађорђевог и Милошевог времена све до Париског мира 1856. године када је колективним гаранцијама великих сила из руског протектората ушла у европско међународно право. Уочљиво је, при томе, да су у тој краткој историји владавине кнежева Милоша и Михаила Убисинијеве симпатије окренуте кнез-Михаилу.¹⁷

Убисини, путник који је пропутовао добар део Балкана, на почетку скреће пажњу на чињеницу да је сваки путник који је имао прилике да путује Турском пре и после 1856. године могао приметити да Турци полако напуштају равнице и плодна поља те да их још има само у троуглу између Црног мора и делте Дунава, на прилазима већим градовима или иза тврђавских зидина. У балканским деловима Турске Царевине бивало је све мање Турака, а све више хришћана: Грка, Румуна и Словена, с тим што су Словени били у већини. Турска села су била запустела, имања необрађена, куће у бедном стању док су хришћанска села била знатно напреднија. Турске куће биле су лоше грађене, а још горе одржаване и постајале су сушта супротност чистим, удобним, добро опремљеним, понекад чак елегантним кућама раје. Продате су биле скоро све куће турских значајнијих личности којих је, уосталом, било претекло веома мало. Иста судбина задесила је и турске земљишне поседе. Није се исељавало само становништво, закључивао је Убисини, већ се селио и капитал. Турци су, при свему томе, били свесни да је њихово време прошло и да су они спали на положај сиротиње: « Vous allez dans les rues, parés de riches habits, et nous portons des caftans rapiécés!

¹⁵ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie. Études historiques, statistiques et politiques sur la Principauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents* par A. Ubicini, Paris, E. Dentu, Libraire éditeur, 1865.

¹⁶ Убисини је путовао по Србији: « durant un récent voyage que j'ai entrepris dans l'intérieur de la Serbie ». (A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 17).

¹⁷ M. A. Ubicini, *Le Pays serbe et le Principauté de Serbie* (Extrait de la *Revue des deux mondes*), Paris, Imprimerie de J. Claye, 1864, 32; A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 1–12, 276–323. Овде се неће детаљно разматрати историја Србије прве половине 19. века која је Убисинија веома занимала а коју је детаљно обрадио Убисинијев сарадник М. Шопен: Jean-Marie Chopin, *Bosnie, Serbie, Herzegovine, Bulgarie, Slavonie, Illyrie, Croatie, Dalmatie, Montenegro, Albanie. V: Provinces Danubiennes et Roumaines*, par MM. Chopin et A. Ubicini, Collection l'Univers pittoresque, Paris Firmin-Didot et Cie, 1856, 244–469.

Vous êtes des pachas, nous sommes des derviches! (mendiants) » признао је један стари ефендија солунском трговцу.¹⁸ У европском делу Турске, Османлије, по Убисинију, више нису представљале компактну народну целину, већ само једно „политичко тело” што је значило „влада, администрација, војска”. « La disparition des Osmanlis de l’Europe est donc déjà, en grand partie, un fait accompli. Ils n’existent plus que comme corps politique. » ... « ils ne sont plus un peuple. »¹⁹ Радило се о источном питању као неразмрсивом чвору који је представљао оптерећење великим силама још од краја 17. века. Међу бројним могућим решењима која су се нудила, два су се издвајала: по једнима, требало је сачекати крај агоније *болесника на Босфору* и, потом, приступити подели наследства док је, по другима, питање наследства турске државе већ било отворено и одмах је захтевало од Европе поделу. После више од стотинест година, притиснута бујајућим националним покретима на Балкану и захтевима великих сила, Porta је *хатихумајуном* 1856. године обновила своја обећања дата *хатишерифом* 1839. Међутим, током тог периода, у Турској се ништа није променило ни на економском, ни на политичком, ни на државном плану.²⁰

Постављајући питање да ли би Турску требало распарчати, односно, поделити²¹ Убисини је тражио одговор који је био у складу са временом у коме је писао. Почевши од планова Наполеона Бонапарте (Napoleon Bonaparte) и Александра I (Александр I Павлович Романов), цара Николаја I (Николай I Павлович Романов) и Хамилтона Сејмура (George Hamilton Seymour), дошао је до њему савремених предлога. Турску није требало препустити времену тако да се уруши сама од себе већ је оставити новим, легитимним тежњама народа који у њој живе. Такво решење, наравно, није било једноставно. Убисини се позвао на Гизоа (François-Pierre-Guillaume Guizot) који се, у својим *Мемоарима*, залагао за одржавање европске равнотеже тако што би биле створене нове државе које би заузеле своје место у европској породици и послужиле новој европској равнотежи. Сличан став заступали су и Сен-Марк Жирарден (Saint Marc Girardin) и Кобден (Richard Cobden). Први је « la reconnaissance de la nationalité de l’Orient chrétien » видео као пут ка решавању источног питања. Други је, пред британским парламентом, позвао Британију и Француску да спрече катастрофу која би могла настати из свађе великих сила око *турске леишине*, да, као у случају Италије, прогласе

¹⁸ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 3. Опадање снаге турске државе огледало се и у запуштеним тврђавама у Србији које су се, после 1862, полако претварале у рушевине. (*Исто*, 38)

¹⁹ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 4.

²⁰ *Исто*, 5–9, 21–24.

²¹ У предговору књиге *Lettres sur la Turquie*, Убисини каже да би, пре него што се да одговор на питање да ли би Турску требало раскомадати (поделити) или реорганизовати требало одговорити на питање: « Y a-t-il une Turquie? » Тражење одговора на ово питање сматрао је својим задатком. (Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie*, T. I, 11–12)

немешање и да прихвате права народа. У интересу европског мира требало би да надгледају борбу око турског наследства те да признају права српског, грчког и румунског народа да сами реше своје проблеме са Турском. Тако би се дошло до једног од два могућа решења: или би Турска показала своју виталност и учврстила власт – у шта је мало ко веровао – или би победила раја. Али Убисинијево разматрање се није завршавало на тези да би ослобађање хришћанских народа Турске могло да створи нову европску равнотежу. « L'équilibre européen est sauvegardé par l'existence d'une force, chrétienne ou musulmane, capable de tenir la Russie en échec, et le but que le politique occidentale doit se proposer en Orient, se trouve par là même atteint. »²² Дакле, решавање источног питања није било само питање распада или спасавања Турске, ослобађања или побољшања положаја хришћана у Турској већ успостављања такве равнотеже која би, у сваком случају, ометала руску намеру да флотом изађе у Средоземно море.

Приметивши да је мањи део Турака прешао у Малу Азију, Убисини је закључио да онима који су остали у европском делу Турске Империје, а престали су да буду доминантна група, није преостајало ништа друго до да се полако утапају у своју некадашњу рају. Према његовим знањима становништво Балкана се могло поделити на пет група: Грци, Словени („Србо-Бугари”), Румуни (Молдо-Власи), Албанци и Цинцари. Био је уверен да Цинцари због своје малобројности, а Албанци због своје издељености на различита племена не могу играти значајнију улогу. Понављајући оно што је написао у поглављу *Раја* свог дела *Lettres sur la Turquie*, и имајући у виду да су осим бугарског, друга три народа, у то време, већ имала независну (Грчка) или вазалне државе (Србија, Црна Гора и Влашка и Молдавија), Убисини је веровао да ће две српске кнежевине које су имале одређене степене самосталности представљати језгро уједињења српског народа. Пошто, у његово време, осим дела Леополда Ранкеа (Leopold von Ranke) и Бартоломеа Куниберта (Bartolomeo Silvestro Cuniberti) није било књига које би детаљније представиле Србију у географском, политичком, организационом, финансијском, трговачком и сваком другом виду, Убисини је закључио да « il était nécessaire de poser et de résoudre d'abord cette question: Qu'est-ce que la Serbie? » И, потом, нешто касније: « Qu'est-ce donc que la Serbie pour qu'un tel rôle lui appartienne en Europe? »²³

Одговор на ово питање и веома детаљну и документовану представу настојао је да пружи књигом *Les Serbes de Turquie* коју је поделио на три дела. Први, највећи део је посвећен Србији о којој кроз девет поглавља детаљно говори о организацији и управи у Србији, правосуђу, цркви и обра-

²² A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 9–12.

²³ Исто, 13–16, 22.

зовању, спољној политици, војсци, комуникацијама, финансијама и економском стању. У другом Убисини је описао Црну Гору док је у трећем објавио најзначајније уговоре и хатишерифе који су се односили на Србију. Према наслову књиге могло би се помислити да Убисини говори о оном делу српског народа који није у двома кнежевинама, Србији и Црној Гори. Али, он чини управо обрнуто. И то с правом једног аналитичара који се држи чињеница: ове кнежевине су, с тешком муком, тек биле стекле ширу аутономију и Србију је, после бомбардовања Београда, тек чекало иселљавање Турака из тврђава.²⁴

Користећи, већ на почетку, статистичке податке, Убисини у кратким али језгровитим цртама приказује Србију која, пошто се недавно ослободила од Турака, има « *un grand rôle en Orient* » и чије се име помиње « *dans toutes les rumeurs qui nous arrivent de l'Orient* ». Србија је, између Аустрије која « *l'épie du haut des ramparts de Semlin* », Турске које је поставила « *contre elle les canons de ses forteresses et cherche à l'enfermer dans un cercle de baïonnettes tartares* » и захтева великих сила да се одржава *status quo*, тражила свој пут независности.²⁵

Описујући је као лепу, богату и плодну земљу, између географских карактеристика и набрајања важнијих градова и састава становништва, скрећуно је пажњу на значај Србије са војног становишта.²⁶ Покушавајући да објасни идеју о југословенском уједињењу Убисини је убројао у неку будућу заједничку државу 2.400.000 Срба из Турске и 2.200.000 Срба из Аустрије. Њима је додао Хрвате на западу и Бугаре на истоку који би заједно чинили југословенску заједницу. Наравно, није заборавио да и други народи (Грци) имају своје националне аспирације. Међутим, Убисини сматра да Срби настоје да се држе у својим националним границама и да су у том тренутку били сасвим свесни да Кнежевина Србија нема снаге да крене у посебне акције. Црну Гору није сматрао озбиљним опонентом предводиоачкој улози Србије јер је Црна Гора, како каже, била заробљена међу планинама.²⁷

Са намером да прво читаоцу створи географску представу, Убисини је, држећи се Давидовићевих података, набројао тринаест територија које су, у то време, називане « *Srbia ou Srbska, les pays serbe.* » То су биле: 1. Кнежевина Србија, 2. Босна, 3. Херцеговина, 4. Црна Гора, 5. територија Дубровника, 6. Которски залив, 7. Далмација, 8. Истра, 9. „турска Хрватска”, 10. Славонија и Срем, 11. Бачка, између Тисе и Дунава, 12. територије које је „запљускивао Дунав, десно од Будима” и, најзад, 13. Банат. Оно што их је обједињавало био је језик иако је, по њему, део босанских Срба био мус-

²⁴ У овом прилогу обрађен је само Убисинијев приказ Србије.

²⁵ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 21–24.

²⁶ Исто, 31–32.

²⁷ Исто, 22–23, 26, 31–32.

лимански, а дубровачки, которски, далматински и истарски Срби били су католици.²⁸

Разматрајући државну организацију Србије, Убисини није износио неке посебно непознате податке али се потрудио да обавести француског читаоца о површини, географији и границама Србије, о најважнијим градовима и становништву, о државној организацији у Србији почевши од административне поделе (окрузи, срезови, општине). Било је, свакако, интересно за француског читаоца описивање структуре и функционисања породичне задруге у Србији. Према подацима из 1859. забележио је да је Србија имала: 17 округа и, осамнаести, београдски, који су били подељени на 60 срезова, односно 1.059 општина са 1.108.281 становника.²⁹ Оно што ће, касније, студиозније приказати у књизи о уставу Србије, Убисини је овде дао само у основним оквирима: Устав и положај Србије према Порти (мировни уговори и хатишерифи), организација власти у Србији, односно улога кнеза, Совјета и Народне скупштине (« les grandes assises de la nation ») и, коначно, влада и седам министарстава (« le conseil des ministres, qui représente l'unité gouvernementale »).³⁰

Српска полиција није оставила посебан утисак на Убисинија јер је њена организација била у зачетку: у окрузима је сваки начелник имао по неколико пандура док је само у Београду постојала полицијска организација која је имала посебну јединицу жандармерије од 120 људи « organisé sur le modèle européen (1860) ». Саобраћај је, очигледно, имао посебан значај у интересовањима Убисинија. Дајући податке о функционисању поштанског саобраћаја у Србији, Убисини чак наводи колико је пакета и писама у периоду 1861–1864. послато поштом у Србију и податке колико је странаца ушло у Србију, а колико је Срба путовало у иностранство у истом периоду.³¹

Судство у Србији Убисини је представио још септембра 1864. године једним чланком који је објавио у *le Magasin pittoresque*. Тада је утврдио да нови Казнени законик Кнежевине Србије (1860) није имао никакве трагове суровости каква је постојала у ранијим казним српским законима. Пошто сличних није било у Србији током прве половине 19. века, имао је у виду средњовековни законик цара Стефана Душана. С обзиром на детаље које је дао уочљиво је да је био посебно заинтересован за ту област. Представивши судску организацију у Србији, пажњу је усмерио на детаље као што су биле пресуде за разна кривична дела, тежина ланаца/букагија за теже осуђенике, количина хлеба и меса које добијају затвореници и добре и топле ћелије да је тако имао основа да закључи да « le régime des prisons est d'ailleurs très-

²⁸ Исто, 24–26.

²⁹ Исто, 27–39, 49–53.

³⁰ Исто, 39–48.

³¹ Исто, 58–62.

doix ».³² Од 107 судија у Србији само 46 је имало завршен правни факултет што, сматра он, може бити изненађујуће само на први поглед јер се може разумети ако се зна « qu'il s'agit d'un pays sortant à peine de la barbarie, dans lequel il n'était pas rare de rencontre, il y a à peine quelque dix ans, des juges, des prêtres, des fonctionnaires du plus haut rang, à commencer par le chef même de l'État, ne sachant ni lire ni écrire. »³³

« Les Serbes professent la religion grecque, dite orthodoxe » пише Убисини на почетку поглавља о религији у Србији. Објашњењу организације црквене хијерархије следи статистика која се односи на свештенство. Ослањајући се на податке које је преузимао од Вилијама Дентона (William Denton), Убисини примећује да је свештенство у Србији све образованије, а да је монаштво тако малобројно да неки манастири имају само по једног монаха.³⁴ Било је значајно да забележи и то да српска држава не подржава друге верске заједнице само декларативно, толеранцијом која је била предвиђена законом већ и материјалном подршком. Протестантска црква је искористила ову погодност али не и католичка која у Београду – осим оне у аустријском посланству – није имала своју богомољу. Јеврејска заједница није била призната законом али је уживала пуну верску аутономију, имала је синагогу, а српска влада и православна црква су користиле сваку прилику « de réagir par leurs actes contre les préjugés qui pèsent encore sur les Israélites en Serbie, et dont des contrées beaucoup plus civilisées ne sont pas exemptes. »³⁵

Судећи према обиму текста, Убисини је велику пажњу посвећивао образовању и школском систему у Србији. И у овом поглављу доста се бавио бројевима и статистиком преко којих је објашњавао стање, развој и тешкоће са којима се сусретало основно, средње и факултетско образовање у Србији. Наводећи тачан број ђака и учитеља, студената и професора, предмете који су се предавали па чак и систем финансирања школства и висине плата наставника, Убисини описује све нивое школовања од основног до факултета и Војне академије. Податке о Војној академији дао је « afin de compléter la statistique de l'enseignement public en Serbie ». У део о образовању унео је и кратак осврт на *Друштво српске словесности*, *Народну библиотеку*, *Музеј* и *Државну штампарију*. *Друштво српске словесности* које је 1841. године основано « dans le but de perfectionner la langue et de propager les lumières au sein de la nation » са стопедесет редовних и дописних чланова, књижевних и политичких угледника који су били « non-seulement de la Principauté, mais de tout le pays serbe ». У несумњиво поузданим статистичким подацима које је Убисини сматрао важним истиче се онај из *Народне библиотеке* у

³² Исто, 64–68.

³³ Исто, 69.

³⁴ Исто, 71–78.

³⁵ Исто, 71–81.

којој је 1863. године било « *treize mille cent soixante-treize volumes imprimés, dix-neuf manuscrits anciens, deux mille cinq cent quatre-vingt-seize estampes, plans et cartes géographiques.* » Будући образован човек од пера и културе, Убисини је схватао огроман значај *Државне штампарије* која је омогућила штампање књига које су раније добрим делом увожене из Русије и која је штампала гласила као *Србске новине*, *Видовдан*, *Световид* и *Вила*. Све то, ипак, није било довољно за Србију. Међутим, имајући у виду да је оснивање школа почело само тридесетпет година раније, да се, од тада, број ђака упетостручио, да су бројне препреке које је стварала турска доминација ометале интелектуални развој Кнежевине, Убисини је могао да закључи да « *on sera encore surpris des progrès que la Serbie a su réaliser dans un espace de temps aussi court et au milieu de circonstances aussi difficiles.* »³⁶

У поређењу са просветом и, касније, финансијама и економијом Србије, Убисини је скромну пажњу посветио спољнополитичком положају и политици Кнежевине Србије. Објаснивши историјско порекло и положај српског представника – *канућехаје* – у Цариграду, није отишао даље од набрајања дипломатских представника великих сила и Молдавије и Влашке и првих година њихових службовања у Београду.³⁷ Овај део је, свакако, заслуживао више пажње. Међутим, требало би имати у виду да је Убисини, пишући о Србији и Црној Гори, књигу насловио *Les Serbes de Turquie* што значи да је, при свему, имао у виду да су оне биле вазалне кнежевине, од 1856. године, под заштитом великих сила. На другом месту је, ипак, наводио Наполеона који је сматрао да је Аустрија « географски непријатељ » Србији и да је задатак Аустрије да не допусти да Србија падне под руску контролу.³⁸ Русија, Француска и Италија су, сматрао је, биле благонаклоне према Србији и српском народу док је само Велика Британија била « отворено непријатељска ». Разлоге српској наклоњености Русији, Убисини је налазио у расној и верској блискости, руском угледу на Истоку (односно на Балкану) због недавних руских победа над Турском и, што је требало посебно нагласити, француској индиферентности према православном живљу у Турској. Жалосном чињеницом је сматрао то што се Француска дипломатија у Цариграду ограничавала само на помоћ католицима посебно око Светих места. Евентуално, Француска се интересовала за догађаје у Босни или Албанији јер је тамо било нешто католика.

Мање је простора Убисини посветио српској војсци него просвети али се потрудио да унесе велику количину детаља. Темељно проучавајући и ову област користио је « *tous écrivains spéciaux* » као што су били Марсиљи (Luigi Fernando de Marsigli), Рудторфер (Franz von Rudtorffer), Божур (Louis

³⁶ Исто, 82–97.

³⁷ Исто, 97–99.

³⁸ М. Екмечић, *Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји*, 77.

Félix-Auguste Beaujour), Лавале (Théophile Lavalée)...³⁹ Међутим, подаци које је навео о организацији и бројности српске војске показују да је темељно користио и извештај војног министра Народној скупштини Србије 1864. године. Анализирајући стални кадар и народну милицију Убисини је дошао до ласкавих закључака тврдећи да се Србин рађа као војник, у миру као и у рату носи исто оружје, лети и зими спава на асури или јагњећем крзну, свакодневни живот му је живот војника на њиви... На Дентонову тврдњу да « every Servian is a gentleman » Убисини додаје « et un soldat. »⁴⁰

Војну организацију допуњавала је чињеница да је војни министар био и министар грађевина, а то је у време када је Убисини био у Србији Француз Иполит Монден (Hippolyte Mondain). То би, можда, донекле, могло објаснити Убисинијеву упућеност у војну организацију Србије па и његову одушевљеност српском војском. Тако је под управом овога министра било грађење и одржавање мостова и путева, јавних зграда, манастира, цркава и школа, као и извођење разних радова било да их је финансирала држава или општине. То је Србију са 1854 километра колских путева који су повезивали престоницу са другим окрузима чинило напреднијом од Молдо-Влашке. Па ипак, мада су ти путеви били саобраћајно-трговачке артерије многи још увек нису били калдрмисани те су, у кишно време, постајали неупотребљиви. Велики проблем је било скоро непостојање мостова што је, донекле, надокнађено у периоду од 1861. до 1864. године изградњом 124 моста и 422 канала. Међутим, ови мостови су били изграђени на малим рекама, а регулација већих река као што је Морава потпуно је изостала. Ентузијазам и намере кнеза Михаила и владе да предузму обимне радове на решавању тих проблема ломили су се на недостатку финансијских средстава.⁴¹

Како за државу тако и за Убисинија, финансије су биле од кључног значаја. Будући да су му били доступни подаци за буџет Србије 1864–65. године Убисини је могао детаљно да анализира директне и индиректне порезе, царине, извоз и увоз у 1861. и 1862. години, судске и административне таксе. И потом да закључи: приходи и расходи Србије су били у равнотежи, Србија није имала ни спољног ни унутрашњег дуга, први пут се задужила у иностранству 300.000 дуката у време кризе 1862. године, реализовала само половину те суме и, убрзо, је вратила.⁴²

« Malgré cela, l'État est pauvre et ses ressources actuelles sont insuffisantes, en égard à la tâche qui lui incombe. » Привреда Србије је заиста била веома заостала, пољопривреда и индустрија су биле у повоју, само осмина земље је обрађивана и то на примитиван начин, ђубрење земље је било сасвим непоз-

³⁹ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 31–2.

⁴⁰ Исто, 100–105.

⁴¹ Исто, 105–108.

⁴² Исто, 109–123.

нато, испошћена земља је остављана на угару. Убисини је приметио да се шуме беспошtedно секу и да је било неопходно почети са пошумљавањем. Међутим, руде којима је Србија обиловала могле су јој донети велика богатства. Упркос традиционализму и отпорима модернизацији који су били јаки у Србији, Убисини је прве знаке напретка и прихватања западног модела живљења видео како у граду тако и у селима па су свуда старе навике уступале место новом и рационалнијем понашању. Убисинијеви закључци и наде су били веома оптимистички. « Une terre encore à demi-sauvage où l'on voit poindre les premiers germes de la civilisation; une race forte, vigoureuse, probe, unie par le double lien de la religion et de la nationalité. Partout des signes de vitalité et de progrès; le principe de l'égalité empreint à la fois dans les mœurs et dans les institutions. » Велика предност Србије била је у томе што није било аристократије па ни привилегија, мислио је Убисини, тако да није било ни опасности од класних анимозитета. « Un État qui améliore chaque jour son organisation en même temps qu'il élargit ses cadres; une nation qui s'élève graduellement à l'horizon, hier à peine une province, demain peut-être un royaume. »⁴³

На основу дугогодишњих истраживања и резултата које је већ објављивао у књизи *Les Serbes de Turquie*, а под утиском бурних догађаја који су се одвијали у Србији 1868. и 1869. године, Убисини је посебну књигу посветио анализирању развоја уставности у Кнежевини Србији до Устава 1869. године: *Constitution de la Principauté de Serbie*.⁴⁴ Први део ове студије Убисини је посветио анализи историјских околности у којима је устав настао јер је сматрао неопходним да покаже « comment la Serbie, au sortir de la lutte pour l'indépendance, avait été constituée politiquement, comment l'organisation primitive s'était peu à peu modifiée pour aboutir, après de longs tâtonnements et de dures épreuves, à la forme actuelle. »⁴⁵ То је, по њему, значило развој од рађања Кнежевине 1830. до времена када је, крајем шездесетих година 19. века, на Народној скупштини усвојен устав. Иако је добро познавао историју Србије, Убисини је, позивајући се на Е. А. Пејтона (Andrew Archibald Paton), сматрао да Србија није политички постојала до хатишерифа султана Махмуда 1830. године када је од београдског пашалука постала аутономна

⁴³ Исто, 124–133.

⁴⁴ *Constitution de la Principauté de Serbie*. Annotée et expliquée par A. Ubicini, (=A. Ubicini, *Constitution*) Paris, A. Durand et Pedone-Laurel, 1871, 168. Убисини је, 1877. године, објавио и књигу о турском уставу: *La Constitution ottomane du 7 zilhidjé 1293 (23 décembre 1876)*, expliquée et annotée par A. Ubicini.

⁴⁵ A. Ubicini, *Constitution*, I. Мало даље, на почетку књиге, Убисини је, према Бартоломеу Куниберту, цитирао речи кнеза Милоша: « Dans la situation précaire où nous nous trouvons, dans l'insertitude de l'avenir, cela pouvait nous suffire; mais maintenant que nous sommes libres, que nous formons une nation, nous devons montrer au monde civilisé que nous ne sommes pas un ramassis de barbares, incapables de nous gouverner par nous-mêmes, comme nos ennemis se plaisent à nous représenter, mais bien un peuple digne de la liberté que nous avons conquise, et que nous devons affermir par de bonnes institutions. » (Исто, 6)

кнежевина под сизеренством Порте и заштитом Русије. Руски протекторат није био формално означен али је произлазио из ранијих руско-турских уговора чиме је руски цар добио « *un droit permanent d'ingérence dans les affaires serbes, égal, sinon supérieur, à celui de la cour suzeraine.* »⁴⁶ Убисини је запазио да никаквих друштвених промена није било после доношења Сретењског устава (1835) али да кнез Милош, ни онда када је изгубио подршку олигархије, није изгубио подршку у народу. Разлог томе био је у кнез-Милошевим националним плановима. Кнез је био уверен да ће његов задатак бити испуњен тек када буде ујединио « *les provinces serbes de la Turquie, la Vieille Serbie (ancienne Rascie), la Bosnie, l'Herzégovine, etc.* » Међутим, да би остварио тај циљ морао је имати државу која би могла да изнесе тај задатак а то је значило приближити се што више цивилизованијим земљама, коначно ући у европски концерт и придобити симпатије великих сила.⁴⁷ Убисинија је, свакако, веома интересовао уставни развитак Србије. Зато је сматрао да је потребно детаљно размотрити текст Сретењског устава од фебруара 1835. године у коме су била три, веома неједнака, облика власти: кнез, скупштина и Савет. Највише простора Убисини је посветио уставним овлашћењима Савета и кнеза. Ипак, наводећи мишљења Ами Буеа (Ami Boué), Сипријена Робера (Cyprien Robert) и Огиста Бланкија (Louis-Auguste Blanqui) био је уверен да је кнез Милош, прогласивши 1835. године Устав, задобио националну аутономију јер је кнез проглашавајући Устав, « *avait fait acte d'indépendance extérieure.* »⁴⁸ Стога је доношење Устава представљало само један корак у стварању много веће независне српске државе. У прилог томе Убисини се позвао на извесног француског дипломату који је из разговора са кнез-Милошем закључио да он не сматра да је његова дужност испуњена: « *Elle ne le sera pas même s'il réussit à expulser les Turcs des places fortes. Elle le sera seulement s'il parvient à rétablir l'ancien empire servien, c'est-à-dire à réunir en un seul État la Serbie, la Bosnie et l'Herzégovine.* » У томе он није био сâм већ се био потпуно идентификовао са народом у смислу идеја, предра суда и аспирација.⁴⁹

Веома брзу и негативну реакцију Аустрије, Русије и Турске на доношење Сретењског устава Убисини је оценио као « *la négation formelle de l'autonomie que les hatts antérieurs avaient concédée à la Serbie.* » Устав је постао мртво слово на папиру.⁵⁰ *Турски устав* који је, у суштини био руско дело, Срби су добили од султана Махмуда марта 1839. године. Деловало је да је то био документ добрих намера, либерализма и грађанских једнакости

⁴⁶ A. Ubicini, *Constitution*, 4.

⁴⁷ Исто, 8–9.

⁴⁸ Исто, 15.

⁴⁹ Исто, 8–9.

⁵⁰ Исто, 16–18.

али Убисини је тврдио да је то био пут у анархију и страну интервенцију.⁵¹ Указујући на последице Убисини подвлачи да је прва последица овог Устава била абдикација и одлазак кнеза Милоша из Србије што је, касније, одвело у 1858. годину и пад кнеза Александра Карађорђевића.⁵²

Савет који је био предвиђен Уставом а имао корене у окупљању виђених људи још у време Првог устанка, био је под директним утицајем кнеза који је имао *илузорно* право да, у три наврата, одбија законе. Скупштина је била скуп махом неписмених људи којима је материја која је пред њих стављана била потпуно страна те је њихова улога била само да се сагласе са одлукама Савета. Међутим, било је важно то што је Устав, без обзира на то да ли га је кнез Милош октроисао или је био донет уз његову сагласност, имао « *une origine serbe, non étrangère* » а да кнез, прогласивши га, « *avait fait acte d'indépendance extérieure*. »⁵³ Држећи се поузданих извора Убисини је приметио да су чланови Савета потицали из националне аристократије ако се такав израз могао уопште употребити за малобројни слој људи који су се једва издвајали од *последњих сељака*. Међутим, они су се издвојили својим талентом и богатством те су могли да се супротстављају кнезу Милошу.⁵⁴

Посебну пажњу Убисини је посветио периоду уставобранитеља и Светоандрејској скупштини јер га је интересовала улога скупштине као демократског тела. Указавши на четири основне поставке такве легалности (министарска одговорност, непокретност судија, редовно сазивање скупштине и слобода штампе) Убисини је детаљно размотрио последице Устава и његових одредби о наследству кнежевског престола и о Савету. Битна је била очигледна разлика између кнежева Милоша и Михаила. Док је отац говорио да у Србији нема друге воље осим кнежеве, син је, још у беседи после очеве смрти, истакао да ће закон бити врховни ауторитет у Кнежевини.⁵⁵ Разматрајући законе које је донела Преображенска скупштина 1861. године, Убисини је скренуо пажњу на кнез Михаилову намеру да уведе умерене реформе. Слобода је била колико наука толико и право, па уводити државне реформе цивилизованијих земаља „старе Европе” « *chez une nation née d'hier et empreinte encore de la rudesse des âges primitifs, comme est la Serbie,*

⁵¹ Исто, 18–21, 37–38.

⁵² Исто, 15–21, 38–40.

⁵³ Исто, 9–15.

⁵⁴ « Retranchés dans l'oustav comme dans une forteresse, armés du droit exorbitant que leur conférait l'art. 17, avec l'interprétation qu'ils y avaient donnée, toujours prêts à se faire les serviteurs de l'étranger, s'ils servaient en même temps leur ambition ou leurs rancunes ». (A. Ubicini, *Constitution*, 37) « Ici point de classes privilégiées comme en Hongrie ou Moldo-Valachie avant 1858, point d'aristocratie nobiliaire et territoriale. » (M. A. Ubicini, *Le Pays serbe et le Principauté de Serbie* (Extrait de la *Revue des deux mondes*), Paris, Imprimerie de J. Claye, 1864, 16)

⁵⁵ A. Ubicini, *Constitution*, 22–24.

c'était la livrer sans défense entre les mains des ambitieux ou des fous ».⁵⁶ Јасно је да је Убисини имао разумевања за кнез Михаилову опрезност у увођењу либералнијег друштва и при смањењу кнежевских овлашћења. Образовани Француз који је веома добро познавао ситуацију на Балкану је био уверен да би кнез Михаило, да је дуже поживео, у потпуности испунио све своје планове.

Устав од 1869. године Убисини је анализирао на основу брошуре коју је, по упутствима кнеза Михаила, направио Ј. Ристић. Тражећи аргументе у недавним револуцијама Ристић је сматрао да је основа овог устава требало да буде јасан, реалан и загарантован легалитет. То је захтевало одговорност министара, независност судија која се темељила на њиховој непроменљивости, редовном сазивању скупштине и слободи штампе. То су биле « *les libertés nécessaires* », испуњавање, у извесном смислу, « *les desiderata de la réforme de 1861* » чије је спровођење предузело намесништво у намери да Србију учини правом уставном државом.⁵⁷ Међутим, корени Устава из 1869. године сезали су још дубље. Радило се о потпуној политичкој реорганизацији државе на уставној основи. Пошто су околне земље (Аустрија, Мађарска, Румунија) увеле парламентарне режиме Србија није могла остати по страни. Ту, међутим, Убисини долази до кључног питања: како остварити уставну реформу по западним узорима и, истовремено, сачувати самобитност? « *Mais cette transformation, comment s'accomplira-t-elle? La Serbie, pour devenir constitutionnelle, ne devra-t-elle pas cesser d'être elle-même? Comment emprunter à l'étranger ses institutions et ses lois? Va-t-on transporter à Belgrade les gouvernements d'Athènes et de Bucarest, pâles copies des gouvernements de l'Occident, ou traduire simplement, à l'usage des Serbes, la constitution anglaise, française, belge ou américaine?* » Чинило се да је намесништво, имајући искуство из 1835. године и чувајући институције које су одговарале домаћим потребама, налазило решење у томе да преузме уставна искуства других држава и прилагоди их потребама своје државе.⁵⁸ Уосталом, у аграрној држави која није имала племства, која је имала веома мало грађанства и, скоро, нимало буржоазије, било је тешко образовати одговарајуће представничко тело. Било је довољно остварити оно што је давно замишљено: Савет и народну скупштину. Велика скупштина, као највећи израз народног суверенитета, преузела је улогу уставотворне скупштине и једногласно, 29. јуна/11. јула 1869. године, изгласала Устав, « *une oeuvre nationale, entièrement serbe par son origine comme par son essence.* » Убисини је приметио да ни Турска

⁵⁶ Исто, 56.

⁵⁷ Исто, 22–23, 58–60. « *La régence, forte de son droit et de ses intentions, était résolue à passer outre et à compléter l'œuvre de Michel.* » (Исто, 60)

⁵⁸ A. Ubicini, *Constitution*, 61–70.

ни Русија нису протестовале као пре тридесет година што је, по њему, био најбољи доказ колико су се околности промениле.⁵⁹

Очигледно је да је Убисинију било веома стало да тврдње које је износио у својим делима добро документује и докаже. Поред коришћења савремених докумената до којих је могао да дође, он је објављивао и кључна документа која су, на међународном плану, одређивала положај Кнежевине Србије.

Начин на који је користио и анализирао савремене историјске изворе првог реда наводи на то да је био упућен у ставове историографске школе Леополда Ранкеа. Читао је Кобденове парламентарне дебате из 1862, везирска писма и протоколе из Цариграда, извештаје француских конзула из Београда и Мостара... Анализирао је скупштинске протоколе Народне скупштине у Србији, скупштинске адресе владару и владарске беседе, статистичке податке о Србији из 1856. и 1863. године (помиње да је у Србији било пописа 1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859. и 1863), извештаје министарстава правде, финансија, војске и просвете, периодику која је објављивана у Србији. То наводи на помисао да је Убисини довољно добро знао српски језик. Он није само користио потребне податке већ и полемисао са неким од поменутих аутора и њиховим ставовима.

У додатку (*Appendice*)—трећег дела књиге *Les Serbes de Turquie*—Убисини је дао *Traités et hattî-sherîfs relatifs à la Serbie* « sur lesquels repose l'existence politique des Serbes. » Ту су објављени « *Traités et hattî-sherîfs relatifs à la Serbie* » из: октобра 1826, септембра 1829, августа 1830, новембра 1833, децембра 1838, марта 1856. и септембра 1862. године. Неки од наведених докумената су тада објављени први пут на француском док су неки објављивани раније али у толико различитим преводима да се нису могла наћи два која су се слагала. Такав је био случај са *Турским уставом* из 1838. који је Убисини превео са оригинала који је, у то време, чуван у Министарству спољних послова у Београду.⁶⁰

У другом делу (*Texte annoté de la Constitution*) књиге *Constitution de la Principauté de Serbie*, Убисини је објавио текст Устава са dobrим пратећим историјским, географским, статистичким и другим коментарима које је сматрао потребним да би расветлио политичку и друштвену организацију Србије.⁶¹ Као и претходни, и следећи, трећи део (*Documents et pièces*

⁵⁹ Исто, 70–78.

⁶⁰ А. Ubicini, *Les Serbes de Turquie*, 17–18, 201–251.

⁶¹ Deuxième partie. Text annoté de la Constitution. Constitution serbe promulguée le 29 Juin (11 Juillet) 1869, pp. 79–127.

justificatives) представља доказ Убисинијеве истраживачке објективности јер је ту објавио како оне документе који су претходили Уставу из 1869, тако и оне који су га пратили или који су му следили (јули 1867 – август 1869). Био је уверен да већина тих докумената није била објављивана ни позната европској јавности у целини. Као и Устав из 1869. и ови документи су преведени на француски.⁶²

Оно што Убисинијевим делима даје веома чврсту подлогу, дакле што их легитимише као штиво од поверења јесте и обимна литература коју је користио. С правом Убисини истиче да у његово време није било добре литературе која би на одговарајући начин представила Србију и српски народ европској јавности. Књиге Леополда Ранкеа и Бартоломеа Куниберта била су основна дела на која се Убисини ослањао пишући *Les Serbes de Turquie* иако су се она ограничавала на « le récit des événements et ne touchent qu'accidentellement aux détails de l'organisation et de l'administration intérieures. » Списак дела која је користио приликом саставања својих дела, а посебно *Les Serbes de Turquie* и *Constitution de la Principauté de Serbie* јесте веома обиман. Поред дела Леополда Ранкеа и Бартоломеа Куниберта консултовао је и дела: Бланкија, Божура, А. Буеа, Бусбека (Ogier Ghiselin de Busbecq), Гизоа, В. Дентона, Диканжа (Charles du Fresne du Cange/Ducange), Дозона (Dozon), Лавалеа (Th. Lavallée), Лежана (Lejean), Марсиља, Е. Пејтона, С. Робера, Рудторфера, Џ. Фергусона (J. Ferguson), Сен-Марк Жирардена, Т. Жофруа (Th. Jouffroy), као и Д. Давидовића, Вука Караџића, М. Јанковића и Ј. Грујића и М. Ђ. Милићевића...

У прилог Убисинијевој истинољубивости требало би поменути и две брошуре које је, вероватно са јаким разлозима, објавио под псеудонимом: *par un Serbe*. То су: *La Serbie après le bombardement de Belgrade* и *La Serbie devant la Conférence pour faire suite à la Serbie après le bombardement de Belgrade*. У време када су објављене на француском језику (1862) представљале су изузетну помоћ Србији у решавању ситуације после бомбардовања Београда и подршку ставовима који су изнети у књизи о хришћанима у Турској Вилијама Дентона и брошуре о источном питању Филипа Христића и Владимира Јовановића. У исто време када се сматрало да је прорумунски оријентисан, Убисинијеви ставови према Србима и Србији су благонаклони, или, пре објективни, јер је, после свих путовања и изучавања, имао озбиљних основа да српски народ посматра као озбиљан потенцијал за стварање веће и јаче државне творевине на Балкану. Зато, свакако, није без разлога изабран за члана Српског ученог друштва 1867. године.

Имајући у виду широко образовање и ученост Абдолонима Убисинија, чињеницу да је већи део земаља о којима је писао пропутовао и тамо, дуже

⁶² A. Ubicini, *Constitution*, II, 129–166.

или краће, боравио и околности у којима су његова дела настајала, она се могу сматрати озбиљним научним делом. Његов опус и данас представља неисцрпни извор драгоцених података неопходних за истраживање историје Србије и, наравно, Балкана до краја шездесетих година 19. века.

ЛИТЕРАТУРА⁶³

Ubicini, M. A., *Aperçu économique et statistique sur le Principaute de Serbie*, Paris, 1867, 11.

Ubicini, M. A., *Constitution de la Principauté de Serbie*. Annotée et expliquée par A. Ubicini, Paris, A. Durand et Pedone-Laurel, 1871, 168.

Ubicini, M. A., *La Question des principautés devant l'Europe, exposé sommaire des faits, accompagné de la collection complète des documents officiels, notes et circulaires diplomatiques, procès-verbaux, etc. depuis les conférences de Vienne (1855) jusqu'à la clôture des divans moldo-valaques (janvier 1858), (1858).*

Ubicini, M. A., *La Question d'Orient devant l'Europe, documents officiels, manifestes, notes, firmans, circulaires, etc., depuis l'origine du différend, annotés et précédés d'une exposition de la question des Lieux-saints (1854).*

Ubicini, M. A., *La Turquie actuelle*, 1855.

Ubicini, M. A. *Les Origines de l'histoire roumaine*, texte revu et publié sur le manuscrit de l'auteur et précédé d'une notice biographique, par Georges Benjesco (1886).

Ubicini, M. A., *Le Pays serbe et le Principauté de Serbie* (Extrait de la *Revue des deux mondes*), Paris, Imprimerie de J. Claye, 1864, 32.

Ubicini, A., *Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents. Géographie, statistique, organisation politique, religieuse, administrative, armée, finances, etc.* Paris, E. Dentu, Libraire éditeur, 1865.

Ubicini, A. *Letters on Turkey: an Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire : the reformed Institutions, Army, Navy, &c.* Translated from the French by Lady Easthope. In two volumes. London: John Murray, 1856, pp. VIII + 358. XXVI + 450.

Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire Ottoman depuis le Khatti-Cherif de Gulkhanè (1839)*, Première partie : *Les Ottomans*. Deuxième édition, Entièrement refondue et accompagnée de Pièces justificatives, Paris, Li-

⁶³ У овом списку литературе наведена су и Убисинијева дела која нису коришћена у овом раду да би што боље била приказана ширина поља његових делатности и интересовања. Прво су наведена његова дела а, потом, дела у којима је био сарадник, приређивач или преводилац. Непотпуне библиографске податке имају она дела која нисам имао прилике да видим. (Јб. П. Р)

brairie militaire de J. Dumaine, 1851, 1853, 594 ; Deuxième partie: *Les Raïas. (Grecs, Arméniens, Arméniens-Catholiques, Israélites, Latins)*, Paris, Librairie militaire J. Dumaine, 1854, 481.

Ubicini, M. A., *Œuvres de Voiture : lettres et poésies*. Nouvelle édition revue en partie sur le manuscrit de Conrart, corrigée et augmentée de lettres et pièces inédites, avec le commentaire de Tallemant Des Réaux, des éclaircissements et des notes par M. A. Ubicini (2 volumes, 1855).

Un Serbe, *La Serbie après le bombardement de Belgrade*, Paris, Libraire A. Franck, 1862, 31.

Un Serbe, *La Serbie devant la Conférence*, Paris, Libraire A. Franck, 1862, 30.

Ballades et chants populaires de la Roumanie (principautés Danubiennes) recueillis et traduits par Vasile Alecsandri, avec une introduction par M. A. Ubicini (1855).

Études historiques sur les populations chrétiennes de la Turquie d'Europe : les Serbes sous la domination ottomane (1389–1804) (1867).

État présent de l'Empire ottoman : statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes, etc., d'après le Salnâmèh (Annuaire impérial) pour l'année 1293 de l'hégire (1875–76) et les documents officiels les plus récents, avec Abel Pavet de Courteille (1876).

Grammaire de la langue roumaine, par Vasile A. Mircesco précédée d'un aperçu historique sur la langue roumaine, par A. Ubicini (1863).

L'Italie littéraire et artistique, galerie de cent portraits des poètes, prosateurs, peintres, sculpteurs, architectes et musiciens les plus illustres, avec des notices historiques et anecdotiques par Joseph Zirardini, traduction française par M. Ubicini, précédée d'un discours sur le génie italien par Étienne-Jean Delécluze (1851).

Provinces danubiennes et roumaines par M M. Chopin et A. Ubicini. Bosnie, Servie, Herzégovine, Bulgarie, Slavonie, Illyrie, Croatie, Dalmatie, Montenegro, Albanie par M. Chopin. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie, par M. Ubicini. Paris Firmin – Didot et Cie, avec Jean-Marie Chopin (1856) Collection l'Univers pittoresque.

Ljubodrag P. Ristić
Institut des études balkaniques
Académie serbe des sciences et des arts
Belgrade

ABDOLONYME UBICINI SUR LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE
(Résumé)

Français d'origine italienne, Abdolonyme Ubicini était un des meilleurs connaisseurs et explorateurs de l'espace des Balkans vers le milieu du XIXe siècle. Ayant passé beaucoup de temps dans les diverses régions des Balkans, il avait l'occasion de connaître la condition et la situation réelles des peuples asservis en Turquie. Dans ses œuvres, il a analysé la situation de la population locale (« raja ») sous la domination turque, ainsi que la condition, le développement et la situation des états vassaux: la Serbie, le Monténégro, la Valachie et la Moldavie. Témoin et participant aux événements dans les Balkans vers le milieu du XIXe siècle, bon connaisseur de la littérature et des documents contemporains et analyste habile, il a réussi à publier un nombre important d'articles, de récits de voyage et d'études dans lesquels il expliquait aux lecteurs d'Europe occidentale les causes, la condition actuelle et le cours des événements.

Pour étudier sa relation à la Serbie et au peuple serbe, deux ouvrages sont essentiels: *Les Serbes de Turquie* et *Constitution de la Principauté de Serbie*. Ce sont de précieuses études écrites par un chercheur méticuleux qui tâchait de présenter au lecteur contemporain d'Europe occidentale la situation de la Serbie dans les Balkans et sous la domination turque, de comprendre l'enchaînement de circonstances et de causes, et d'offrir des solutions raisonnables. Dans *Les Serbes de Turquie*, il a présenté en détail la structure de l'État, le fonctionnement de la justice, l'organisation de l'église, de l'éducation, de l'armée, la politique extérieure, l'état des communications, des finances et de l'économie. Dans *Constitution de la Principauté de Serbie* il s'est lancé dans l'analyse de l'origine, du contenu et de l'importance du document principal juridique et administratif de la Principauté de Serbie, qui déterminait sa position internationale et son organisation interne et, par là même, son futur développement.

Ces deux livres témoignent de sa dévotion à la recherche et de son amour de la vérité et ils peuvent être rangés parmi les œuvres littéraires, politiques et historiographiques importantes de leur époque. Pour cette raison ils sont aujourd'hui encore une source intarissable de données nécessaires à l'étude de l'histoire de la Serbie et des Balkans jusqu'à la fin des années soixante du XIXe siècle.

Гордана Кривокапић-Јовић
Институт за новију историју Србије
Београд

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ СВЕТ У ФРАНЦУСКОЈ НАУЦИ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

Апстракт: *Прецизније је контекстуализован и проблематизован допринос француске науке en général изучавању јужнословенског света, односно јужнословенских националних заједница, што је у историјској науци већ рађено. Поред већ употребљаваних конвенционалних геостратешких одређења, која су утицала на развој и природу словенских, односно западно-јужнословенских (југословенских) студија у Француској, уочени су значајни стратешки заокрети у француском друштву који су битно утицали на развој славистичких студија. Одређена је прва фаза у том развоју, која је водила ка завршној фази славистичких студија после Француско-пруског рата 1870–1871. године. Тада је наука дала директан допринос обликовању „југословенског пројекта” изучавањем „источног питања” и стања у Хабзбуршкој монархији, уз славистичке студије у ужем смислу.*

Кључне речи: *славистичке студије, Трећа република, Балкан, јужнословенске заједнице, Ами Буе, Сипријен Робер, Луј Леже.*

Увод

Француска наука и њено изучавање југословенског простора је важан садржај за разумевање српско-француског југословенског пројекта на почетку двадесетог века. Тај пројекат би се могао назвати и само „француским југословенским пројектом” да се није историјски поклапао са југословенским пројектима настајалим у локалним југословенским заједницама од Наполеонових времена. Ту су Срби увек били један од упадљивих актера, ако не и главни, као на почетку 20. века, када су у тај пројекат zaloжили своју националну државу. Истраживачки смисао и значај наше теме је вишеструк, како због друштвене функције коју су словенске студије имале, са директним упливом на ондашње медије и државне послове, тако и због природе спознаја, резултата до којих су дошле. Ту је најважније да су се резултати српске науке у истраживању југословенског простора, у својим основним и најважнијим закључцима, поклопили са резултатима француске науке, кроз мање-више независна научна стремљења. Мешали су се са комплеметарним

интелектуалним токовима у друштву (штампа и периодика су биле место мешања, а, у извесним границама, и војно-дипломатски документи), да би на почетку 20. века ушли отворено у спољно-политичке и геостратешке планове француске и српске државе.

Основни ток кретања француске науке у изучавању јужнословенског простора, од наполеоновске епохе до стварања југословенске државе 1919–1920. године, већ је уочен и описан у српској, односно некадашњој југословенској историографији. То је урађено и из уже српске, и шире југословенске перспективе.¹ Уочене су разноврсне и важне димензије тог научног истраживања, које је давало систематично и објективно знање, и његова ужа и шира повезаност са другим токовима перцепције тог простора, војно-дипломатско-стручно-професионално-путописно-литерарним.² Контекстуализовани су и проблематизовани са више страна, не само из уже српске и шире југословенске, већ и из балканске перспективе садржај и функција тог знања, али и осталих перцепција јужнословенског простора.³

Контекстуализовање је обављено кроз праћење главних геостратешких промена на јужнословенском простору, као и кроз праћење главних друштвених и политичких промена у самим јужнословенским заједницама, пре свега српској, али нешто мало и у другима. Геостратешке промене су праћене кроз ужи и шири европски контекст, ривалство и налажење склада великих европских држава на Балкану. Многи елементи француске геостратегије балканског простора (проширеног деловима југословенског), како се градила од непосредног уласка Наполеонове империје на Балкан па до Првог светског рата, са свим променама, делом су ипак измицали. То је један сегмент тог контекста где се уочавају могућности грађења једне нове слике „француског југословенског пројекта” (као једне варијанте републиканске идеје царства и империјалне доктрине „mission civilisatrice”). Други је у смештању тог научног напора усмереног ка јужнословенском простору у шире токове кретања и промена у француском друштву, у коме је та наука

¹ М. Екмечић, *Стварање југословенске државе 1790–1918*, 1–2, Београд, Просвета, 1989; Исти, „Више од војних савезника 1914. Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена”, *Огледи из историје*, друго издање, Београд, Службени лист СРЈ, 2002; Душан Т. Батаковић, *Les sources françaises de la démocratie serbe*, Paris, SNRS Editions, 2013, 578.

² *Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, уред. Славенко Терзић, Историјски институт, Београд, 1990; *Српско-француски односи 1904–2004*, зборник радова, уред. Михаило Павловић и Јелена Новаковић, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, Београд, 2005; « Les relations Franco-Yougoslave dans l’entre deux guerres (1918–1940) », *Etudes danubiennes*, Tome XXIII, No 1–2, (2007); *La Serbie et la France : une alliance atypique : Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Душан Т. Батаковић (dir.), Belgrade, Institut des Etudes Balkaniques, 2010.

³ Трајан Стојановић, *Балкански светови. Прва и последња Европа*, Београд, Equilibrium, 1997; М. Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, XX vek, 1999.

и никла, а који битно објашњавају зашто су француске словенске студије тако виделе јужнословенски простор.

Успон Наполеонове звезде и стварање модерног европског царства, наспрам старих европских царстава феудалног порекла и одређења, донело је велике промене и на Балкану, и стратешки утрло пут за стварање модерне јужнословенске државе на тим просторима, прве и најзначајније модерне творевине на том простору, која је донела интегралну еманципацију словенских поданика Хабзбуршког и раје Османског царства. Укидање Републике Светог Марка и ратови у тзв. хабзбуршким земљама (1797–1806), са укидањем „Светог римског царства немачког народа”, дубоко су протресли тзв. западни Балкан, и заједно са Српским устанком 1804, који ће се претворити (уз Грчки) у најзначајнију балканску варијанту европских револуција епохе, коренито изменили и унутрашње и спољашње околности живота на тим просторима.

Наполеонове Илирске провинције (1809–1813–1816) са седиштем у Љубљани, па после њен територијално измењен хабзбуршки сурогат Илирско краљевство (1816–1822–1849), као и Српска револуција (1804–1830) поставили су темеље национализовања простора на модерним основама, кроз ужа српска, хрватска и словеначка, и шира илирска и југословенска одређења.

Француска историјска наука (са сродним пратећим дисциплинама за истраживање целих простора) целог 19. века у истраживању Европе ослањала се на наполеоновске темеље, на врата која су била отворена његовим војним походима, геополитичким променама, друштвеним и променама у културама читавих простора. Успон словенских студија, који се умножавао кроз више токова, као и грађење нове геополитике према свим Словенима, били су чедо наполеоновске епохе, са свим позитивним и негативним ефектима.

Научног набоја, метода и резултата било је и изван саме науке, тзв. словенских студија, у војно-дипломатским мисијама и путовањима, интелектуално-уметничким путним подухватима, авантуристичким, публицистичко-журналистичким такође. Набој стварања новог друштвеног и културног миљеа и атмосфере у пост-наполеоновској Француској, такорећи нове модерне цивилизације, полако се на овај начин преносио и споља, у друге средине. Француска колонијална политика током целог 19. века и на почетку 20. века имала је наполеоновске темеље, и ширење нове модерне културе, која је протицањем времена добијала француска национална обележја, било је ту моћно средство. Историјски миље у коме се сусрећу ти токови је доба Треће републике и републиканска идеја царства, спојена са њеном империјалном доктрином „mission civilisatrice”.⁴

⁴ Жан Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, Clio, 2007; Martin Thomas, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, Manchester University Press, 2005; Alice L. Conklin, *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–*

Од наполеоновских времена словенски свет се политички и културно разликује кроз више група, које се и формирају на успесима и поразима те епохе. Подељена Пољска је постала један од центара француске подршке Словенима, али и културно-окупљајућа средина за северозападне Словене. Били су осредња словенска заједница, довољно снажна, да се њено незадовољство може употребити у три правца. У позадини односа према мањим словенским народима био је однос према Русији, као највећој словенској заједници, али и највећој европској, и панславизму који се неговао на више страна и са различитим значењима, нарочито од 1840-их. Најамбивалентнији био је однос према малим јужнословенским заједницама, због њиховог бедног расцепканог положаја на маргинама Хабзбуршког и Османског Царства, без изразитијег културног идентитета, економског и друштвеног такође. Стварање ширих словенских језичких и културних заједница – нација, ту се указивало као нека врста баланса и међу словенским народима, нарочито наспрам Русије, али и наспрам германског и латинског света, али и тзв. оријенталног, нарочито Блиског Истока.⁵ Без амбиција да улазимо у праву о „перцепцијама” и „замисљањима” простора у европском контексту и шире, и давања имена тим просторима, као и тумачењима шта су одређена имена, нпр., топоними, подразумевали у различитим епохама, морамо рећи да јачање ужег и ширег словенског културног идентитета јесте била нека врста „деоријентализације”, и да су модерни словенски културни идентитети настајали и кроз неку врсту „европејизације”.

Најшира друштвена и интелектуална подлога развоја словенских студија у Француској, била је реформа школства и образовања, од најнижег до највишег, која је покренута почетком 1830-их. Неки од најзначајнијих реформатора на том пољу су они који су одлучно утицали и на развој словенских студија (Victor Cousin, Jules Simon).⁶ Профил научника-интелектуалца-

1930, Stanford University Press, 1997; Mort Rosenblum, *Mission to civilize: the French way*, Harcourt Brace Jovanovich, 1986; Patrick Petitjean, „Science and the ‘Civilizing Mission’: France and the Colonial Enterprise”, *Science Across the European Empires – 1800–1950*, Benediky Stutchey (ed), (2005), 107–128, (downloaded 26. oktobra 2013. http://halshs.archivesouvertes.fr/docs/00/11/33/15/PDF/PP_science_and_the_civilizing_mission.pdf); Mathew Burrows, « ‘Mission Civilisatrice’: French Cultural Policy in the Middle East, 1860–1914 », *The Historical Journal*, 29 (1986), 109–135. (doi:10.1017/S0018246X00018641); *Colonialism and the Modern World: Selected Studies*, edited by Gregory Blue, Martin P. Bunton, Ralph C. Croizier, 2002.

⁵ Ezequiel Adamovsky, « Euro-Orientalism and the making of the concept of Eastern Europe in France, 1810–1880 », *Journal of Modern History*, 77, 3(2005), 591–628; *A Bibliography of east European travel writing in Europe*, edited by Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Budapest, CEU Press, 2007; Wendy Bracewell, « The Limits of Europe in East European Travel Writing », *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing*, edited by Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Budapest, CEU Press, 2008, 61–121.

⁶ Georges J. Joyaux, « Victor Cousin and American Transcendentalism », *The French Review*, Vol. 29, No. 2 (Dec., 1955), 117–130; http://en.wikipedia.org/wiki/Victor_Cousin (посећено 25. октобра 2013.) + Lit. o Victor Cousin; Jules Simon, *Victor Cousin*, Les grands ecrivains francais (1887), (Digitized by the Internet Archive in 2010 with funding from University of Ottawa, <http://www.archive.org/details/victorcousiOOsimo>).

-политичара-реформатора је често био спој парадоксалних опредељења, што и није било тако тешко у динамичној смени царстава и република, модерних и реакционарних режима, итд. Даље, једно од најзначајнијих друштвених догађања које је посредно одређивало и развој словенских студија била је борба између поборника лаичке државе и клерикалаца, што је трајало током целог 19. века и завршило се 1905. године доношењем закона о раздвајању цркве и државе. Важно је било и постојање и утицај који су имали либерално оријентисани католички кругови у Француској током 19. века. И на крају 19. века Драјфусова афера је породила стратешки значајан покрет и организацију за борбу за људска права. Тај велики интелектуални и друштвени покрет је био подлога на којој је актуелизовано и критиковано стање људских права, као и положај малих заједница, не само у Француској него и у Хабзбуршком и Османском царству, и другде у Европи. Покрет је имао у потоњим временима огроман значај у критици система владања и стања људских права у колонијама. У научним и интелектуалним круговима био је пробуђен посебан интерес за оживљавање и очување малих националних заједница (белгијски научник, интелектуалац, политички активиста на социјалистичкој левици Емил де Лавлеј). Перцепције и тумачења балканског простора су динамично кружила између државних институција и науке, политичких партија и штампе и периодике, и обрнуто, као што се на свим овим нивоима умножавала комуникација и са словенским друштвеним миљеима итд.

Наполеонова епоха се завршила сломом његове револуционарне армије од стране једног великог конзервативног царства, а епоха која је уследила сломом француске војске у судару са великом милитаристички настројеном Немачком 1870–1871, која се уједињавала да би посегла за светском моћи. Ако је време Реставрације, револуција 1830. и 1848, Јулске монархије, Друге републике и Другог царства било одређено на општем плану француско-руским ривалством (Кримски рат 1853–56. као најзначајнији догађај) и антируским осећањима и неком врстом русофобије која се проширила у јавном мњењу, онда је епоха после Француско-пруског рата 1870. и уједињења Немачке била одређена страхом од немачког милитаризма, германофобијом, отварањем путева за приближавање Руском царству, и оживљавањем „латинске солидарности”.⁷ Кључна геополитичка питања према којима се одређивала француска елита (дипломатско-војни, публицистичко-новинарски, интелектуално-научни миље) била су став према Немачком и Хабзбуршком царству, став према Руском царству, према Источном питању, према коло-

⁷ J. S. C. Riley-Smith, *The Crusades, Christianity, and Islam*, Columbia University Press, 2008; Elisabeth Siberry, *The New Crusaders: Images of the Crusades in the Nineteenth and Early Twentieth Century*, Abeshot 2000.

нијалним питањима и сукобљавању са Великом Британијом.⁸ Погледи на цео комплекс Источног питања почели су да се повезују са ставом према средњоевропским царствима, и то на јужнословенском простору Балкана. И то је било посебно важно за правац који су узеле промене на јужнословенском простору Западног Балкана, односно на југословенском простору. После првог судара два велика европска национализма 1870, ривалство са Немачким и Хабзбуршким царством отварало се целом дужином утицаја ова два царства на Балкану и у Османском царству, кроз ланац питања која су се издиференцирала у оквиру источног питања. Српско питање, које ће се повезати са осталим мањим јужнословенским питањима, убрзо је постало једно од најдинамичнијих.

Од Колеж де Франса (*Collège de France*) где је основана прва катедра за словенске студије 1840, катедре за словенске студије су се преко појединих професора и група донекле умножиле и прошириле на више старих и нових универзитета и факултета (Lille 1892 – Emile Naumant, *Sorbonne* 1902, *Ecole pratique de hautes études*), неколико катедри за учење оријенталних, и са њима и словенских језика (*Ecole des langues orientales*). На овом последњем Луј Леже је основао 1878, дакле после Берлинског конгреса (увек геополитика), Катедру словенских језика где се првобитно учио језик који је називан српско-хрватски, а после само руски. У Петрограду је 1911. основан чувени Француски институт. И коначно после рата, 1919–1923, основан је Институт словенских студија у Паризу (*Institut d'études slaves* – часопис *Revue de études slaves*), чије су оснивање организовале и подржале француска, чехословачка и југословенска влада (доцније се придружила и пољска), Ернест Дени (Ernest Denis) професор историје са Сорбоне, Томаж Масарик и краљ Петар и принц Александар. И коначно 1921. године на Сорбони је основана *Катедра за словенску историју и цивилизацију*. Током 1919, 1920. и 1921. основане су катедре словенских језика (и књижевности) у Стразбуру (Andre Mazon), Дижону и Лиону.

По Србе и остале Југословене постали су значајни правци размишљања у перцепцији и тумачењу нашег простора који су се јављали међу партијским људима и у партијама, нарочито на радикалско-социјалистичкој левици, која је француско друштво снажно вукла ка реформама, и која је ту динамику преносила и на спољну политику, и на перцепцију других друштава.⁹

Токови у самој науци, посебно историјској, али и у лингвистици и књижевности, одредили су и природу самих славистичких студија. Посебно успон историографске „школе метода” као својеврсног покушаја да се

⁸ Mathew Smith Anderson, *The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations*, London : Melbourne, Toronto : Macmillan ; New York : St Martin's press, 1966.

⁹ Theodore Zeldin, *France 1848–1945*, 1973, 1977; Isti, *The French*, London, Fontana Paperbacks, 1984; Jean-Marie Mayeur, *La vie politique sous la troisième République 1870–1940*, Paris, Editions du Seuil, 1984.

историјски садржаји објективизују и да се обликује нека основна тежња ка историјским истинама.¹⁰ Али ништа мање важна нису била ни кретања у модерној лингвистици (Ferdinand de Saussure) која су остављала трага на систематизовање метода учења словенских језика у француском говорном подручју, уграђивања лингвистичких спознаја о словенским језицима у шире упоредне анализе индо-европских језика. Ту се немачкој славистичкој школи признавао примат.

Почетне идеје

Почетно сагледавање теме о француској перцепцији и изучавању југословенског простора на прелому 19. и 20. столећа, добили смо од Милорада Екмечића у његовој капиталној двотомној књизи о стварању југословенске државе (*Стварање југословенске државе 1790–1918, 1–2*, Београд, Просвета, 1989) и студији *„Више од војних савезника 1914”* са поднасловом *Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена* (објављено у збирци студија под насловом *Огледи из историје*, друго издање, Београд, Службени лист СРЈ, 2002). У оба текста Екмечић разматра утицај и присуство и француских идеја, људи и државе у креирању југословенске идеје и простора током више од једног века, током којег посебно прати тачке преливања српства у југословенство, и обрнуто, у сфери науке, културе, политике, друштва, економије, геополитике. То је оно што називамо „француски југословенски пројекат”. Екмечићева је идеја да се у историји француско-српског сусретања, препознавања кроз сличности и истоветности, догодио кафкијански обрт крајем 20. столећа и да су од пријатеља постали непријатељи, па је у том смислу разматрао историјске размере тог пријатељства, његов смисао, значај и домаћаје. То нам је дало ону почетну перспективу за размишљање и о изворима и о литератури са обе стране. Друга Екмечићева идеја је, такође, била инспиративна, и односи се на његово најопштије виђење тока перцепције и истраживања југословенског простора од стране Француза (војници, путници писци и песници, истраживачи и научници, изасланици и владини службеници, мисионари и публицисти), које види као континуирано и систематично, везано за најважније културне и образовне институције и државу. Иако наговештава, он не успоставља и не анализира односе утицаја између научних и других текстова насталих истраживањем југословенског простора, као што их друштвено и политички не контекстуализује. Даље, његова је идеја да испитује сличности и истоветности у француској култури, науци, друштву и политици, са онима у српској, као подлогу за настанак осећаја блискости и разумевања између два народа које је водило ка

¹⁰ Isabel Noronha-DiVanna, *Writing History in the Third Republic*, Cambridge Scholars Publishing, 2010.

пријатељству. Иако говори о сталном ширењу утицаја француске културе у европским размерама, нарочито у словенским заједницама, и пре свега Србији, али и Русији и другде, његово је дубинско виђење два народа и културе као равноправне у европском систему нација и држава, које је и отпочело са Наполеоновим ратовима.

Екмечић је, може се рећи, предочио у својим радовима све основне садржаје француске перцепције, тумачења јужнословенског простора, и њиховог присуства и деловања на њему. Код њега није само геополитика и геостратегија главни елемент контекстуализовања настанка по нас значајних научних резултата, који су битно утицали на, и одредили природу и карактер „југословенског пројекта”. Он је повео рачуна о свој битној политичкој и културној комуникацији која је постојала између два народа (и упоредо са осталим малим југословенским заједницама), и која је одредила да они буду много више од „војних савезника”.

Душан Батаковић је у неким својим ранијим радовима, на првом месту студији „*Les Français et la Vieille Serbie*” (објављено у познатом зборнику *Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, уред. Славенко Терзић, Београд 1990, 138–151), као и у својој најновијој великој студији о француским изворима српске демократије (Dušan T. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe*, Paris, CNRS Editions, 2013, 578), дао изузетно квалитетан допринос изучавању ове теме, коју називамо „француско-српски југословенски пројекат”. Иако је то по одређењу сужена перспектива која има у виду само Србију, она је тако квалитетно постављена, да нас кроз „питање Македоније и Старе Србије” (географско-политички термини који су тада, а и данас, били у функцији), добро уводи у цео јужнословенски комплекс. Батаковић нас је подсетио, и тај садржај уградио у своја размишљања, на старија квалитетна истраживања перцепције Београда и Србије у француским списима 16, 17. и 18. века¹¹, и дао једну непроцењиво квалитетну и до сада најбогатију листу Француза различитог профила који су перципирали и изучавали наш простор, првенствено Србије, Старе Србије и Македоније. Иако је његова контекстуализација садржаја најчешће конвенционална, његово познавање Француза који су се бавили нама је огромно и драгоцен. Низ имена која је представио још 1990. практично није проширен, него је сужаван, и у броју и у анализи садржаја њихових дела и докумената које су оставили. Тај списак укључује Алфонса де Ламартина (Alfonse de Lamartine), преводиоце и представљаче наших народних песама као што су Елиз Војар (Elise Voïart), Гзавије Мармије (Xavier Marmier), Огист Дозон (Auguste

¹¹ Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI–XVIII veka. Belgrade et la Serbie du XVI et du XVII siècles dans les écrits des contemporains français*, ouvrage bilingue, Beograd 1960.

Dozon), Ами Буе (Ami Boué), Ф. Ц. Х. Л. Пуквил (F. C. H. L. Pouqueville), (опис косовске легенде), А. Васа (A. Vasa), Сипријен Робер (Cyprien Robert), М. А. Убисини (M. A. Ubicini), Макс Шублије (Max Choublier), Едуар Дрио (Eduard Driault), Виктор Берап (Victor Bérard), Жорж Голи (George Gaulis), Албер Мале (Albert Mallet), Алфред Берл (Alfred Berl), Андре Бар (André Barre), Ј. Пен-Сајфер (Jocelyne Pene – Siefert), Пјер Кијар (Pierre Quillard), Андре Шерадам (André Cheradame), Рене Анри (René Henry), ученик Луја Лежеа, Мишел Кебеди (Michel S. Kebedgy), Шарл Праи (Charles Print), Рене Пино (René Pinon), Габриел Луи-Жарај (Gabriel Louis – Jaray). Уз Луја Лежеа (Louis Leger), Емила Омана и Ернеста Денија од великих имена која само спомиње, овом списку недостаје око петнаестак имена која су се у тој и продуженој епохи, бавили нашим простором, можда више оним делом који припада средњовеопском него балканском комплексу, па их зато и нема овде. Више него код других представљен је садржај обимних књига, већих и мањих студија, елабората или чланака и есеја тих аутора који се односе на Србију, Стару Србију – Косовски вилајет, Македонију. Предочена је политички употребљива или активна димензија текстова наведених аутора од којих су само по неки били политички неактивни.

Не само садржај него и приступ, концепција и метод, дају неким радovima значајно место у приступу и истраживању неке, па и ове, теме. Трајан Стојановић и Марија Тодорова су ту најзначајнији, мада има аутора мањих тема и садржаја који би се могли ту укључити. М. Тодорова успоставља, својим истраживањем теме како је током историје замишљан Балкан,¹² низове различитих перцепција балканског простора широког круга путника и истраживача из европских националних средина (и Сједињених Америчких Држава) по епохама, али не успоставља низове њиховог међусобног утицаја који су резултирали одређеним изграђенијим и ширим спознајама простора уклопивим у шире системе геостратешких интереса, системе финансијско-економског и културног утицаја, у целину односа моћи и доминације како га разумева Едвард Саид у *Оријентализму*¹³. М. Тодорова је драгоцену послужила да се сва значајна имена која су стварала или утицала на грађење слике о Балкану, па тиме и југословенском простору, укључе у наше разматрање. И то не само са француске стране. Код ње је занимљиво то што она ауторе, сем по језику и нацији што јој је почетно оријентисање, ситуира по припадништву великим европским, и ваневропским научно-интелектуалним и културноисторијским епохама и догађањима, а тек онда их смешта на мапи значајних геополитичких померања, односно политичких опредељења и ангажмана. Код многих аутора, бар када су Французи у питању, она про-

¹² Maria Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, XX vek, 1999.

¹³ Edward Said, *Orientalism*, Beograd, XX vek, 2000.

пушта многе значајне чињенице и садржаје који квалитетније представљају појединца у успостављеном низу.

У *Балканским световима* Трајан Стојановић¹⁴ у броделијанском маниру, говори о историјској судбини простора и људи који живе на њему кроз трајање дуго више хиљада година, о континуитету и дисконтинуитету трајања заједница и друштава, култура и цивилизација, народа и држава на том простору, о природи и смислу тог трајања и живота на балканском простору (урбане и гравитирајуће и негравитирајуће заједнице, односно заједнице које нигде не гравитирају), о утицају климе и географије тла на њихове животе у свакодневици (али и о великим и мањим догађањима и колико су географија тла, клима, и остале појаве дугог трајања утицале на та догађања). Он је омогућио разумно и квалитетно вредновање постигнућа француско-српског југословенског пројекта. Порука историје коју он предочава, шаље, јесте да је простор биолошки и уопште животно, еколошки, геополитички, војностратешки, привредно-економски и финансијски, културно и институционално стабилнији и просперитетнији, што је мање подељен, и што је мање периферија великих државних ентитета.

Основни смисао перцепција, спознаја и тумачења југословенског простора, које су долазиле од стране француске науке током 19. и почетком 20. века, је што она раздвојене заједнице у мизерном стању које су водиле слабашије елите, види кроз јединство и сличности, кроз потенцијалне могућности које би се могле ослободити. То ју је у крајњој линији и довело у склад са српском културом, друштвом и политиком, али такође у изванредан склад и са осталим југословенским друштвима. Оно што су слабашије јужнословенске заједнице сневале, француска наука је видела као могућу реалност. Када излаже антропогеографију централних југословенских простора тј. Босне и Херцеговине, Ами Буе се чуди (1830-те) како тај простор већ није интегрисан са Србијом, мада опет каже да ће га због географије тла бити лакше интегрисати у југословенски простор са северо-запада и запада, него са истока и југо-истока.¹⁵ С друге стране, овакво француско виђење простора, које је на почетку 20. века продрло из науке и културе у политику и државне институције, било је у радикалној супротности са ставовима осталих великих сила традиционално присутних на Балкану и јужнословенском простору, пре свега Хабзбуршког царства, и иза ње Немачког, и Османског царства и иза њега Руског. Француска наступа на Балкан другачије од њих. Но шире и уже околности у којима један француски путник, публициста, али са задатком – Шарл Лоазо, први пут прецизно говори о могућности и потреби реализације свеобухватног југословенског пројекта, још су сложе-

¹⁴ Трајан Стојановић, *Балкански светови. Прва и последња Европа*, Београд, Equilibrium, 1997.

¹⁵ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, tome premier, Paris 1840, (sadržaj: geografija, geologija, istorija prirode), <http://archive.org/stream/laturquiedeurop02bougoog#page/n6/mode/2up> (posećeno 14. 10. 2013).

није од сложених међународних односа у Европи у времену пред Први светски рат.¹⁶

У другој половини 19. века Хабзбуршка монархија је била у још дубљој регресији према својим јужнословенским поданицима али и јужнословенском окружењу. Позитивни ефекти наполеоновских прекрајања хабзбуршких земаља међу Јужним Словенима, модерне управе и реформи које су зацртане кроз оснивање Илирских провинција а трајале у некој форми кроз Хабзбуршку творевину Краљевство Илирије, временом су деградирани, углавном у корист Мађара. Исто тако је и јачање историјске државности Троједнице и стварање Војводства српског и Тамишког Баната кроз Револуцију 1848–9, у кратком времену деградирано и укинато. Државна и друштвено-политичка решења која су наступила после војничких пораза код Мађенте и Солферина (1859) у рату за италијанско уједињење, када је Монархија одступила из дела италијанских посета, и после Садове (1866) када је изгубила своју улогу у германском свету, водила су ка јачању „мађарског фактора” у Монархији, и деградирању и запуштању јужнословенских права и интереса. Када је после Босанскохерцеговачког устанка и велике источне кризе 1875–1878. године, одлукама Берлинског конгреса, војнички и уз отпор окупирала Босну и Херцеговину, аустроугарска политика према југословенским поданицима се све више срозавала.¹⁷ Немачка аграрна и индустријска колонизација у Босни и Херцеговини (спојене са другим правцима), покатоличавање и експлоатација, уз очување османског феудализма, дубински су разарали простор. Назирали су се јасни планови немачког *Drang nach Osten*. Ова политика која се настављала, у потоњим деценијама је постала предмет изучавања француске науке у више праваца. Истраживан је хабзбуршки дуализам, положај нација и националности, односно националних мањина у Монархији, стање људских права, успостављане су везе са припадницима јужнословенске елите.

Како се повукло из Босне и Херцеговине, Османско царство је појачавало свој притисак на српске и остале словенске заједнице у Новопазарском санџаку, Старој Србији и Македонији, и без веће способности да се мења, да спроведе неке реформе, отварало пут ка анархији и утицају Аустроугарског и Немачког царства. Источним питањем се на прелому 19. и 20. века бавио не мали број француских научника и публициста.¹⁸

¹⁶ D. Stojanović, « Charles Loiseau et la question yougoslave », *Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији*, Београд, Историјски институт, 1990, 222–233; M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.

¹⁷ Davide Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, Princeton University Press, 2012.

¹⁸ Max Choublier, *La Question d'Orient depuis la Traité de Berlin*, Arthur Rousseau, Paris, 1899, (1897; 1901³); Albéric Cahuet, *La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821–1905)*, Paris, Dujarier et cie, 1905.

*Француска наука и њено изучавање јужнословенског света
(институције, личности, главни токови, преломне тачке)*

Дакле, напори француске науке да изучи словенски свет трају непрекидно у модерној епохи, од Наполеонових ратова до Првог светског рата.

Снажно антируско и антисловенско расположење у Француској, било је последица слома Наполеонове Велике армије у походу на Русију 1912. године. После пропалог великог војног напора којим се неспорно и Русија желела увести у круг „револуционисаних” европских друштава, Французи су прво обратили пажњу на католичке делове словенског света, на Пољаке, који су трпели судбину подељености између три царства, од којих су два била, односно и многим изгледала као реакционарна. „Пољски устанци”, нарочито они у руском делу „историјске Пољске”, и пољска емиграција у Западној Европи (пре свега Француској), која се ту окупљала од „наполеоновских времена”, подгрејавали су и даље антируско расположење, али и антинемачко и антихабзбуршко. Али су и отварали просторе за разумевање, и подршку другим словенским народима током 1830-их и 1840-их година („пољски устанци” 1830–1, 1846, 1848–9).¹⁹ С друге стране, из науке је дошао подстицај који је пробудио завидан интерес за Јужне Словене на Балканском полуострву, и то пре свега за оне у Османском царству.

Наиме 1840. године Ами Буе (Amie Boué) објављује своје капитално дело *La Turquie d'Europe*, у четири тома, на преко 1300 страна, посвећено заправо Словенима Балкана. Издањак француске аристократске емиграције, одрастао у Немачкој, школован у Женеви, Паризу и Единбургу, 1830-их година покушао је да оствари каријеру у земљи порекла, где је учествовао у оснивању *Географског друштва Француске* 1830. године, чији је председник био 1835.²⁰ После објављивања четворотомног капиталног дела о Балканском полуострву 1840, он 1841. прелази у Беч, где је постао натурализован Аустријанац, тако да је интегрисан у њихову науку и културу. Царској

¹⁹ Česlav Miloš, *Druga Evropa*, Gornji Milanovac, Dečije novine, 1982; Czesław Miłosz, *The History of the Polish Literature*, University of California Press, 1983, 208–231; Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, *History of the Literary Cultures of East-Eastern Europe*, John Benjamins Publishing Company, 2004; Roman Robert Koropeczyk, *Adam Mickiewicz: The Life of a Romantic*, Cornell University Press, 2008.

²⁰ Patrick Petitjean, « Science and the 'Civilizing Mission': France and the Colonial Enterprise », *Science Across the European Empires – 1800–1950*, Benediky Stutchey (ed), (2005), 107–128, (downloaded 26. oktobra 2013. sa <http://archive.org/stream/laturquiedeurope02bougoog#page/n6/mode/2up>). Он у одељку свог текста под насловом *Expeditions, Learned Societies and the Colonial Party*, каже да је *Société Géographique de Paris* основано у децембру 1821. као „society of minds” са коренима у просветитељству. „It supported travel for discovery, without explicit relation to colonization. However, in 1864, Chasseloup-Laubat, a former Minister of Navy and Colonies, was elected President, and the Société put geography at the service of colonization. The Société developed rapidly and became an influential lobby for French expansion overseas. The French geographical societies had 9,500 members in 1881 and 18,700 in 1894. A similar phenomenon occurred in other Western countries. The Société was active in supporting explorers, but acted also as a scientific and political adviser to the Ministry of Colonies and participated in the choice of colonial projects” каже аутор (s. 19).

Академији наука у Бечу проследио је важне папире/белешке о геологији балканских држава (1859–1870). Тако се испоставило да он није интегрисан у француску науку о Балкану и Јужним Словенима, иако је подарио европској науци и култури једно од њених капиталних дела о нашем простору, и неспорно одлучно утицао на велики заокрет који се догодио у перцепцији Јужних Словена.²¹

Милорад Екмечић је међу првима увео Буеово име у модерну српску, и некадашњу југословенску историографију, у свом чувеном есеју о судбини југословенске идеје и после у својој синтези о стварању југословенске државе, односно у својој синтетичкој историји југословенских национализма. Он ту вели да је Ами Буе био први међу истраживачима-научницима, први уопште, који је употребио израз српско-хрватски језик за преовлађујући језик западног дела јужнословенског простора на Балкану. Његово капитално дело види као преломно за посматрање тзв. Западног Балкана кроз јединство, а не кроз разлике, као до тада. Сматра да се од Наполеонових времена тај наш заједнички југословенски простор систематски и континуирано перципира и изучава са француске стране у широком спектру, и по ауторима и по садржајима. Француска наука (и пратећи извори информација) систематски изучава језик простора Западног Балкана, књижевност, антропогеографију, етнологију, историју, културу.²² Ми бисмо додали да се са Буеом тежиште спознаја, односно знања, о овом простору премешта са дипломатско-војно-путописних мисија на науку, што је било важно због какве-такве објективности у перцепцији. Наравно да спој науке са војно-дипломатско-путописним мисијама опстаје и траје. Науци до сада није познат однос капиталног дела Јована Цвијића о Балканском полуострву и Буеовог великог дела.²³

²¹ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome premier, Paris, 1840 (садржај: географија, геологија, историја природе), <http://archive.org/stream/laturquiedeurop02bougoog#page/n6/mode/2up> (посећено 14. 10. 2013).

Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome deuxième, Paris, 1840 (садржај: етнологија), <http://archive.org/stream/laturquiedeurop03bougoog#page/n6/mode/2up> (посећено: 14. 10. 2013).

Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome troisième, Paris, 1840 (садржај: пољопривреда, индустрија, трговина), <http://archive.org/stream/laturquiedeurop00bougoog#page/n6/mode/2up> (посећено: 14. 10. 2013).

Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Tome quatrième, Paris, 1840 (садржај: историја и политика), <http://books.google.bg/books?id=eRQIAAAQAAJ&dq=inauthor%3A%22Ami%20Bou%23%A9%22&pg=PP7#v=onepage&q&f=true> (посећено: 14. 10. 2013). М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 53, 145–146 (Литература о А. Буеу скоро да не постоји).

²² Milorad Ekmečić, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914”, У: *Politički život Jugoslavije 1914–1945*, (Трећи програм – Radio Beograd), Beograd 1973; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд, Просвета, 1989. Леп преглед француских напора у епохи после Наполеоновог времена дао је Д. Т. Батаковић у: « Les Français et la Vieille Serbie », у: *Rapports Franco-Yugoslaves. A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie* (ur. Slavenko Terzić), Belgrade, Историјски институт, 1990, 138–150.

²³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, I, Београд, Државна штампарија, 1922; Исти, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, II, Београд, Државна штампарија, 1931.

Марија Тодорова Буюово дело види као крунско дело епохе 19. века у смислу научне објективности, мада га ставља у контекст дела која „упркос исказаним и усвојеним резервама у погледу објективности [...] је уложен велики дескриптивни напор и жеља да се сакупи и акумулира позитивно знање [...] то не значи да у њима нема повременог блеска затечених идеја или обичних предрасуда.”²⁴ Али сматра да дисциплинована и критичка перцепција у огромној мери превазилази минорне недостатке и да је задатак превазилажења „урођених или стечених предрасуда о отоманским Турцима и њиховим поданицима” хвале вредан. И данас је то, наглашава Тодорова на крају свог малог разматрања, један од најбогатијих извора информација о Балкану из деветнаестог века.²⁵

Буюе у свом делу даје практично централно место Јужним Словенима Балкана, наспрам отоманских Турака и Грка. Знао је да његова непристрасност може разочарати и ватрене присталице, и противнике султанових реформи. Поздравља ослобођење Грчке, и скреће пажњу и на остале нације у царству, нарочито Словене (мисли се заправо на Јужне Словене), који морају да се „укључе у развој европске цивилизације и учврсте равнотежу моћи”. Ми сматрамо да говори у категоријама Истока и Запада у сасвим модерном смислу, онако како се то употребљавало и у двадесетом веку. М. Тодорова сматра да Буюе оперише магловитим категоријама Истока и Запада, и да је претеча теорије преобраћења тако што се нада да ће (се) „у спајању Истока и Запада овај потоњи, пошто придода корисне аспекте своје цивилизације старим азијским обичајима, пронаћи на Истоку много идеја које ће му помоћи да поправи свој превише вештачки и компликовани живот”. Сматра да су у Европи до сличних промена довели и Крсташки ратови.²⁶ Венди Брејсвел (Wendy Bracewell) у својој студији о границама Европе у источноевропским путописима, смешта Ами Буюе (заједно са Алфонсом де Ламартином и Сипријеном Робером) међу либералне западне посматраче из 1830-их и 1840-их година, који су поздравили „младе оријенталне европејце” (« young Oriental Europeans ») као снагу европске регенерације.²⁷

У изврсној студији „О Французима и Старој Србији” Душан Батаковић даје садржаје који битно, објашњавајуће, недостају код Марије Тодорове, иако се његова студија појавила више година пре њене књиге *Imagining the Balkans*.²⁸ У студији је представљена, између осталог, Буюова перцепција

²⁴ M. Todorova, *nav.delo*, 144–145.

²⁵ *Isto*, 145–146.

²⁶ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I, Preface.

²⁷ W. Bracewell, « The Limits of Europe in East European Travel Writing », 61–121, 118.

²⁸ D. T. Bataković, « Les Français et la Vieille Serbie », 138–150 (књига М. Тодорове појавила се 1997. године).

Старе Србије. Батаковић наглашава да је Бугеу пошло за руком да разговара са турским званичницима, припадницима албанске и српске заједнице, и да из тога и извршних личних опсервација извуче значајне закључке о суштини њихових односа. Он је био први међу страним истраживачима, вели Батаковић, који је уочио и објаснио обим и узроке патњи српске заједнице под терором Турака и Албанаца; Буге је дао низ примера насиља, убиства, пљачки, паљевина, отмица и насилне исламизације, предвиђајући да ће Срби у старој Србији, ако се реформе просвећених султана не буду оствариле, нестати из ове области. Нада је у то време полагана у кнеза Милоша Обреновића, који би могао хришћанску заједницу препуштену на милост и немилост турског и албанског насиља, евентуално да спасе.

Више научно-образовних центара је настало у Француској током 19. века и на прелому 19. у 20. век, који су се бавили словенским студијама. Околности настанка тих центара, везаних за старе институције, биле су комплексне, као одраз бурне и сложене политичке и друштвене стварности Француске, како је она излазила из наполеоновске епохе. Суштински је настанак свих тих центара одредила војно-стратешка реалност у којој се нашла Француска после слома Наполеоновог царства, токови промена режима у Француској који су уследили, велике друштвене реформе којима је у демократском оквиру стварано модерно француско друштво, и наравно индивидуални научни напори (било да су припадали некој од друштвено-политичких струја или били потпуно оригинални).

Све ово је довело 1840. године до оснивања *Катедре за словенске студије* (*Chaire des études slaves*) на *Колеж де Франсу* (*Collège de France*) уз широку подршку Виктора Кузена (Victor Cousin), тадашњег министра образовања, о чему сведочи Р. В. Ситон-Вотсон (R.W.Seton-Watson).²⁹ Током времена та катедра је постала чувена, као и оригиналност њених главних предавача. Први предавач био је романтичарски песник-мистик Адам Мицкјевич (1840–1843), који је ту остао око три и по године. Да ли је та катедра била створена за њега? У сваком случају он је имао подршку својих угледних колега и пријатеља Жила Мишлеа и Едгара Кинеа (Jules Michelet; Edgar Quinet). Суспендован је 1844. године и поново позван за предавача 1852, уз одобрење Наполеона III и поново Мишлеа и Кинеа. У животу контроверзног песника то је била могућност да побољша своје рђаве животне

²⁹ R. W. Seton-Watson, "Louis Leger" (Obituary), *The Slavonic Review*, vol. 2, No 5. (Dec. 1923), 423–425. Виктор Кузен (1792–1867) је био француски филозоф, истакнути заговорник шкотског Common Sense Realism-а. Имао је значајног утицаја на политику образовања у Француској, пре и после Револуције 1848. године. Између 1830. и 1848. спровео је реорганизацију/реформу основног образовања у Француској. Најбољим у том француском систему образовања, широко цењеном у својој епохи, сматрало се учење о националном интересу, занемаривано у време Француске револуције, Царства и Реставрације. Он је, такође, жестоко бранио универзитетске студије од напада клерикалаца 1844–45.

прилике, али за многе његове слушаоце и ђаке то је био доживљај живота, који им је дао подстицаја за нека њихова стремљења.³⁰

Катедра за словенске студије Колеж д Франса трпела је невољно судбину општег политичког и друштвеног става који није био склон словенском свету. Ипак, она се развијала и, уз прекиде, била место неколико блиставих професорских и научних каријера, пре свега Сипријана Робера (Cyprien Robert), и Луја Лежеа (Louis Leger).

Велико убрзање интересовању за словенске студије дала је Револуција 1848–9. године, и то нарочито она у Хабзбуршком царству. Тако се, с једне стране, развијао позитиван однос према малим и средњим словенским народима, а с друге стране продужавало, и повремено јачало, антируско расположење у француским политичким круговима, ужем и ширем друштвеном миљеу и јавном мњењу.

Сипријен Робер је 1844. године издао у Паризу своје дело *Les Slaves de Turquie*, које се најдиректније односи и на Србе (друго издање је било 1852). Робер је заузимао Катедру за словенске студије на Колеж де Франсу од 1845. до 1857. године (Chargé du cours de Langue et Littérature slaves). Уобичајено је да се каже да је наследио Адама Мицкјевича, мада није било тако. У сваком случају похађао је његова предавања као већ зрео човек (рођен је у Анжеу 1807). Њега је пак наследио Чодцко (Chodzko), који је у односу на ову двојицу био и оновремени и потоњи анонимус. Ипак требало би рећи да је био учитељ Лују Лежеу, и да је овај под његовим утицајем почео да изучава пољски језик и књижевност. Робер је био секретар *Словенског друштва*, уредник часописа *La Pologne* (1848–1850) и уредник часописа *Revue des Deux Mondes*, који ће временом постати референтно место за словенске студије. Може се сматрати, иако се то данас прикрива и његово име полако занемарује када се пише о историји словенских студија у Француској, најистакнутијом личношћу словенофилске школе, не само француско-пољске, него и француско-јужнословенске.³¹ Његове студије о Балканском полуострву, које је под насловом *Le Monde gréco-slave* објављивао у *Revue des Deux Mondes* од 1842. до краја 1845. године у једанаест делова, уткане су у његове текуће и потоње радове. У њима се препознаје изванредан познавалац јужнословенског и балканског света, у свим аспектима његовог постојања. Његови радови заслужују детаљну анализу: они синтетишу знање о Јужним Словенима и осталим балканским народима (Грцима и Албанцима),

³⁰ D. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, 114 (о првој и другој генерацији „паризлија”). Види, такође, нап. 2 са основном литературом о А. Мицкјевичу.

³¹ Његова главна дела су: *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, (1844, 1852); *Les deux Panславismes* (1847); *Le Monde slave, son passé, son état présent et son avenir* (1852); *Les Quatre littératures slaves. Renaissance des lettres dans l'Europe orientale* (1852); *Le Panlatinisme et le mémorandum du gal Garibaldi comparés. Lettre à M. le directeur du journal la Presse, dans laquelle il est démontré par des exemples que le mémorandum a été inspiré par le panlatinisme* (1860).

које виде прецизно једне наспрам других, и – што је нарочито важно – наспрам Мађара, Немаца и Османлија. Он у својој студији *Les deux Panslavismes* (1847), која би и данас могла бити актуелна, објашњава околности у којима се одвијала руска панславистичка пропаганда 1840-их година, руску панславистичку перспективу која је битно различита од оне средњих и малих словенских народа. Једна је хегемона, а друга само тражи тачку ослонаца за своје безбедније позиционирање.³²

Када је 1923. године у Паризу умро Луј Леже, Роберт В. Ситон-Вотсон (Robert W. Seton-Watson) вели да је умро Нестор словенских студија на Западу. Дуга каријера је омогућила Лежеу да измери „огромну раздаљину” коју су те студије прошле. Иако Ситон-Вотсон сматра да није био истог калибра као Рамбо и Ернест Дени (Alfred Nicolas Rambaud; Ernest Denis),³³ види га као човека пуног ентузијазма и замисли, који је учинио много за промовисање знања о Словенима. Имао је среће да живи довољно дуго да види мање словенске народе, које је као млад човек морао да брани од „западне игноранције и презира” (ignorance and contempt) како су постигли пуну слободу под заштитом његове земље и њених савезника. Његов интерес за словенске теме и питања био је подстакнут пољском револуцијом 1863. године, исте године када је он завршио студије на универзитету (рођен је 1843). Чешку је посетио први пут 1864. године и ту потврдио своју решеност да се бави словенским студијама, „чији значај није дотакао никога сем Сипријена Робера”, како вели Ситон-Вотсон.

Та тројка (А. Мицкјевич, С. Робер и Л. Леже) је обезбедила континуитет словенских студија у Француској, премда Ситон-Вотсон каже да је неколико генијалних писаца као што су били Жил Мишле, Едгар Кине и

³² « Les deux Panslavismes », *Revue des Deux Mondes*, T. 16 (1846): « Depuis le tragique dénouement de l'insurrection de Cracovie, la propagande russe a pris une extension formidable. Il n'est plus question que de ses progrès et de ses intrigues sur tous les points du monde slave. Partout cette propagande, se décorant elle-même du nom de *panslavisme*, promet aux opprimés l'émancipation et le redressement de leurs griefs. Il importe d'éclairer l'opinion sur l'origine et le véritable sens de ce mouvement inattendu, que la Russie exploite avec une habileté et un succès dont le reste de l'Europe devrait commencer à se préoccuper.

Le panslavisme, si l'on veut définir ce mot dans son acception rigoureuse, est la réconciliation, le rapprochement fraternel, et finalement la réunion de tous les Slaves en un seul corps moral. Cette réunion est le but commun de tous les panslavistes: sur ce but, tout le monde est d'accord; mais par quels moyens, à quelles conditions le rapprochement doit-il s'accomplir? Là-dessus il y a divergence. C'est ce qui explique pourquoi l'on n'a généralement en Europe que des idées si vagues, si fausses sur le panslavisme. – Les opinions si variées des publicistes slaves sur cette grave question peuvent à la rigueur être ramenées à deux grands systèmes. Les uns, courtisans libres ou salariés du tsar, partent du principe de la centralisation absolutiste, repoussent les nationalités et rêvent une grande unité gouvernementale pour toute la race. Les autres, patriotes sincères, partent de l'idée de nationalités distinctes, et ne cherchent l'unité que dans une fédération librement consentie. Ces deux systèmes forment ce qu'on peut appeler le panslavisme *russe* et le panslavisme *slave*. » Cit. iz dva uvodna pasusa studije.

³³ R. W. Seton-Watson, "Louis Leger" (Obituary), 423–425; Luj Leže, *Slovenska mitologija*, Nova Pazova, Bonart, 2003, „Varijacije na temu: slovenski mit” (pogovor Miodrag B. Šijaković, 193–198).

Ст. Рене Таљандје (St. René-Taillandier) такође показало извешан интерес за словенске проблеме, али да озбиљним и систематским студијама није било трага, тако да млади Леже није наишао ни на много Француза који су симпатисали са „новооткривеним” словенским темама. У то време су сећања на Кримски рат 1853. године и пропагандна активност пољске емиграције још увек креирали предрасуде у јавном мишљењу, тако да су разни чланци које је Леже писао у русофилском и чешкофилском смислу, били нападани у непотписаним чланцима у *Revue des Deux mondes* (писао их је Јулиан Клацзко, ондашњи познати пољски публициста и пропагандиста). Међутим, у завршним годинама Другог царства (1851–1870), са успоном Бизмаркове Немачке, Русија је постајала све популарнија у Паризу, па и Француској.

Међу европским славистима који су били Лежеови савременици кружила је анегдота о њему, коју је препричавао и Ситон-Вотсон. Могуће је да је потицала од самог Лежеа. Када је чешки политичар Ригер (Rieger)³⁴ долазио у Париз уређена му је тајна аудијенција код Наполеона III. Ригер је, потом, посетио цареву метресу мадам Корну (Cornu), и када је ова дама изразила мишљење да нико у Француској није способан да интерпретира словенска питања, Ригер је сугерисао Лежеово име, на шта је она ускликнула да је Леже ништа друго до руски агент.

После студија на Лицеју Луј Велики (Lyceé Louis le Grand), Луј Леже је, под Чодцковим утицајем, почео да изучава пољски језик и књижевност. Међутим, на њега је пресудан утицај извршио Јозеф Вацлав Фрич (1829–1889), чешки књижевник и револуционар који је као изгнаник живео у Паризу (где је избегао после побуне против Мађара 1840). Фрич је Лежеа упутио на изучавање чешког језика, литературе и старина. Приликом боравка Јосипа Јурја Штросмајера у Паризу 1867. године, током изложбе, Леже се упознао и спријатељио са њим, па је тако био позван на свечано отварање Југославенске академије знаности и уметности у Загребу. Тада је први пут дошао у контакт са Јужним Словенима. Посетио је и наше „јужне крајеве”. Ова посета и боравак су му проширили видике о словенским заједницама и омогућили да заврши своја два доктората, о преобраћењу Словена у хришћанство, и о хроници калуђера Нестора. Исте године постаје професор пољске, чешке и српскохрватске књижевности у Жерсоновом институту. Зна се да је 1868. године понудио да одржи тзв. слободни курс (*cours libre*) о словенским темама на Сорбони, али је био одбијен. Високи службеник у Министарству образовања му је тада одговорио, како сведочи Ситон-Вотсон, да Словени не побуђују никакав интерес и да га његово подучавање о њима неће одвести нигде. Подстицао га је да прихвати катедру реторике у провинцији, али је Леже остао чврст. Било му је дозвољено да предаје, а

³⁴ А. Ј. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918.*, Београд, Clio, 2001. (о Ригеру, на с. 91, 160–162, 176–178, 186).

уследило је и охрабрење и помоћ његових савременика, пре свега Алфреда Рамбоа, будућег историчара Русије.

Рат 1870–1871. је докрајчио та предавања на Сорбони. У време Париске комуне, Леже је боравио у Прагу и уређивао часопис на француском *Journal*. Уз велике муке 1872. године убедио је Жила Симона, тадашњег министра образовања, да га пошаље у *Mission d'étude* у Русију. Том приликом је Тијер (Thiers) свом колеги министру замерио што је за такав задатак изабрао некога ко је био агент пољске емиграције. Препреке су биле превазиђене и Леже је посетио Русију када и А. Рамбо и Анатол Лероа-Болје (Anatole Leroou-Beaulieu). Као представници Француске они су присуствовали откривању споменика Александру Пушкину.

Леже је 1873. године добио место професора словенских језика на *Ecole des Langues Orientales*, али уз упозорење надлежних у Министарству образовања француске републике да не сме да подучава панславизам, како такође сведочи Ситон-Вотсон. То заиста показује „како је споро умирала традиционална сумња”.³⁵ Врхунац његове каријере био је 1886. године када је на чувеној Катедри за словенске језике на Колеж де Франсу наследио свог учитеља Чодцкоа. Ту је остао до своје смрти, 1923. године.

Његове књиге је одликовала питкост и атрактиван метод, често предвиђања, са жељом да побуде интерес за занемарене теме. Од бројних студија насталих крајем 1870-их, 1880-их и 1890-их година, за јужнословенске теме је најзначајнија његова *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, чије је прво издање изашло 1879. године. После слома Хабзбуршке монархије 1918. ревидирано издање његове историје тог „средњоевропског царства”, остаје по многим, најбоља историја Аустроугарске на било ком западноевропском језику, „мање заслугом самога Лежеа, а више због занемаривања од стране других”, како вели Ситон-Вотсон.

До краја живота Леже је остао веран приступној беседи на *Collège de France* када је рекао да улога те катедре није да заузима страну у сукобима који деле словенске народе, већ да је њен задатак да одржи баланс међу њима, да их приближи у мирној хармонији науке. Као познати слависта, он је био сведок велике трансформације словенског света која се догодила на прелому 19. у 20. век, са утемељењем нових државних заједница средњих и малих словенских народа. Многи међу његовим ученицима ће бити, као и он, активни у тој важној фази утицаја словенских студија на велика догађања епохе.

³⁵ *Isto*, 34, 425.

Закључна разматрања

Генерација научника-слависта која је стварала у време Треће републике, ослањала се на традицију славистичких студија постнаполеоновске епохе за коју би се могло рећи да је више била плод индивидуалних напора него систематског изучавања уз подршку друштва и државе. Она се догађала у општој атмосфери русофобије која је наступила после пораза Велике армије у походу на Русију 1812. и имала свој врхунац у време Кримског рата 1853–1856. године. Русофобија, као и успон свесловенске идеје од 1846. године, отварају су пут за пажљивије праћење кретања у осредњим и мањим словенским заједницама (пољској, чешкој, јужнословенским) које су се виделе кроз сродности и разлике у односу на највећу словенску заједницу. Науке уопште, у овом случају антропогеографија, етнолингвистика, па и историја и књижевност, су цветале и нашле своје место у крилу колонијалне политике Француске током 19. века, па је то обојило и изучавање југословенског/западнобалканског простора. Први пут у модерној епохи управо француске славистичке студије виде јужнословенски простор кроз јединство, што је била права мала научна револуција, која се пренела на генерацију слависта с прелома 19. на 20. столеће. Последица тога је била да се природно повежу решење Источног питања и јужнословенско питање у Хабзбуршкој монархији, нарочито како је наступила епоха успона немачког милитаризма и империјализма. Прилике и стање у Хабзбуршком царству Француска није гледала само кроз њене променљиве односе са немачким државама и, посебно, уједињеним Немачким царством од 1871. године, већ имајући у виду и стратешке заокрете у развоју властитог друштва, као што је јачање лаичког друштва и државе и људских права у њој. То је отварао пут подршци малим јужнословенским заједницама, нарочито западнобалканским. Ако је германофобија заменила русофобију, онда је наклоност према „грчко-словенском свету” Балкана (синтагма Сипријена Робера) заменила врлудава линију подршке Османском царству. Не само да је нова геополитичка реалност отварао пут новом стратешком партнерству у Европи, француско-руском савезу, него је и наука дала допринос томе својим виђењем и разумевањем словенског, и посебно јужнословенског света. Спојено са војним, дипломатским и другим перцепцијама и активностима, научно мишљење је значајно утицало на француску политику према простору.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson, Mathew Smith, *The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations*, London: Melbourne, Toronto: Macmillan; New York: St Martin's press, 1966.

Bataković, Dušan T., « Les Français et la Vieille Serbie », у: *Rapports Franco-Yougoslaves. A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie* (уп. Slavenko Terzić), Belgrade, Institut historique, 1990.

Bataković, Dušan T., *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, Paris, CNRS Editions, 2013.

A Bibliography of east European travel-writing in Europe, ed. Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Budapest, CEU Press, 2007.

Boué, Ami, *La Turquie d'Europe*, Tome I–IV, Paris 1840.

Bracewell, Wendy, « The Limits of Europe in East European Travel Writing », *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing*, ed. Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis, Budapest, CEU Press, 2008.

Cahuet, Albéric, *La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821–1905)*, Paris, Dujarrie et cie, 1905.

Choublier, Max, *La Question d'Orient depuis la Traité de Berlin*, Paris, 1897, 1899², 1901³.

Colonialism and the Modern World: Selected Studies, eds. Gregory Blue, Martin P. Bunton, Ralph C. Croizier, Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe, 2002.

Conklin, Alice L., *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930*, Stanford University Press, 1997.

Cornis-Pope, Marcel, John Neubauer (eds), *History of the Literary Cultures of East-Eastern Europe*. John Benjamins Publishing Company, 2004.

Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије, I-II*, Београд, Државна штампарија, 1931.

Дига, Жан, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, Clio, 2007.

Екмечић, Милорад, „Више од војних савезника 1914. Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена”, *Огледи из историје*, Београд, Службени лист СРЈ, 2002².

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд, Просвета, 1989.

Екмечић, Милорад, « Sudbina jugoslovenske ideje do 1914 », U: *Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Београд, Трећи програм – Radio Beograd, 1973.

Georges J. Joyaux, « Victor Cousin and American Transcendentalism », *The French Review*, Vol. 29, No. 2 (Dec. 1955).

Југословенско-француски односи. Поводом 150 година од отварања првог француског конзулата у Србији, уред. Славенко Терзић, Београд, Историјски институт, 1990.

Kovač, M., *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Zagreb, Dom i svijet, 2005.

Leže, Luj, *Slovenska mitologija*, (pogovor Miodrag B. Šijaković), Nova Pazova, Bonart, 2003.

Mayeur, Jean-Marie, *La vie politique sous la troisième République 1870–1940*, Paris, Editions du Seuil, 1984.

Miloš, Česlav, *Druga Evropa*, Gornji Milanovac, Dečije novine, 1982.

Milosz, Czeslaw, *The History of the Polish Literature*, University of California Press, 1983.

Noronha-DiVanna, Isabel, *Writing History in the Third Republic*, Cambridge Scholars Publishing, 2010.

Koropeczyk, Roman Robert, *Adam Mickiewicz: The Life of a Romantic*, Cornell University Press, 2008.

Petitjean, Patrick, « Science and the 'Civilizing Mission': France and the Colonial Enterprise », *Science Across the European Empires, 1800–1950*, Benediky Stutchey (ed), 2005.

Les relations Franco-Yougoslaves dans l'entre-deux-guerres (1918–1940), Etudes danubiennes, Tome XXIII, N° 1–2, (2007).

Riley-Smith, J. S. C., *The Crusades, Christianity, and Islam*, Columbia University Press, 2008.

Rodogno, Davide, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, Princeton University Press, 2012.

Rosenblum, Mort, *Mission to civilize: the French way*, Hardcourt Brace Jovanovich, 1986.

Said, Edvard, *Orijentalizam*, Beograd, XX vek, 2000.

La Serbie et la France : une alliance atypique : Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940, Dušan T. Batakovic (dir.), Belgrade, Institut des études balkaniques, 2010.

Seton-Watson, R. W., „Louis Leger” (Obituary), *The Slavonic Review*, vol. 2, No 5. (Dec. 1923).

Siberry, Elisabeth, *The New Crusaders: Images of the Crusades in the Nineteenth and Early Twentieth Century*, Aldershot, Ashgate, 2000.

Српско-француски односи 1904–2004, Зборник радова, уред. Михаило Павловић и Јелена Новаковић, Београд, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска и Архив Србије, 2005.

Тејлор, А. Ј. П., *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, Београд, Clio, 2001.

Thomas, Martin, *The French Empire between the Wars: Imperialism, Politics and Society*, Manchester University Press, 2005.

Трајан Стојановић, *Балкански светови. Прва и последња Европа*, Београд, Equilibrium, 1997.

Todorova, Maria, *Imaginarni Balkan*, Beograd, XX vek, 1999.

Zeldin, Theodore, *France 1848–1945*, Oxford University Press, 1973, 1977.
Zeldin, Theodore, *The French*, London, Fontana Paperbacks, 1984 .

Сајтови:

http://halshs.archivesouvertes.fr/docs/00/11/33/15/PDF/PP_science_and_the_civilizing_mission.pdf
http://en.wikipedia.org/wiki/Victor_Cousin
<http://archive.org/stream/laturquiedeurop02bougoog#page/n6/mode/2up>
<http://books.google.bg/books?id=eRQIAAAQAAJ&dq=inauthor%3A%22A%20Bou%20C3%A9%22&pg=PP7#v=onepage&q&f=true>

Gordana Krivokapić-Jović
Institut d'histoire récente de Serbie
Belgrade

LE MONDE SUD-SLAVE DANS LA SCIENCE FRANÇAISE
AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE
(Résumé)

La génération des slavistes qui créait à l'époque de la Troisième république, s'appuyait sur la tradition des études slaves de l'époque post-napoléonienne qui était plutôt le fruit des efforts individuels que des études systématiques soutenues par la société et l'État. Elle se déroulait dans une ambiance générale de russophobie qui suivit la défaite de la Grande Armée dans sa Campagne de Russie en 1812 et eut son apogée pendant la guerre de Crimée en 1853. La russophobie, ainsi que la montée de l'idée panslave à partir de 1846, ouvraient la voie à un suivi plus attentif des mouvements dans les petites et moyennes communautés slaves, polonaise, tchèque, sud-slave, considérées à travers leurs ressemblances et différences par rapport à la plus grande communauté slave. Les sciences en général, dans ce cas l'anthropogéographie, l'ethnolinguistique, mais aussi l'histoire et la littérature, ont trouvé leur place au sein de la politique coloniale française pendant le XIXe siècle, ce qui influença également les études de l'espace yougoslave/des Balkans de l'Ouest. Pour la première fois à l'époque moderne, ce sont justement les études slaves françaises qui virent l'espace des Slaves du Sud à travers son unité, ce qui était une véritable petite révolution scientifique qui fut transmise à la génération des slavistes du tournant du XXe siècle. En conséquence, la solution de la question dite d'Orient fut reliée naturellement à la question dite des Slaves du Sud dans la Monarchie des Habsbourg, surtout avec l'avènement de l'époque de la montée desdits militarisme et impérialisme allemand. Les circonstances et l'état de l'empire des Habsbourg n'étaient pas vus par la France uniquement à travers ses relations changeantes avec les États allemands et surtout avec l'Empire allemand uni à partir de 1871, mais en prenant en considération également les changements stratégiques dans le développement de sa propre société, comme le renforcement de la société et de l'État laïques et des droits de l'homme; ce qui ouvrait la voie au soutien des petites communautés

des Slaves du Sud, surtout des Balkans de l'Ouest. Si la germanophobie remplaça la russophobie, le penchant pour le « monde gréco-slave » des Balkans (le syntagme de Cyprien Robert) remplaça donc la ligne sinueuse du soutien à l'Empire ottoman. Non seulement la nouvelle réalité géopolitique ouvrait la voie à un nouveau partenariat stratégique en Europe, l'alliance franco-russe, mais la science y contribua également par son point de vue et sa compréhension du monde slave, et surtout des Slaves du Sud. Avec les perceptions et activités militaires, diplomatiques et autres, l'opinion scientifique eut une influence considérable sur la politique française envers cet espace.

Stanislav Sretenović
Institut national d'histoire contemporaine
Belgrade

LE QUAI D'ORSAY FACE AUX GROUPES FRANÇAIS DU SOUTIEN AUX SERBES DANS L'ENTRE-DEUX-GUERRES

Résumé: *Dans l'entre-deux-guerres, une partie de l'opinion public, du monde universitaire, de l'armée et de la diplomatie en France furent marqués par une « serbophilie » prononcée. Ces « serbophiles » s'organisèrent à partir de l'année 1928/29 à Paris et constituèrent des « groupes de pression » du soutien diplomatique, politique, économique et culturel de la France au Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie. Dans ce travail, l'auteur examine l'attitude du ministère des Affaires étrangères français (Quai d'Orsay) envers ces groupes, ainsi que la portée et les réalisations de l'activité de ces groupes par rapport aux objectifs de la diplomatie française.*

Mots clés: *France, Serbie, Royaume des Serbes, Croates et Slovènes /Yougoslavie, diplomatie, « groupes de pression ».*

Introduction

Une fois la Grande Guerre achevée, en 1918–1919, la France avait joué un rôle décisif dans la fondation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes et veillait attentivement sur ses premiers pas. Pour la France, sortie de la guerre auréolée de victoire, c'était un espace où consolider son statut de puissance, dans une perspective à la fois anti-allemande et « méditerranéenne ». Avec la Pologne, la Tchécoslovaquie et la nouvelle Roumanie, il se rangeait parmi les nouveaux Etats d'Europe centrale qu'elle protégeait et où elle cherchait à exercer une influence. Le but de la France, préoccupée par sa sécurité d'après-guerre, était de constituer des « alliances de revers » en prenant l'Allemagne « en tenaille ». Ceci devait s'accompagner d'une politique de « puissance », c'est-à-dire d'une politique d'influence économique et de rayonnement culturel, dans des régions encore « inconnues » où, pendant des siècles, sa présence était réduite à presque rien.

Inscrit dans une perspective anti-allemande, le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, à partir de 1929 le Royaume de Yougoslavie – à l'instar de la Grande Roumanie – se présentait aussi à la France comme un Etat balkanique agrandi, appartenant à sa zone d'influence traditionnelle et dépendant de la vision « mé-

diterranéenne » de sa politique étrangère, héritée du temps des Ottomans. Selon cette vision, la France devait s'assurer la prépondérance économique et culturelle française dans les territoires qui avaient appartenu autrefois à l'Empire ottoman et jouer un rôle d'arbitre dans les querelles politiques d'une zone perçue comme traditionnellement instable. Présente en Serbie et en Roumanie avant la guerre, elle comptait sur l'appui d'une élite « francophile » et « francophone » déjà existante. Dans un espace géographique où les Anglo-Saxons avaient peu d'intérêts directs, la France pouvait tirer parti du retrait temporaire de l'Allemagne et de l'incapacité, également temporaire, de la jeune Union soviétique à exercer une influence décisive. Sur ce terrain, sa seule rivale était l'Italie. A partir des années 1930, la France devait faire face à une Italie plus agressive et au retour d'une Allemagne menaçante.

La fraternité d'armes entre Serbes et Français pendant la guerre ainsi que la contribution de la France à la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes entretenaient donc un climat de « serbophilie » dont il convient maintenant de mesurer la portée. Qui étaient, en France, les « amis » des Serbes et que recherchaient-ils à travers cette amitié proclamée? Quels étaient leurs moyens d'action? Jusqu'à quel point s'étaient-ils organisés et constituaient-ils un groupe homogène? Dans quelle mesure, enfin, pouvaient-ils influencer, sinon infléchir, la politique étrangère française, compte tenu des difficultés dans lesquelles le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie avait été créé et du paramètre italien, puis allemand constamment présents dans les affaires balkaniques? Telles sont les questions que la « serbophilie » constatée après la Première Guerre mondiale nous invite à nous poser.

Les « philoserbes » en France

Les « philoserbes¹ » étaient imprégnés d'une culture spécifique qui leur venait du XIXe siècle et voyait dans les Serbes le symbole de l'émancipation des peuples opprimés par les Ottomans et les Austro-Hongrois. Les paysans-soldats serbes qui avait combattu l'envahisseur avec acharnement pendant la Grande Guerre évoquaient le souvenir des paysans-soldats de la IIIe République victorieuse². La construction au Sud-Est de l'Europe d'un Etat « fort et prospère » dans l'orbite française, comme disait en 1922 le ministre plénipotentiaire à Belgrade Frédéric Clément-Simon, était une autre caractéristique, très importante, de la culture « serbophile ». L'expression sous-entendait un Etat libéral, démocrati-

¹ Stanislav Sretenovic, « Les 'philoserbes' en France au temps du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, 1918–1929, *Etudes danubiennes*, XXIII, 1–2 (2007), p. 119–148; Sretenović Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2008.

² Gérard de Puymège, « Le soldat Chauvin », dans Pierre Nora (sous la direction de), *Les lieux de mémoire*, II, Paris, Gallimard, 1997, pp. 1699–1727; Gérard de Puymège, *Chauvin, le soldat-laboureur. Contribution à l'étude des nationalismes*, Paris, Gallimard, 1993.

que, mais centralisé à la française. Les « philoserbes » voyaient la Serbie, avec sa tradition d'Etat indépendant, comme le « Piémont » des Balkans et le pilier de la formation d'un Etat sud-slave. Ils identifiaient entièrement l'Etat et la Nation et envisageaient la création à long terme d'une identité yougoslave d'« en haut ». D'où un fort soutien à la politique du roi Alexandre qu'ils considéraient le roi « chevalier » et « unificateur »³, et une forte liaison avec les institutions gouvernementales du Royaume SCS.

Après la Grande Guerre, les « philoserbes » français s'organisaient au sein des sociétés du type culturel et sociale dans le Royaume SCS, non pas en France. En mars 1920 à Belgrade fut constituée la « Société des amis de la France », société pour le développement des relations culturelles franco-serbes, dont Joseph de Fontenay, ministre plénipotentiaire à Belgrade, fut président d'honneur et Yves Chataigneau, professeur du français, secrétaire. La nouvelle société se disait l'héritier de la « Société littéraire franco-serbe » fondée en 1904 à Belgrade. Un médecin major des troupes coloniales, le docteur Gabriel Garnier, marié depuis la guerre à une infirmière serbe, était resté pour le service de la « Goutte de Lait⁴ », œuvre philanthropique destinée à des orphelins serbes et créée par les soins de Fontenay qui regroupait les hommes politiques, les diplomates, les hommes d'affaires français liés au Royaume.

Ce fut seulement après la grave crise intérieure du Royaume SCS provoquée en juin 1928 par l'assassinat des trois députés croates au Parlement à Belgrade qu'un groupe de Français se décida à se regrouper à Paris. Le groupe des Français imprégnés d'anti-germanisme, qui se déclaraient « amis des Serbes » avant et depuis la guerre, était bien plus décidé à réagir à la crise intérieure du Royaume que les milieux diplomatiques. C'est ainsi qu'à l'automne 1928, sous l'impulsion de Jean Bourgoïn⁵, normalien, secrétaire de la Ligue des patriotes et chargé de mission de l'Alliance française dans le Royaume dans les années 1920, l'« Association française des amis de la Yougoslavie⁶ » fut fondée à Paris. Le président était Louis Marin, le président d'honneur le maréchal Louis Franchet d'Espèrey et les quatre vice-présidents l'amiral Lucien Lacaze, Auguste Gauvain, membre de l'Institut, Emile Haumant, professeur à la Sorbonne et Edouard Soulier,

³ Dusan Batakovic, *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies*, Lausanne, L'âge d'homme, 1994.

⁴ Œuvre philanthropique fondé à Fécamp (Normandie) en 1894 par le docteur Léon Dufour (1856–1928). Reconnue d'utilité publique, elle connut un grand essor et se développa tant en France qu'à l'étranger.

⁵ Né en 1897 à Paris, il étudia à la Faculté des Lettres et à l'Ecole des sciences politiques. Secrétaire de la Ligue des patriotes et collaborateur de Maurice Barrès. Il publiait sur les « Yougoslaves » dans le *Bulletin de la Société d'Etudes économiques*. Il connaissait la langue serbe et voyageait à plusieurs reprises dans le Royaume.

⁶ Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Archives des postes, Consulat à Zagreb, 32, Jean Bourgoïn à Boissier, Paris, le 9 janvier 1929, lettre en copie. L'Association installa son siège social 24 rue des Ecoles, puis 14 rue Chauveau-Lagarde.

député de la Seine⁷, tous connus des Serbes depuis la guerre. Les membres de l'association, 25 au moment de la fondation, virent leur nombre monter à une soixantaine au début de l'année 1929. Ils voyaient dans la crise intérieure yougoslave qui menaçait l'intégrité de l'Etat le premier succès du « révisionnisme » allemand, annonciateur de l'*Anschluss*. C'est pourquoi ils appuyèrent sans réserve le régime personnel du roi Alexandre et s'employèrent à propager l'idéologie de l'« intégrisme yougoslave » en France et dans le Royaume, surtout dans des manifestations publiques. L'association fit ainsi l'une de ses premières apparitions dans une manifestation organisée à Paris par la Ligue des patriotes contre l'*Anschluss*, et suivie d'un concert yougoslave. Si certains membres étaient des ennemis du système parlementaire français et le considéraient, à l'instar de la Ligue des patriotes, comme une source de faiblesse, c'est un « anti-germanisme » non évolué, fondé sur l'expérience de la guerre, et non l'« anti-parlementarisme » qui les regroupait idéologiquement autour de la Yougoslavie. Les « philoserbes » intervenaient dans l'opinion publique d'abord par leurs publications historiques, géographiques ou ethnographiques qui transmettaient une image positive du nouveau Royaume SCS. Les deux ouvrages d'Emile Haumant parus au moment de la création du Royaume puis au moment de sa crise intérieure sont caractéristiques par leur volonté de soutenir les conceptions « officiels » sur le passé et la création de la nation « yougoslave »⁸.

A partir de 1930, un autre comité intitulé « Comité français des amitiés franco-yougoslaves » fut créé à Paris. Le président de ce comité fut Eduard Herriot, ancien président du Conseil et homme politique influent. Le vice-président fut amiral Emile Guépratte, connu et apprécié des Serbes depuis la Grande Guerre et Fernand David, sénateur et ancien ministre⁹.

En effet, les catégories de « philoserbes » et leurs modes d'organisation laisse apparaître deux tendances dépendant des convictions politiques et idéologiques des individus ainsi que de leur perception de l'espace européen dans lequel la France avait un rôle à jouer. Ces tendances peuvent être qualifiées l'une de « coloniale », l'autre de « continentaliste ». Ce qui leur était commun, c'était la peur du « germanisme », la crainte d'un nouveau redressement allemand à l'image de la période d'avant-guerre. Nous appelons « coloniaux » les militaires, les parlementaires et les intellectuels qui avaient été en rapport avec les territoires colonisés ou protégés par la France en Méditerranée avant 1914 et avaient intégré ou soutenu l'armée d'Orient pendant la guerre. Ce groupe s'organisa à Paris à partir de 1928 dans l'« Association française des amis de la Yougoslavie ». C'est l'« effet cumulatif » de l'avant-guerre et de la période de la guerre qui agissait dans

⁷ Il fut député de la Seine de 1919 à 1938, année de sa mort, en cours de son mandat.

⁸ Emile Haumant, *La Yougoslavie*, Paris, Ligue des universitaires serbo-croato-slovènes, 1919. Emile Haumant, *La formation de la Yougoslavie (XVe-XXe siècles)*, Paris, Bossard, 1930.

⁹ *Bulletin du Comité des Amitiés franco-yougoslaves*, n° 2, avril 1931, 33 p.

l'esprit des « coloniaux ». Ils avaient à la fois peur d'un retour du *Drang nach Osten* et peur pour la position française en Méditerranée. Ils se montraient généralement méprisants envers l'armée italienne et se méfiaient de la concurrence de la « sœur latine » dans le bassin méditerranéen. Ce groupe comprenait le maréchal Franchet d'Esperey et l'amiral Lacaze, ainsi que les « nationalistes » républicains de l'Est de la France, incarnés par Louis Marin, parlementaire influent connu des Serbes avant la guerre. Il comptait aussi quelques nationalistes de la Ligue des Patriotes et les « romantiques » façon XIXème siècle de l'Alliance française et de la Mission laïque.

Le deuxième groupe formé par « les continentalistes » était idéologiquement à l'opposé du premier. Il regroupait des hommes de la gauche française, proches d'Edouard Herriot, de Paul Painlevé et de la franc-maçonnerie. C'étaient des intellectuels et des hommes d'affaires, qui, non seulement voulaient une Yougoslavie forte et unie pour faire barrage à l'Allemagne, mais, avec la montée en puissance du fascisme en Italie, la voyaient aussi à travers des « lunettes » idéologiques, comme un rempart contre le fascisme. Au cours des années 1920, les représentants des deux groupes effectuèrent plusieurs missions de propagande dans le Royaume SCS, et par leur position anti-italienne plus ou moins marquée mirent la diplomatie française dans l'embarras. Du groupe des « continentalistes », se détachait le groupe des républicains « internationalistes » et « ottomanistes », emmené par le député et ancien ministre Justin Godart. Très favorables à la « républicanisation » des Balkans, à la « turque », ils avaient des appuis en Albanie et étaient à la fois anti-serbes et anti-italiens. Des positions assez voisines étaient défendues par les « Alsaciens », en tête desquels se trouvait l'universitaire « bulgarophile » André Mazon, favorable à la fédéralisation du Royaume SCS et hostile à la « prédominance » des Serbes dans les Balkans.

Les différentes perceptions du Royaume SCS/Yougoslavie au sein du gouvernement français

Le Quai d'Orsay, en fait, recevait des informations et des observations contradictoires et opposées sur le Royaume SCS. Les diplomates français reflétaient ou épousaient souvent les points de vue des gouvernements des Etats où ils étaient en poste, surtout s'ils restaient longtemps dans ce poste ou si leurs missions étaient liées à des événements émouvants. Les ministres plénipotentiaires, chargés d'affaires, attachés militaires et consuls français étaient connus de l'élite politique et militaire serbe avant 1914 et surtout depuis la guerre, et ce facteur « affectif » et « cumulatif » façonnait leurs perceptions. Le dernier ministre français auprès du roi de Serbie et le premier dans le nouveau Royaume SCS, Joseph

de Fontenay¹⁰, soutenait ainsi ardemment l'Etat sud-slave. Effrayé par le retour du « germanisme », il faisait montre, dans ses comptes rendus, d'une « slavophilie » extrême, et s'opposait ouvertement à l'ambassadeur « italophile » à Rome, Camille Barrère. L'inverse était tout aussi vrai. En juin 1920, au moment de la rupture des pourparlers italo-serbes de Pallanza provoqué par l'assassinat de l'Albanais serbophile et francophile, Essad Pacha, assassinat dont le Royaume accusait le gouvernement italien, Barrère fut surpris par les télégrammes italophobes de Fontenay. Barrère, le grand personnage de la diplomatie française, avait perdu son tact et accusa son collègue auprès du Quai d'Orsay de son manque de prudence: « M. de Fontenay dit encore : 'Il faut s'attendre à tout si l'Italie continue dans cette voie'. Dans quelle voie ? On serait mieux inspiré à Belgrade si l'on comprenait que la Serbie a tout intérêt à prendre l'initiative de la reprise des conversations avec les Italiens et à demander à ceux-ci quelle suite ils entendent donner aux pourparlers de Pallanza¹¹ ». Des divergences au sujet de la marine royale apparurent de même quelques années plus tard, entre le chargé d'affaires à Rome François Charles-Roux, et le nouveau ministre à Belgrade Frédéric Clément-Simon. Le Quai d'Orsay suivait les conseils de ses diplomates dans la mesure où ils étaient conformes à la politique générale de la France en Europe, fondée sur les principes établis par les traités de 1919–1920. A partir de 1925, il est pourtant possible de discerner, parmi les décideurs du Quai d'Orsay, deux groupes s'opposant sur la « tactique » à appliquer dans la politique française. Le Secrétaire général Philippe Berthelot représentait l'aile « alliances de revers » du Quai d'Orsay et était favorable au renforcement militaire du Royaume SCS et de la Roumanie, malgré les protestations italiennes. Le ministre des Affaires étrangères, Aristide Briand, était plus « réaliste »: il prenait l'avis des Anglo-Saxons et des Italiens avant celui des petits pays de l'Est. Les conséquences de l'arrivée d'Hitler au pouvoir en Allemagne en 1933 furent les tentatives de rapprochement plus étroit entre la France et l'Italie, ce qui était mal vu par les Serbes. A cette époque, beaucoup disaient de la France qu'elle se trouvait affaiblie en raison de l'instabilité de ses gouvernements. Dans ce contexte d'instabilité ministérielle, les Affaires étrangères restèrent pourtant dirigées par Joseph Paul-Boncour. Avec Alexis Léger, secrétaire général du ministère des Affaires étrangères, il avait créé l'équipe des « briandistes » dont la politique étrangère était fondée sur les principes de la Société des Nations et l'organisation de la paix par la sécurité collective. Contrairement à son prédécesseur, Louis Barthou arrivé au ministère en 1934 souhaitait développer une politique étrangère dont les traits majeurs étaient sans équivoque: l'ennemi c'est l'Allemagne et la sécurité de la France l'objectif

¹⁰ Voislav Pavlovic, « Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France », in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 193, 1999, pp. 69–82.

¹¹ Archives du ministère des Affaires étrangères et européennes (AMAE), Z-Europe 1918–1940, Yougoslavie 46, Barrère à MAE, Rome, le 24 juin 1920, télégramme, secret.

principal. Il considérait que la Société des Nations ne pouvait pas assurer la sécurité de la France et qu'il était nécessaire de conclure des alliances ou bien de renforcer les alliances déjà existantes. Après l'assassinat du roi Alexandre et de Louis Barthou à Marseille, Pierre Laval arriva à la tête du ministère des Affaires étrangères en France. En prenant son poste, il annonça qu'il suivrait en politique étrangère les idées de son prédécesseur. Il était cependant plus proche du courant qui privilégiait les gros intérêts sur les idées. Il préférait les alliances faibles avec de grandes puissances aux alliances « fortes » avec des petits pays d'Europe de l'Est, dans le style de Barthou. Laval hérita de Barthou un plan d'alliance avec l'Italie qui prendrait en compte les intérêts des petits pays alliés d'Europe de l'Est dont la Yougoslavie. Ce fut dans cet esprit que le nouveau ministre des Affaires étrangères Yvon Delbos présenta, fin 1936-début 1937, son idée d'une alliance entre la France et les pays de la Petite Entente. Mais cette vision ne se réalisa pas. Georges Bonnet, ministre des Affaires étrangères d'Edouard Daladier, était partisan d'une politique de réconciliation avec l'Allemagne, ce que certains Français percevaient comme l'abandon de l'Europe de l'Est.

La voie médiane de la diplomatie française

En effet, la diplomatie française ne prit jamais parti entre les groupes divers de soutien aux Serbes, tout en essayant de profiter de leur activité et de calmer leur extrémisme. En 1922, pour ne pas exciter l'Italie, le Quai d'Orsay arrêta la mission Lacaze souhaitée par le roi Alexandre pour contribuer à la naissance d'une puissante marine militaire royale¹². Il ne s'opposa pas, en revanche, à la mission secrète de Franchet d'Esperey qui négociait l'armement royal, avant de prendre ses distances quelques années plus tard avec le maréchal français, pour ne le laisser agir dans les affaires royales que symboliquement et à titre privé. Quand, en 1923, le soutien parlementaire à l'armement du Royaume SCS en France vint des deux côtés avec des motifs différents, le Quai d'Orsay se rangea aux arguments anti-allemands du député Marin, plutôt qu'à ceux, très anti-italiens, du député Margaine. En 1926, au moment de la visite de juristes franc-maçons français à Belgrade et en Serbie du Sud, visite qui effrayait la diplomatie italienne, le Quai d'Orsay souligna qu'il s'agissait d'actions privées franco-serbes, organisées par les associations d'amitié. En 1928, il se désolidarisa de la mission du général Le Rond en Europe centrale dès qu'elle déclencha des protestations contre le « militarisme français » en Europe¹³.

¹² AMAEE, Z-Europe 1918-40, Youg. 27, PC, MAE (Labonne) à MM (Raiberti), Paris, le 23 juillet 1923.

¹³ AMAEE, C-Administrative 1908-1940, 381, MAE à Ministre de l'Intérieur, Paris, le 18 décembre 1928, confidentiel.

Prenant place au cours de trois jours de fêtes officielles destinées à exalter l'amitié franco-serbe, l'inauguration du monument de la reconnaissance à la France eut lieu à Belgrade le 11 novembre 1930, anniversaire de l'Armistice¹⁴. La veille déjà, une cérémonie avait été organisée à la gare pour l'arrivée de la délégation de la Fédération nationale des Poilus d'Orient – l'association des anciens combattants du front de Salonique¹⁵ – suivie par la délégation officielle du gouvernement français. Celle-ci comprenait le ministre des pensions Auguste Champetier de Ribes¹⁶, un vice-amiral, un général, des représentants de l'armée, du Parlement – dont le sénateur A. Honnorat, – des universités – dont Pineau et Couillet, anciens recteurs des universités à Poitiers et à Montpellier, et des élus locaux – dont May, maire de Beaulieu qui avait dirigé un lycée serbe pendant la guerre. Ils avaient été accueillis en grande pompe à leur descente du train par le ministre de la Guerre et de la Marine Stevane Hadjitch, le ministre de l'Éducation Bojidare Maksimovitch, le ministre sans portefeuille Kosta Koumanoudi, les représentants de la légation française sous la conduite du ministre Emile Dard, et les ministres-adjoints des Affaires étrangères et de l'Intérieur. La cour royale, l'armée, la ville de Belgrade, les associations d'officiers et les institutions culturelles nationales s'étaient fait également représenter. Dans les rues de Belgrade, pavoisées aux couleurs de la France et du Royaume SCS, la foule avait acclamé les Français. Les délégations françaises avaient visité la présidence du Conseil, le ministère des Affaires étrangères, la mairie de Belgrade, l'université, les cimetières militaires. La ville de Paris avait offert à la ville de Belgrade la copie du monument d'Étienne Marcel, symbole des libertés communales, qui était érigé devant l'hôtel de ville de Paris.

Tandis que le monument dédié à la France sortait de terre, la construction d'un nouvel Hôtel de la Légation française à Belgrade était enfin décidée. L'idée en avait été avancée à plusieurs reprises au cours des années 1920 par les diplomates français qui voulaient réagir à l'augmentation de l'influence générale allemande dans le Royaume. Le comité de Paris présidé par Louis Marin et le maréchal Franchet d'Esperey prit le relais pour obtenir l'approbation du Parlement français. Reçus en audience par le roi Alexandre à l'occasion des fêtes du dixième anniversaire de la rupture du front de Salonique en octobre 1928, le maréchal Franchet d'Esperey et l'amiral Fatou, purent l'informer qu'une

¹⁴ Stanislav Sretenovic, « Le monument à la France à Belgrade. La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique », *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 115, juillet-septembre 2012, pp. 31–44.

¹⁵ Antoine Prost, *Les anciens combattants et la société française*, 3 vol., Paris, Presses de la FNSP, 1977. Antoine Prost, *Les anciens combattants*, Paris, Gallimard, 1977.

¹⁶ Auguste Champetier de Ribes (Antony, 1882–Paris, 1947) étudia le droit. Il fut grièvement blessé pendant la Grande Guerre. Candidat de l'Union nationale républicaine aux élections de 1924, il devint député (1924–1934) puis sénateur des Basses-Pyrénées (1934–1940). Il fut ministre des Pensions de 1930 à 1932. Il fonda le Parti démocrate populaire.

demande de crédits allait être déposée au Parlement français pour la construction du nouvel hôtel de la légation.¹⁷ Le ministre Dard notait que le roi parlait très peu de politique avec les invités militaires français. Contrairement au début des années 1920, la diplomatie française se gardait d'engager le maréchal pour des missions qui mettraient la France dans l'embarras vis-à-vis de ses alliés italien et britannique. Franchet d'Esperey, comme le bâtiment dont il soutenait la construction, avait une fonction représentative et symbolique.

Le roi avait exprimé l'espoir que le nouvel édifice fût luxueux, « de style essentiellement français » et conforme à l'époque « la plus élégante » de l'architecture française¹⁸. Il ne devait pas répondre seulement aux besoins diplomatiques mais paraître « digne des relations d'amitié franco-yougoslave ». Le Parlement français ayant officiellement donné son approbation au cours de l'année 1929, la construction de la nouvelle légation de Belgrade put bientôt commencer. Le terrain avait déjà été choisi et acheté avec soin, dans l'un des plus beaux quartiers de la ville surplombant le Danube et la Sava, à quelques centaines de mètres seulement du monument de reconnaissance à la France. Conçu par l'architecte Henri-Roger Expert dans un style qui glorifiait la Troisième République « protectrice » de l'Etat des Slaves du Sud, l'édifice fut inauguré en 1935. L'année suivante, en 1936, les Français « philoserbes » devaient à leur tour dédier un monument au roi Pierre Ier, le « libérateur », et au roi Alexandre Ier, l'« unificateur ». Erigé dans le XVIème arrondissement de Paris, il est l'œuvre du sculpteur Maxime Real del Sarte.

La diplomatie française soutenait l'activité symbolique (l'exaltation de l'amitié franco-serbe) des « philoserbes » pour resserrer les liens avec les Serbes au moment de la crise intérieure du Royaume SCS. Les raisons étaient la peur que les Serbes ne s'orientent vers l'Allemagne puisque l'influence économique allemande par les paiements des réparations en nature et culturelle par l'usage de la langue allemande avait augmenté dans les années 1920, même parmi les Serbes¹⁹. Aussi, la France voulait montrer qu'elle n'a pas lâché les Serbes à un moment où s'opérait, à partir de 1928, malgré l'acceptation officielle du régime personnel du roi Alexandre, un détachement français du soutien au centralisme par la nouvelle création des circonscriptions consulaires françaises qui sous-entendait les quatre nouvelles ensembles territoriaux conforme à la répartition de la majorité des Serbes, des Croates, des Slovènes et des Slaves de la Serbie du Sud (Macédoine). Il s'agissait, en effet, de la volonté de combler la faiblesse de la France de réaliser le projet d'un Etat « Fort et prospère » comme disait le ministre Clément-Simon. On se rattrapait, donc sur les fêtes et les symboles pour combler un échec.

¹⁷ AMAEE, Z-E. 18-40, Youg. 122, Dard à Briand, Belgrade, le 10 octobre 1928. Le document fut transmis au ministère de la Guerre et aux représentants diplomatiques français à Rome, Berlin et Londres.

¹⁸ *Ibid.*, p. 3.

¹⁹ CADN, Service des Œuvres, 186, Dard à Briand, Belgrade, le 10 janvier 1931.

Les « philoserbes » avaient une influence limitée sur la politique française qui avait d'autres impératifs à l'époque. A l'ouest du nouvel Etat, la France se trouvait aux prises avec un concurrent émergent, « insatisfait » des décisions prises à la Conférence de la Paix: l'Italie. Le rôle de celle-ci est essentiel pour la compréhension des rapports franco-serbes et franco-yougoslaves. La politique de la France était soumise à deux impératifs: préserver son alliance avec l'Italie dans une perspective anti-allemande et, dans le même temps, protéger le nouveau royaume contre les ambitions italiennes. Pour la France, l'Italie était à la fois une concurrente et une alliée qu'il fallait ménager. L'amitié franco-serbe, qui passait difficilement à l'amitié franco-yougoslave en raison des problèmes intérieurs du Royaume, était toujours subordonnée, finalement, aux rapports franco-italiens. Ceci ne pouvait que limiter les effets de la politique française en Europe centrale et dans les Balkans, ainsi que les moyens mis à son service. La France œuvrait constamment à apaiser les relations italo-yougoslaves et à maintenir l'alliance à la fois avec les Italiens et avec les Serbes. Chaque pas du Quai d'Orsay dans le domaine des rapports italo-yougoslaves était un compromis prudent.

Conclusion

La volonté de la France d'aider matériellement les petits alliés à l'Est et au Sud-Est de l'Europe se heurtait au manque de moyens de la France. Dans les nouvelles circonstances de la paix, le ministère de la Guerre devait tenir compte des arguments financiers et diplomatiques soulevés par le ministère des Finances et le Quai d'Orsay. On était bien dans les nouvelles réalités de l'après-guerre. En raison de la situation financière française, le ministère des Finances s'opposait à toute augmentation des charges et cherchait à récupérer le moindre franc investi à l'étranger avant et pendant la guerre. Le remboursement des dettes ottomanes et russes étant pour le moins incertain, la récupération de plus d'un million de francs investis en Serbie était la condition *sine qua non* mise par le ministère des Finances à tout arrangement financier avec le nouveau Royaume SCS. Le Quai d'Orsay pour sa part ne voulait pas agir seul, sans la participation anglaise. L'activité des « philoserbes » en France ne changea pas les priorités de la politique générale du Quai d'Orsay.

Le rôle des « philoserbes » en France n'était que symbolique, il n'était qu'un témoignage de la faiblesse des Français et des Serbes. Pourtant, leur activité représentait un moyen français de conserver la « francophilie » et la « francophonie » des Serbes dans les nouvelles conditions historiques de l'entre-deux-guerres.

SOURCES

Archives du ministère des Affaires étrangères et européennes (AMAE), Z–Europe 1918–1940, Yougoslavie 27, 46 et 122.

Archives du ministère des Affaires étrangères et européennes, C–Administrative 1908–1940, 381.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Archives des postes, Consulat à Zagreb, 32.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Service des Œuvres, 186.

BIBLIOGRAPHIE

Bulletin du Comité des Amitiés franco-yougoslaves, n° 2, avril 1931, 33.

Batakovic, Dusan, *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies*, Lausanne, L'âge d'homme, 1994.

Haumant, Emile, *La Yougoslavie*, Paris, Ligue des universitaires serbo-croato-slovènes, 1919.

Haumant, Emile, *La formation de la Yougoslavie (XVe–XXe siècles)*, Paris, Bossard, 1930.

Pavlovic, Voislav, « Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France », in: *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 193, 1999.

Prost, Antoine, *Les anciens combattants*, Paris, Gallimard, 1977.

Prost, Antoine, *Les anciens combattants et la société française*, 3 vol., Paris, Presses de la FNSP, 1977.

Puymège, Gérard de, *Chauvin, le soldat-laboureur. Contribution à l'études des nationalismes*, Paris, Gallimard, 1993.

Puymège, Gérard de, « Le soldat Chauvin », dans Pierre Nora (sous la direction de), *Les lieux de mémoire*, II, Paris, Gallimard, 1997, pp. 1699–1727.

Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2008.

Sretenovic, Stanislav, « Le monument à la France à Belgrade. La mémoire de la Grande Guerre au service de l'action politique et diplomatique », *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 115, juillet – septembre 2012.

Sretenovic, Stanislav, « Les 'philoserbes' en France au temps du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, 1918-1929 », *Etudes danubiennes*, XXIII, 1–2 (2007).

Станислав Сретеновић
Институт за савремену историју
Београд

КЕ Д'ОРСЕ ПРЕМА ФРАНЦУСКИМ ГРУПАМА ЗА ПОДРШКУ
СРБИМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА
(Резиме)

На крају Великог рата, 1918/19, Француска је играла кључну улогу у стварању нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (КСХС). Заједно са Пољском, Чехословачком и Румунијом, Краљевина СХС се налазила у групи земаља централне Европе и Балкана које је Француска штитила и у којима је желела да развије свој утицај.

Српска победа у рату и стварање Краљевине Јужних Словена, оставила је велики утисак код појединих Француза који су снажно изражавали „србофилска” осећања у француском друштву. У периоду између два светска рата, та осећања су се огледала у сталним захтевима за снажном француском званичном политичком, дипломатском, економском и културном помоћи Краљевини СХС, а од 1929. Краљевини Југославији. Французи „србофили” почели су да се институционално организују већ почетком двадесетих година двадесетог века, у Краљевини СХС, у оквиру „Друштва пријатеља Француске”. У Француској, они су се организовали у оквиру приватне иницијативе тек после лета 1928. када је Краљевину СХС захватила тешка унутрашња криза изазвана трагичним убиством у парламенту у Београду и погоршањем српско-хрватских односа. У јесен 1928, у Паризу је формирано „Француско удружење пријатеља Југославије” на чијем челу се налазио угледни посланик са истока Француске Луј Марен. Нешто касније, друга група Француза „србофила”, такође у Паризу, основала је „Француски комитет француско-југословенских пријатељстава” на чијем челу се налазио бивши председник владе и утицајни политичар Едуар Ерио. Иако су биле идеолошки различите, ове групе су се залагале за јачање Краљевине СХС/Југославије у анти-немачкој перспективи, а у Србима су виделе стуб заједничке државе Јужних Словена. Ова удружења су утицала на део француског јавног мњења и желела су да значајно утичу на француску званичну политику и дипломатију у прилог веће подршке Краљевини СХС/Југославији. Међутим, „србофили” у Француској нису имали начина да битније утичу на политику формулисану у француском Министарству спољних послова (Ке д'Орсеу), мада су њихови ставови понекад узимани у обзир. Ке д'Орсе је посебно подржавао симболичку активност француских „србофила” у Краљевини, али увек водећи рачуна да ублажи њихов екстремизам. Таква политика је била израз француске опште политике у Европи између два светска рата и њених стварних материјалних и моралних могућности.

Дубравка Прерадовић
Народни музеј у Београду
Београд

ПРВО ПУТОВАЊЕ ГАБРИЈЕЛА МИЈЕА ПО СРБИЈИ

Апстракт: Део ванредно богате и плодне каријере Габријела Мијеа, знаменитог француског византолога, чине истраживања српске средњовековне уметности, у првом реду архитектуре. Са српском средњовековном уметношћу сусрео се први пут 1906. године, када је истражио велики број цркава и манастира на територији Краљевине Србије, Косова и Македоније. У годинама које су уследиле Мијеа је кроз своје студије ширу стручну јавност упознао са фреско-сликарством и архитектуром средњовековне Србије. Од посебног су значаја његова истраживања средњовековне архитектуре којој је посветио и обимну синтезу насловљену *L'ancien art serbe. Les églises*. На том је месту изложио стилску периодизацију српске средњовековне архитектуре, (поделивши је на три школе – Раишку, Српско-византијску и Моравску) која је и данас актуелна. Путовање из 1906. године било је и почетна тачка једне трајне и дубоке везе између Габријела Мијеа и српске културе и српског народа.

Кључне речи: Габријел Мије, Византија, Србија, историографија, фото-документација, фреско-сликарство, архитектура.

Габријел Мије (Gabriel Millet), историчар уметности, историчар, археолог, филолог, епиграф, сигилограф и фотограф,¹ сачувао је, како је то једном приликом истакнуто, елеганцију и културу XIX столећа, али његова методологија и његов интелектуални и научни дух припадају XX веку.² Њему се

¹ Из библиографије која се односи на *cursus studiorum* Габријела Мијеа издвајамо: André Grabar, *Gabriel Millet* (1867–1953), *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1954–1955, (1953) 11–20, у оквиру којег је Грабар, Мијеов ученик и наследник на Катедри Практичне школе високих студија, објавио и сумарну библиографију учитеља. Dominique Couson-Desreumaux, *Gabriel Millet, Niш и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, Град Ниш – ИГП Просвета, 2006, 29–58, где је ауторка посебну пажњу посветила Мијеовим мисијама по Србији; Ivan Stevović, *Gabriel Millet and serbian medieval art*, предговор фототипском издању Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe: les églises*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, V–XVII. (проширена верзија текста на српском језику Иван Стевовић, Габријел Мије, уметност и комуникација: пловидбом против раздалјине, *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 477, св. 4 (април 2006), 628–642) Dubravka Preradović, *Contribution de Gabriel Millet à l'étude de l'art Serbe*, Z' Επιστημονικό Συνέδριο « Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθερώσεως », Φορος τιμής στον Gabriel Millet, Θεσσαλονίκη 2013, 77–86.

² Claude Lepage, *Gabriel Millet, esprit élégant et moderne, Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 149e année, N. 3 (2005), 1098.

дугују многа значајна и пионирска истраживања византијских споменика, првенствено епохе Палеолога. Изузетно богатој и плодној каријери овог неуморног и преданог научника придружују се истраживања српске средњовековне уметности, у првом реду архитектуре.

Будући син пуковника маринске пешадије Габријел Мије је рођен 1867. године у Сент Лују, луци у Сенегалу, који је у то време био француска колонија. Како је, међутим, са непуне две године изгубио оба родитеља, вратио се у Француску у Ницу где је бригу о његовом васпитању и образовању преузела бака. Школовање започето у Ници наставио је у Паризу где је 1891. године промовисан у професора историје. Исте године постао је члан *École française d'Athènes* што је пресудно утицало на његов научни *cursus*. У Грчкој је почео истраживања византијских споменика, мозаика и архитектуре католикона манастира Дафни, црква Мистре и манастира Свете Горе. Пuteви су га водили и даље, до Константинопоља и Трапезунта, до Истре, Италије и Шпаније. Године проведене у Атини одредиле су како предмет истраживања, тако и методологију научног истраживања у чијој основи је до краја Мијеове дуге и плодне каријере примарно било непосредно познавање споменика.

Значајан резултат вишегодишњег боравка у Атини била је богато илустрована монографија о манастиру Дафни.³ Том књигом је инаугурисана колекција *Monuments de l'art byzantin*, основана са циљем да се у оквиру ње публикују студије о најзначајнијим византијским споменицима. Такође, намера је била да књиге те колекције буду богато и брижљиво илустроване публикације у којима би сарадња архитеката и сликара допринела њиховом уметничком карактеру. Том је задатку у потпуности одговорила Мијеова монографија на чијој се насловној страни испод имена аутора чита да су акварели који је илуструју произишли из пера Пјера Бенувиија (Pierre Benouville). Та књига је постала узоран модел за изучавање сложеног споменика који захтева знања из више научних дисциплина. У истој колекцији публикован је и материјал настао током Мијеових вишегодишњих истраживања црква Мистре.⁴ Та књига показује ванредно важну активност Габријела Мијеа – ону посвећену фотографисању споменика. Такође, Мије је установио нове методе проучавања и публиковања натписа, као и компаративно проучавање византијеке иконографије.

Након повратка у Париз, 1899. године почео је да предаје на *École des hautes études* на предмету Византијско хришћанство (*Christianisme byzantin*), у оквиру катедре за Хришћанску књижевност и историју цркве (*Littérature*

³ Millet, Gabriel, *Le monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques* (aquarelles de Pierre Benouville) *Monuments de l'art byzantin*, I, Paris, E. Leroux, 1899.

⁴ Millet, Gabriel, *Monuments byzantins de Mistra : Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVème et XVème siècles*, *Monuments de l'art byzantin*, II, Paris, E. Leroux, 1910.

chrétienne et histoire de l'Église). Школске 1906/7. године предмет је трансформисан у катедру за Византијско хришћанство и хришћанску археологију (Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne) и на тој катедри је њен утемељитељ предавао до одласка у пензију 1937. године. Од 1927. године Мије је преузео и Катедру за естетику и историју уметности (La Chaire d'esthétique et d'histoire de l'art) на Collège de France. Са Мијеове катедре на École des hautes études проистекао је низ знаменитих византолога. Његови ученици били су, између осталих, Сирапи дер Нерзесиан (Sirapie Der Nersessian), Жан Еберсолт (Jean Ebersolt), Пол Ламерл (Paul Lemerle), Анатол Фролов (Anatole Frolov), док га је на месту предавача наследио Андре Грабар (André Grabar). Почев од средине друге деценије претходног столећа у акрибичним годишњим извештајима међу редовним слушаоцима Мијеових предавања читају се и имена истраживача из Србије, међу којима архитеката Косте Јовановића,⁵ Милана Злоковића,⁶ и Ђурђа Бошковића⁷ и историчара уметности Радивоја Љубинковића и Мирјане Ђоровић-Љубинковић, која је и дипломирала на École des hautes études са радом посвећеним иконостасима од дрвета.⁸

⁵ Архитекта Коста Јовановић похађао је Мијеова предавања школске 1917/18. године. Он је учитељу и колегама представио резултате самосталних истраживања византијских руина у нишкој дијацези. Gabriel Millet, Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1918–1919 (1917), 105–106.

⁶ Милан Злоковић је, током својих париских дана, помало изненађујуће, био редован слушалац Мијеових предавања (школска 1921/22. и 1922/23. година). Штавише, њима потакнут одржао је и низ предавања о развоју српске архитектуре а представио резултате истраживања цркве манастира Градац, која је објавио тек 1936. године. Gabriel Millet, Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1922–1923 (1921), 64; Gabriel Millet, Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1923–1924 (1922), 52. Ljiljana Blagojević, Transkulturalni itinerari arhitekta Milana Zloковића, *Arhitektura i urbanizam* 32 (2011), 12.

⁷ Бошковића и Мијеа везивало је дубоко пријатељство и узајамно поштовање. Њихова сарадња, започела је 1927. године, када је, захваљујући тадашњем директору Народног музеја, Владимиру Петковићу, Бошковић одређен за техничког сарадника Мијеу, приликом посете и снимања средњовековних споменика. Заједно су обилазили српске споменике и 1935. године. Наредне, школске 1935/36 године, Ђурђе Бошковић, позван је да одржи неколико предавања на Школи високих студија: Он је том приликом изнео резултате археолошких истраживања у Стобима и одржао 10 предавања (26. март – 18. јун) која су била посвећена српској средњовековној архитектури. (Gabriel Millet et alii., Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1936–1937 (1935) 65). О сарадњи Габријела Мијеа и Ђурђе Бошковића на проучавању споменика Моравске школе в: Jasmina S. Ćirić, Gabriel Millet et Djurdje Bošković: L'étude conjointe des monuments médiévaux de la Serbie moravienne, *La Serbie et la France. Une alliance atypique: les relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, dir. D. T. Bataković, Belgrade, Institut des études balkaniques, Éditions spéciales 104, 2010, 545–556.

⁸ Катедра овог хуманисте племенитог духа који је гајио поштовање према Србији, је била нека врста прибежишта и уточишта – свакако место сусрета људи сродног сензибилитета и сличних склоности и када им византијска или српска средњовековна уметност нису били примарно интересовање. Његова предавања похађали су, између осталих, Момчило Т. Селешковић, Момчило Тапавица, Бошко Токин, Иван Табаковић, Радојица Живановић-Ноје.

Габријел Мије

Габријел Мије је у оквиру *École des hautes études* 1903. године установио Хришћанску и византијску колекцију (*Collection chrétienne et byzantine*) и исте године објавио њен први каталог.⁹ Нуклеус колекције, 1685 од 2093 стаклених плоча у четири формата, чинили су снимци самог Мијеа настали током његових многобројних мисија у Грчкој, Требизонту, Поречу, Мадриду. Остали снимци били су поклон *Колекцији* неких од најзначајнијих оновремених истраживача византијске и хришћанске уметности: Никодима Кондакова, Емила Бертоа (*Émile Bertaux*), Густава Шлубержера (*Gustave Schlumberger*) и других. Осим снимака, првобитни фонд колекције чинили су и не мање важни акварели фреско и мозаичних декорација, планови и пресеци цркава, калкови натписа и мулажи медаља. Временом *Колекција* је значајно обогаћена, како снимцима које је Мије доносио са својих истраживања, тако и онима са мисија других истраживача, међу којима је посебно важан легат Гијома де Жерфањона (*Guillaume de Jerphanion*) са ванредном документацијом споменика Кападокије. Готово 100.000 документа колико их се данас чува у тој *Колекцији*, незаобилазни су научни апарат за проучавање споменика на широком простору од Сирије до Шпаније. Њен значајан део чине и снимци споменика са простора Србије, Македоније и Црне Горе,

⁹ Millet, Gabriel, *La collection chrétienne et byzantine de l'École des Hautes Études*, Paris, Ecole pratique des hautes études, Section des sciences religieuses, 1903.

настали у периоду између 1906. и 1935. године када је Мије у пет наврата истраживао српске средњовековне споменике.¹⁰

Он је у Србију први пут дошао у пролеће 1906. године на наговор Гргура Јакшића, тада докторанта на Сорбони. Пре поласка на пут у Паризу сreo се и са Миленком Веснићем, српским послаником у француској престоници који се постарао о Мијеовом пријему у Србији. Француски је научник на пут кренуо у пратњи даровите супруге, Софије Мије, која је била задужена за израду цртежа и акварела. По доласку у Београд брачни пар Мије се, према Веснићевој препоруци, у више наврата сусрео са Божидаром С. Николајевићем, оснивачем катедре за историју уметности на Београдском универзитету.¹¹ Љубомир Стојановић, ондашњи министар просвете и црквених дела, одредио је за пратиоце Габријелу Мијеу током путовања по Србији Владимира Р. Петковића,¹² младог историчара уметности и кустоса у Народном музеју, и Петра Поповића,¹³ архитекту Министарства грађевина. Министар је домаћим стручњацима ставио у задатак и да током путовања установе стање споменика, зарад израде планова за рестаурацију и одржавање српских манастира.¹⁴

Током једномесечног путовања по Србији стручна екипа је обишла и истражила „Манасију, Раваницу, Благовештење (код Страгара), Враћевшницу, Овчарско-Кабларске манастире (Ваведење, Јовање, Никоље, Тројице, Благовештење), Ариље, Белу Цркву (код Карана), Чачак, Баљевац, Брвеник, Градац, Ушће, Студеницу, Жичу, Љубостињу, Каленић, Велуће, Руденицу, Крушевац, Прокупље и Куршумље”.¹⁵ Прве утиске о Србији и средњовековном сликарству са којим се на њеној територији сусрео Мије је изнео у писму упућеном 26. маја 1906. године из Ниша свом београдском колеги и

¹⁰ Мије је имао намеру да напише студију о српском средњовековном сликарству, али није успео да је заврши за живота. Један део снимака насталих током његових истраживања српских средњовековних споменика публикован је у четири албума који су објављени постхумно. Millet, Gabriel, *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Album présente par A. Frolov, vol I–III, Paris E. de Boccard, 1954, 1957, 1962; par T. Velmans, vol. IV, Paris, E. de Boccard 1969. Објављен је, такође, каталог снимака: Dominique Couson, *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet: monuments médiévaux de Yougoslavie, missions 1906-1935*, Louvain – Paris, Peeters, 1988.

¹¹ Николајевић, Божидар С., *Из минулих дана, сећања и документи*, Београд, Српска академија наука и уметности, 1986, 101.

¹² О Владимиру Петковићу видети: Гордана Томић, Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема, *Зборник Народног музеја* XI-2, (1982), 235–255; Иван Ђорђевић, Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931-1956, *Старицар*, н. с. књ. 25 (1984), 41–46.

¹³ За Перу Поповића в: Зорица Шипка-Ергелашев, Пера Поповић – живот и делатност, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 16 (1980), 159–202.

¹⁴ Архива Народног Музеја (даље: АНМ), бр. 97. од 12. априла 1906. године.

¹⁵ Владимир Р. Петковић, Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906, *Годишњак СКА*, XX (1907), 213–214.

домаћину Божидару Николајевићу. Професор Николајевић је то писмо ме-сец дана касније објавио у преводу у часопису *Видело*, истина под псеудонимом. О путовању које је у писму окарактерисао као незаборавно Мије не без емоција и искреног узбуђења пише о споменицама које је посетио, али и о топлој пријему на који је наишао код цивилних и црквених власти али и локалног становништва са којима се током путовања срео. На њих ће се Мије осврнути у предговору књиге о средњовековној архитектури коју је написао више од једне деценије касније. У писму Николајевићу поводом српских фресака, између осталог, бележи „Укупни закључак наших студија, да су ове слике кроз византијске. Од 12. до 13. века садрже збиљу старе вештине византијске, у 14. и 15. в. одликују се живописношћу и елеганцијом, коју сам видео на фрескама у Мистри близу Спарте. Сродство је веома тесно. Италија, међу тим, није ништа даровала иконографији српској. Споменици ови, на жалост веома оштећени, имају недогледне вредности, јер сведоче о разгранатој артистичкој делатности коју је краљевска моћ изазивала у 14. в. Грачаница ће ускоро допунити нашу импресију. Бићемо срећни, ако с ону страну границе нађемо што од ваше земље, коју напуштамо с искреном жалашћу.”¹⁶ Мије је наставио путовање по Старој Србији посетивши споменике на Косову и у Македонији где је његов пратилац био Павел Миљуков, руски историчар, сарадник *Руског археолошког института* (Русский археологический институт) у Цариграду и добар познавалац терена.¹⁷

То, прво путовање Габријела Мијеа по Србији имало је важне и далеко-сежне последице. У годинама које су му следиле Мије је кроз своје студије ширу стручну јавност упознао са средњовековним црквама и манастирима на територији Србије и Старе Србије. Било је оно и почетна тачка једне трајне и дубоке везе између Мијеа и српске културе и српског народа.

Могућност да се сусретне са радом знаменитог византолога на терену имала је утицаја и на музејски рад младог Петковића. Он је у извештају са путовања са Мијеом забележио: „Било би још само потребно да се живопис наших манастира и црква Средњег века снимим (у првом реду фотографски) и публикује. Слободан сам исказати да би овај посао било потребно што пре поверити нашем Народном Музеју. По примеру *École des Hautes Études* у Паризу, која за сада има најбогатију збирку репродукција византијских уметничких споменика, наш би Музеј на тај начин поставио темељ једној колекцији снимака. Она би са једне стране веома олакшала проучавање наших уметничких споменика, а с друге би стране ове споменике сачувала будућности. Тако бисмо уштедели странцима, да наше ствари снимају и о њима нас обавештавају. Продавањем ових снимака, Музеј би себи обезбе-

¹⁶ Коређо, Мишљење једног Француза о старом српском живопису, *Видело*, 26. јун 1906, 3.

¹⁷ Цветан Грозданов, У славу Габријела Мијеа, *Ниш и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, Град Ниш – ИГП Просвета, 2006, 19.

дио неку врсту прихода.”¹⁸ Наредне 1907. године првим снимцима Жиче Петковић је поставио темеље ове колекције, која је до Другог светског рата бројала више од 10.000 снимака.¹⁹

Габријел и Софија Мије испред цркве манастира Градац, 1935.
(према: I. Stevović, *Gabriel Millet and serbian medieval art*, Beograd, 2005, VII)

По повратку у Париз, Мије је, школске 1906/7. године, својим студентима у Паризу могао да покаже богати и до тада непозанти материјал који је

¹⁸ АНМ, бр. 153. од 30. маја 1906. године.

¹⁹ О Колекцији снимака средњовековних споменика Народног музеја у Београду видети: Дубравка Прерадовић, Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче, *Наша Прошлост* 7 (2006), 29–51; Dubravka Preradović, L'histoire du Fonds photographique de plaques de verre noir et blanc du Musée national de Belgrade sur les monuments médiévaux, in *Patrimoine photographié, patrimoine photographique* (« Actes de colloques ») [En ligne], éd. Institut National d'Histoire de l'Art (Paris), mis en ligne le 23 août 2012. URL: <http://inha.revues.org/3927>.

сакупио приликом истраживања у Србији. Те године на ред је дошао циклус предавања посвећен зидном сликарству православних хришћана током XIII и XIV века, фрескама и мозаицима за које је Мије веровао да сведоче о ренесанси византијске уметности у време династије Палеолога.²⁰ Та Мијеова хипотеза била је у супротности са тада уобичајеним ставом према уметности тог периода. Потврду тог свог мишљења осим у споменицима Мистре пронашао је и у сликарству Србије, Старе Србије и Македоније. Резултати до којих је дошао током путовања 1906. године значајно су употпунили и обимну студију насловљену *Истраживања иконографије Јеванђеља у XIV, XV и XVI веку*, која је била једна од две Мијеове докторске дисертације, објављене 1916. године.²¹

Прве писане редове посвећене српској средњовековној уметности Мије је објавио 1908. године у трећем тому знамените Мишелове едиције историје уметности. Мијеу је у првом тому, објављеном 1905. године, било поверено поглавље о византијској уметности, а овом приликом је позван да напише поглавље о уметности хришћанског истока од средине XII до средине XVI столећа.²² Мада је и у другом прилогу акценат на византијској уметности Мије се са једнаком пажњом посветио уметности Русије, Србије, Македоније, Румуније и Бугарске. Штавише о делу посвећеном архитектури у посебном одељку писао је о српској средњовековној архитектури, док је српско средњовековно сликарство обрадио заједно са руским.

Мада је у том тренутку постојећа библиографија о српској средњовековној уметности била скромног обима Мије се потрудио да на једном месту сакупи сву релевантну литературу. О монументалном сликарству су му на располагању била дела Кондакова²³ и Миљукова²⁴ о сликарству на територији Македоније, док је по питању минијатуре био упознат са фототипским издањем Мирослављевог јеванђеља које је приредио Љубомир Стојановић, те студијом Штриговског о Минхенском псалтиру.²⁵ Када је пак реч о архитектури ситуација је била нешто повољнија будући да су студије посвећене архитектури иако малобројне пружале свеобухватији увид на задужбине ср-

²⁰ Gabriel Millet, *Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne*, EPHE, Section des SR, Rapport sommaire sur les conférences de l'exercice 1906–1907 et le programme des conférences pour l'exercice 1907–1908 (1906), 51.

²¹ Millet, Gabriel, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris, Fontemoing et Cie, 1916.

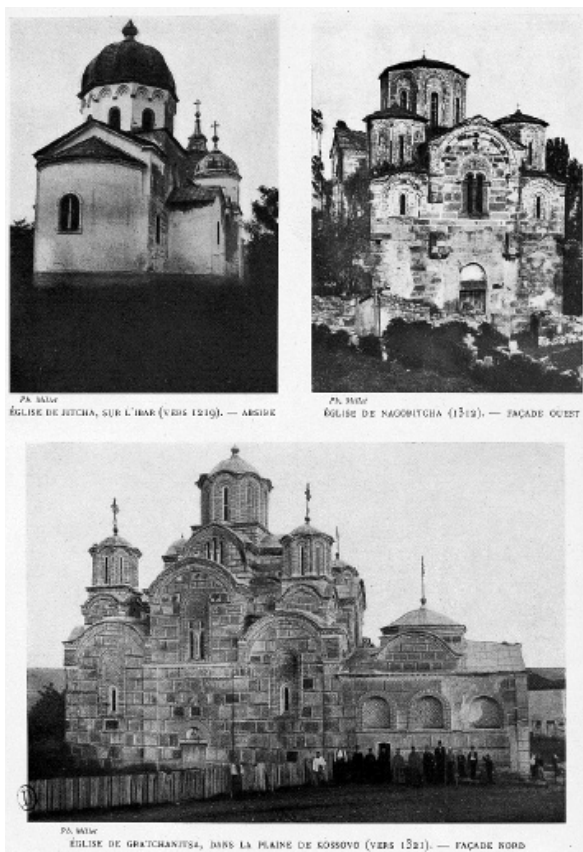
²² Millet Gabriel, *L'art chrétien d'Orient du milieu du XIIe au XVIe siècle*, in: André Michel, *Histoire de l'Art: depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, III/2, Paris 1908, 927–962.

²³ Кондаков, Никодим П., *Македонија: Археологическое путешествие Кондакова*, Санктпетербург, Отдние рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук, 1909.

²⁴ Miljukov, Pavel, *Antiquités chrétiennes de la Macédoine occidentale*, *Bulletin de l'Institut archéologique russe de Constantinople*, IV, Sofia 1899, 79–97.

²⁵ Strzygowski, Josef, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters*, Wien, In Kommission bei A. Hölder, 1906.

пских владара и властеле у периоду између краја XII и средине XV stoleћа. Биле су то синтезе Валтровића²⁶, Николајевића²⁷ и Покришкина²⁸ као и две студије о Жичи Владимира Петковића²⁹. На основу наведене литературе, као и на основу резултата истраживања које је 1906. године спровео на терену, Мије је био у могућности да пружи, колико год скромну обимом, релевантну синтезу српске средњовековне уметности.

G. Millet, *L'ancien art serbe*, 1917.
(Табла са илустрацијама)

²⁶ Waltrovits, Mihailo, *Ο Προδρομος: Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst: mit einer Tafel*, Wien, Lehmann & Wentzel Buchhandlung für Technik und Kunst, 1878.

²⁷ Nikolajewitsch, Boshidar S., *Die kirchliche Architektur der Serben*, Belgrade, Druck von S. Horowitz, 1902.

²⁸ Покришкин, Пётр, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве*, Санктпетербургъ, Акад. художеств, 1906.

²⁹ Петковић, Владимир Р., Жича, *Старинар*, н. р. год. I (1906), 141–187; Исти, Жича III, *Старинар*, н. р. год. II (1908), 115–148.

Мије се у прегледу историје српске средњовековне архитектуре ослонио на постојећу поделу на три епохе, ону коју је разрадио Покришкин у свом делу где је српску архитектуру поделио у три групе у зависности од примараног утицаја – и то на: групу под утицајем Далмације, на челу са Студеницом; групу под утицајем Византије и коначно на групу под утицајем Византије са израженим елементима самосталности. Мије је, додатно, у први план истакао територијалну распрострањеност сваке групе споменика – црква и манастира првих Немањића око Ибра, задужбине краља Милутина, његових наследника и њихове властеле на територији око Скопља и у долини Вардара, те коначно на споменике из времена кнеза Лазара и деспота Стефана саграђене у сливу три Мораве. Иако подсећа на византијске елементе који су утицали на формирање српске архитектуре, он на више места истиче њену оригиналност, што је теза коју је деценију касније значајно разрадио у свом знаменитом делу о српској архитектури. Мије између осталог пише: „Le sentiment national s’est affirmé par la combinaison des éléments, par les proportions élevées que n’atteint aucune église byzantine de cette époque, par un caractère remarquable de fermeté et de fierté, enfin par le choix de la décoration”.³⁰ Поредиши задужбине краља Милутина и цара Душана са оновременим црквама Солуна и Константинопоља Мије истиче: „La brique y joue un rôle gracieux, mais plus mesuré qu’à Salonique et à Arta. [...] Les artistes serbes avaient trop de sens de la tradition romane et orientale pour ne pas réserver une large place aux arcades décoratives que les Comnènes et les Paléologues avaient mis en honneur à Constantinople même.”³¹ Такође, упитан над пореклом декорације црква из времена кнеза Лазара и његових наследника, Мије долази до закључка да је у питању архитектонска декорација која наставља грузијску и руску традицију, те да се у Љубостињи и Рудници запажају и мотиви преузети из муслиманске уметности.³²

Пишући о сликарству Мије се првенствено ослања на сопствена истраживања, а највише простора посвећује задужбинама краља Милутина и оним из времена Царства. То сликарство, неизбежно, пореди са њему добро знаним сликарством Мистре да би закључио „En tous cas, l’iconographie des églises serbes paraît non seulement plus complexe, mais aussi plus avancée qu’à Mistra.”³³ Мије, међутим, током свог путовања по Србији није имао прилику да види фреске Сопоћана, које будући да није познавао и не помиње у том кратком прегледу српског средњовековног монументалног сликарства.

У наредном периоду Мије је био посвећен писању својих обимних теза, оној о грчкој школи у византијској архитектури и поменутој студији ико-

³⁰ G. Millet, *L’art chrétien d’Orient du milieu du XIIe au XVIe siècle*, 937.

³¹ *Ibid*, 938.

³² *Ibid*, 939.

³³ *Ibid*, 954.

нографије јеванђеља. Међутим, српска уметност је добила посебно место у програму његових предавања на *Школи високих студија* где је током школске 1914/15. године одржао низ предавања која су за тему имала сликарство и архитектуру Србије. У извештају за ту прву ратну школску годину Мије је написао. „Желели смо да одамо почаст, као и све наше француске колеге, херојској Србији, чије смо великодушне гостопримљивости били сведоци. Испитали смо бројне и лепе цркве овог малог народа, даровитог за уметност исто онолико колико и за рат.”³⁴

Такав однос према Србији, као и чињеница да је у француској средини Мије био најпозванији да о њој пише резултовали су и текстом наслова *Стара српска уметност*, који је објављен у посебном броју часописа *L'Art et les Artistes* 1917. године.³⁵ Часопис *L'Art et les Artistes, revue d'art ancien et moderne des deux mondes*, како гласи његов пун назив основао је 1905. године Арман Дајо, историчар уметности. До почетка Првог светског рата часопис је излазио једном месечно. Тај обим је значајно смањен током ратних година када су објављене три ратне серије часописа. У оквиру прве ратне серије објављено је пет свезака посвећених областима или споменицима страдалим у ратним сукобима и то на првом месту катедрали у Ремсу, „cathédrale martyre”, бомбардованој септембра 1914. године. Наредни број, са чак 74 илустрације, био је посвећен уметницима на фронту. У оквиру исте серије објављени су и број посвећен разрушеним градовима „Херојске и мученичке Белгије”, а потом Алзаса, области која се прва нашла на удару немачких снага, као и једна свеска наслова „Вандали у Француској”.

Од друге ратне серије, која такође броји пет свезака, часопис је дефинисао профил садржаја, посвећујући сваки број једној од држава или региона које су биле француски савезници у Великом рату. Акценат више није био само на порушеним споменицима, већ на уметничким достигнућима из ранијих епоха. Ти бројеви су се и визуелно разликовали од претходних, будући да су на њиховим корицама били у боји одштампани грбови земаља или региона којима је број био посвећен. Прва свеска ове серије била је посвећена Пољској (*La Pologne immortele*). Родољубиви уводни текст, *L'idée de la patrie*, потписао је пољски нобеловац Хенрик Сјенкјевич, док је текст о средњовековној уметности Пољске био поверен знаменитом француском историчару уметности Лују Роу. У истој серији објављене су и свеске посвећене Лорени (*La Lorraine affranchie*), Лилу (*Lille sous le joug Allemand*) и Румунији. Прва свеска наредне, треће, ратне серије била је посвећена Србији. Остале свеске ове серије биле су посвећене уметности Русије (два броја), где текстове о руској уметности потписује још једанпут Луј Ро, не-

³⁴ Millet Gabriel, Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1915–1916 (1914), 119.

³⁵ Millet Gabriel, *L'ancien art Serbe, L'Art et les Artistes*, t. 22, ser 3, n° 1 (1917), 30–56.

гдашњи директор француског института у Петрограду, потом уметности Марока и на крају Венеције (*Venise avant et pendant la guerre*).

Број посвећен Србији насловљен је *La Serbie glorieuse* и на првој страници има српски грб. Објављен је марта месеца 1917. године, готово у исто време када је на Соброни основана катедра за српски језик и књижевност. Уводни текст, односно писмо Арману Дајоу (Armand Dayot), уреднику и оснивачу часописа, написао је Миленко Веснић, српски посланик у Паризу и од 1915. године члан Француске академије. Он у свом тексту пише о народној поезији и певању, тако карактеристичном за српски род. У наставку је текст *Мученије Србије* генерала Малтера (Gabriel Malletterre) који је изабрао да „commémorer dans ces quelques pages cette émouvante histoire d'un peuple qui, après des victoires étonnantes, a été précipité dans la plus étonnante des infortunes.”³⁶ Оба наведена текста илустрована су бројним фотографијама са ратом захваћених простора и дирљивим цртежима и акверелима Лобел-Ришеа (Lobel-Riche). Текстове о српској уметности, средњовековној и савременој, потписују Габријел Мије и Арман Дајо.³⁷

Након краћег историјског увода Мије износи преглед српске уметности подељен у три целине. У првој пише о Мирослављевом јеванђељу и његовој минијатури у којој Мије сагледава утицаје Византије и Италије интерпретиране на оригиналан начин „qui nous a surpris et charmés”. Друга целина текста посвећена је архитектури. Мије у српској архитектури препознаје „trois écoles bien distinctes, dont le caractère tient à la région plus encore qu'à l'époque” и још једанпут подвлачи оригиналност у комбиновању елемената са Истока и са Запада које су у њима присутне.³⁸ Једнако, и у српском сликарству разликује три школе које су се развиле на територији Рашке, Старе Србије и Моравске Србије, а које се према Мијеу, у складу са њиховим стилским и иконографским карактеристикама, могу назвати византијска, македонска и критска школа.³⁹ Највише пажње посветио је македонској школи која „a produit une œuvre imposante” а којој припадају, између осталих, Грачаница, Старо Нагоричино, Матејча, Марков манастир. Према Мијеу у Евтихијево дело у Старом Нагоричину „peut soutenir la comparaison avec les Siennois”. Отвореност према италијанској уметности присутна је у наредној епохи на

³⁶ Gabriel Malletterre, *Le martyre de la Serbie, L'Art et les Artistes*, t. 22, ser 3, n° 1 (1917), 19.

³⁷ Дајо у свом тексту подсећа на успех Паје Јовановића на Интеранционалној изложби у Паризу 1900. године, као и на дело Уроша Предића и Ђорђа Крстића. Добро упознат са савременом уметничком сценом похвално пише о трагично преминулој Надежди Петровић, о Емануелу Видовићу, брачном пару Вукановић, Марку Мурату, али и о представницима примењене уметности Инкиострију и Воркапићу. Од скулптора помиње Ђорђа Јовановића, Тому Росандића, Душана Јовановића, а посебну пажњу је посветио Ивану Мештровићу. Armand Dayot, *Quelques notes sur l'art moderne, L'Art et les Artistes*, t. 22, ser. 3, n° 1 (1917), 57–67.

³⁸ G. Millet, *L'ancien art serbe*, 39.

³⁹ *Ibid*, 47.

шта указује и посве ретка представа мртвог Христа из Каленића. Мијеов текст богато је илустрован, како фотографијама самог аутора тако и грацилним цртежима фресака његове супруге.

У време када је писао наведени текст Мије је већ био посвећен раду на знаменитој синтези историје српске архитектуре. Такође, он је школске 1916/17. године посветио циклус предавања српској средњовековној архитектури.⁴⁰ Књига насловљена као и текст који јој је претходио *L'ancien art serbe* објављена је 1919.⁴¹ године и у њој је Мије изнео периодизацију српске средњовековне архитектуре поделивши је на три школе: Рашку, Српско-византијску и Моравску. Посвећена је српском народу и отвара се стиховима из Горског Вијенца.⁴² Писана током рата и заснована првенствено на резултатима једног истраживачког путовања и врло скромној литератури⁴³ та књига потврђује Мијеово дубоко разумевање порекла, значаја и оригиналности српске средњовековне архитектуре. Мада се данас може критиковати са различитих становишта значај ове књиге је неоспоран.⁴⁴ Ванредно илустрована Мијеовим фотографијама, књига је опремљена и вредном техничком документацијом – плановима, пресецима и цртежима – за које су осим ауторове супруге били заслужни и архитекти Петар Поповић, Коста Јовановић, Милан Минић и Момчило Тапавица. Гијом де Жерфањон, Мијеов савременик и колега, је у приказу књиге забележио да је у питању дело које је „Радост за душу, празник за очи”.⁴⁵

Годину дана од објављивања ове знамените студије Мије је проглашен за почасног члана Српске краљевске академије. У периоду између 1924. и

⁴⁰ Millet Gabriel. Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1917–1918. (1916), 79–80.

⁴¹ Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, E. de Boccard, 1919.

⁴² „Виле ће грабит у вјекове,

Да вам вјенце достојне саплету.”

⁴³ У односу на литературу из 1908. године Мијеу је овога пута на располагању било тек нешто више наслова, Балшова књига објављена 1911. године (G. Balș, *Une visite à quelques églises de Serbie*, Bucarest Charles Gotbl, 1911), студија Драгомира Петронијевића (D. Pétronévich, *Les cathédrales de Serbie*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie 1917) као и књига сер Томаса Џексона илустрована, између осталих, и фотографијама Габријела Мијеа насталим током путовања 1906. године (*South Slav Monuments. I. Serbian Orthodox Church*, introduction by sir Thomas Graham Jackson, London, Murray, 1918.) Мије је свестан мањкавости литературе којом се служио приликом писања књиге имао намеру да неком другом приликом објави детаљну библиографију у којој би се нашле и студије српских истраживача које није имао могућности да консултује током рата.

⁴⁴ О књизи и њеном значају видети: I. Stevović, Gabriel Millet and serbian medieval art, XII–XVII; И. Стевовић, Габријел Мије, уметност и комуникација: пловидбом против раздалјине, 636–642; Ćurčić, Slobodan, Architecture in Byzantium, Serbia, and the Balkans through the Lenses of Modern Historiography, *Serbia and Byzantium*, Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne, eds. C. Sode and M. Angar, Frankfurt am Main, 2013, 9–32.

⁴⁵ Guillaume de Jerphanion, G. Millet, *L'ancien art serbe. Les Eglises*, Paris 1919, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph Beyrouth*, VIII (1922), 460.

1935. године посетио је Србију, Косово и Македонију још пет пута, мада су тада његова истраживања била мањег обима.

Александар Дероко, *Свети Габријел Мије*, карикатура 1935.
(према: Вранић-Игњачевић, Марија, Милошевић Дубравка,
Александар Дероко: 1894–1988: каталог изложбе, Београд, 2004, 24)

Године 1935. Габријел Мије је проглашен за доктора *honoris causa* Београдског универзитета. У беседи о српској средњовековној уметности и њеном значају којом се обратио присутном аудиторијуму Мије се присетио и свог првог путовања по Србији 1906. године, као и чињенице да је био један од првих истраживача који се упутио у области тада још увек под турском влашћу. Ту беседу превео је и објавио његов блиски пријатељ и сарадник Ђурђе Бошковић који је у уводној белешци написао: „Мало га је ко заиста видео како месецима, из дана у дан, без недеље, без празника, без одмора, под најтежим

приликама за путовање, становање и исхрану, на сунцу или киши, по рушевинама зараслим у коров, или у хладним црквама у којима сече промаја, на дрхтавим скелама које каткада допиру до под саму куполу, – упорно и нештедемице просипа богатство своје радне енергије, која нама Словенима толико недостаје. Такав рад, спонтан са изванредном суптилношћу францускога духа и ретком чисто археолошком проницљивошћу, морао је да уроди плодом.”⁴⁶

АРХИВСКА ДОКУМЕНТА

Архива Народног Музеја, бр. 97. од 12. априла 1906. године.

Архива Народног Музеја, бр. 153. од 30. маја 1906. године.

СКРАЋЕНИЦА

Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses) = École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses. Annuaire

БИБЛИОГРАФИЈА

Blagojević, Ljiljana, Transkulturalni itinereri arhitekta Milana Zlokovića, *Arhitektura i urbanizam* 32 (2011), 3–15.

Couson, Dominique, *Catalogue des documents photographiques originaux du fonds Gabriel Millet: monuments médiévaux de Yougoslavie, missions 1906–1935*, Louvain – Paris, Peeters, 1988.

Couson-Desreumaux, Dominique, Gabriel Millet, у *Нису и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, Град Ниш – ИГП Просвета, 2006, 29–58.

Ćirić, Jasmina S., Gabriel Millet et Djurdje Bošković: l'étude conjointe des monuments médiévaux de la Serbie moravienne, *La Serbie et la France. Une alliance atypique: les relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, dir. D. T. Bataković, Belgrade, Institut des études balkaniques, Éditions speciales 104, 2010, 545–556.

Ćurčić, Slobodan, Architecture in Byzantium, Serbia, and the Balkans through the Lenses of Modern Historiography, *Serbia and Byzantium*, Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne, eds. C. Sode and M. Angar, Frankfurt am Main, 2013, 9–32.

Dayot, Armand, Quelques notes sur l'art moderne, *L'Art et les Artistes*, t. 22, ser. 3, n. 1 (1917), 57–67.

Ђорђевић, Иван, Владимир Р. Петковић, уредник *Старинара* од 1931–1956, *Старинар*, н. с. књ. 25 (1984), 41–46.

⁴⁶ Габријел Мије и српски средњовековни споменици. *Приступна беседа Г. Мијеа за доктора honoris causa Београдског универзитета са уводним белешкама проф. Ђ. Бошковића*, Књижевне новине, 16. новембар 1935) цитрано према Ц. Грозданов, *У славу Габријела Мијеа*, 24.

Grabar, André, *Gabriel Millet (1867–1953), École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses*. Annuaire 1954–1955, (1953) 11–20.

Грозданов, Цветан, У славу Габријела Мијеа, *Ниш и Византија IV*, ур. М. Ракоција, Ниш, Град Ниш – ИГП Просвета, 2006, 17–28.

Jerphanion, Guillaume de, G. Millet, *L'ancien art serbe*. Les Eglises, Paris 1919, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph Beyrouth*, VIII, (1922), 466–461.

Кондакојав, Никодиям П., *Македонија: Археологическое путешествие Кондакова*, Санктпетербургъ, Отд-ние рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук, 1909.

Коређо (Николајевић Божидар С.), Мишљење једног Француза о старом српском живопису, *Видело*, 26. јун 1906, 3.

Lepage, Claude, Gabriel Millet, esprit élégant et moderne, *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 149e année, N. 3, 2005, 1097–1110.

Malletterre, Gabriel, Le martyre de la Serbie, *L'Art et les Artistes*, t. 22, ser 3, n. 1 (1917), 14–29.

Miljukov, Pavel, *Antiquités chrétiennes de la Macédoine occidentale*, Bulletin de l'Institut archéologique russe de Constantinople, IV, Sofia 1899.

Millet, Gabriel, Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1907–1908 (1906), 51–52.

Millet, Gabriel, Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1915–1916 (1914), 119.

Millet, Gabriel. Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)*, 1917–1918 (1916) 79–80.

Millet, Gabriel, Christianisme byzantin et Archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1918–1919 (1917), 105–106.

Millet, Gabriel, Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1922–1923 (1921), 64.

Millet, Gabriel, Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1923–1924 (1922), 52.

Millet, Gabriel, *L'art chrétien d'Orient du milieu du XIIe au XVIe siècle*, in: Michel, André, *Histoire de l'Art: depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, III/2, Paris, 1908, 927–962.

Millet, Gabriel, *La collection chrétienne et byzantine de l'École des Hautes Études*, Paris, Ecole pratique des hautes études, Section des sciences religieuses, 1903.

Millet, Gabriel, *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Album présente par A. Frolov, vol I–III, Paris, E. de Boccard, 1954, 1957, 1962; par T. Velmans, vol. IV, Paris, E. de Boccard, 1969.

Millet, Gabriel, L'ancien art Serbe, *L'Art et les Artistes*, t. 22, ser 3, n. 1 (1917), 30–56.

Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, E. de Boccard, 1919.

Millet, Gabriel, Le monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques (aquarelles de Pierre Benouville), *Monuments de l'art byzantin*, I, Paris 1899.

Millet, Gabriel, Monuments byzantins de Mistra: Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVème et XVème siècles, *Monuments de l'art byzantin*, II, Paris, E. Leroux, 1910.

Millet, Gabriel, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris, Fontemoing et Cie, 1916.

Millet, Gabriel et alii. Christianisme byzantin et archéologie chrétienne, *Annuaire EPHE, (Section des sciences religieuses)* 1936–1937 (1935), 63–65.

Nikolajewitsch, Boshidar S., *Die kirchliche Architektur der Serben*, Belgrade, Druck von S. Horowitz, 1902.

Николајевић, Божидар С., *Из минулих дана, сећања и документи*, Београд, Српска академија наука и уметности, 1986.

Петковић, Владимир Р., Жича, *Старинар*, н. р. год. I, (1906), 141–187.

Петковић, Владимир Р., Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906, *Годишњак СКА*, XX (1907), 213–214.

Петковић, Владимир Р., Жича III, *Старинар* н. р. год. II (1908), 115–148.

Покрышкин, Пётр, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве*, Санктпетербургъ, Акад. художеств, 1906.

Preradović, Dubravka, Contribution de Gabriel Millet à l'étude de l'art Serbe, *Z' Επιστημονικό Συνέδριο «Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθερώσεως»*, Φορος τιμής στον Gabriel Millet, Θεσσαλονίκη 2013, 77–86.

Прерадовић, Дубравка, Фотодокументација о средњовековним споменицима Народног музеја у Београду. Прва фотографска снимања Жиче, *Наша Прошлост* 7 (2006) 29–51.

Preradović, Dubravka, L'historique du Fonds photographique de plaques de verre noir et blanc du Musée national de Belgrade sur les monuments médiévaux, in *Patrimoine photographié, patrimoine photographique* (Actes de colloques) [En ligne], éd. Institut National d'Histoire de l'Art (Paris), mis en ligne le 23 août 2012. URL: <http://inha.revues.org/3927>.

Стевовић, Иван, Габријел Мије, уметност и комуникација: пловидбом против раздаљине, *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 477, св. 4 (април 2006), 628–642.

Stevović, Ivan, Gabriel Millet and serbian medieval art, предговор фототипском издању Millet, Gabriel, *L'ancien art serbe: les églises*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, V–XVII.

Strzygowski, Josef, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters*, Wien, In Kommission bei A. Hölder 1906.

Шипка-Ергелашев, Зорица, Пера Поповић – живот и делатност, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 16 (1980), 159–202.

Томић, Гордана, Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема, *Зборник Народног музеја* XI-2, (1982), 235–255.

Waltrovits, Mihailo, *О Προδρομος : Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst: mit einer Tafel*, Wien, Lehmann & Wentzel Buchhandlung für Technik und Kunst, 1878.

Dubravka Preradović
Musée National à Belgrade
Belgrade

LE PREMIER VOYAGE DE GABRIEL MILLET EN SERBIE (Résumé)

À la riche et fructueuse carrière de Gabriel Millet, byzantiniste, homme de terrain et savant de cabinet, on peut joindre la recherche pionnière en matière d'art médiéval serbe. Les pages écrites par Millet ont été, et sont encore, le point de départ obligatoire des recherches dans le domaine de l'art serbe, en particulier de l'architecture.

Sa première mission en Serbie remonte au printemps de 1906, quand il a eu l'occasion de visiter plusieurs églises et monastères. Les photographies recueillies au cours de sa mission viennent compléter la riche *Collection chrétienne et byzantine* qu'il avait constituée à l'École des Hautes Études en 1903. Dans les années suivantes Millet a révélé des monuments de Serbie et de Macédoine à un vaste public scientifique.

Pendant l'année scolaire 1906/07 les nouvelles découvertes ont été présentées aux étudiants de l'EPHE au cours du séminaire de maître consacré à la peinture murale chez les chrétiens orthodoxes au XIIIe et XIVe siècles. En 1908 est paru le troisième volume de la célèbre *Histoire de l'Art* éditée par André Michel pour laquelle Millet a écrit le chapitre intitulé *L'art chrétien d'Orient du milieu du XIIe au XVIe siècle*. À cette occasion-là il a donné une synthèse pertinente de l'art médiéval serbe.

Au début de la Grande Guerre Millet a décidé de donner une série de conférences consacrées à l'art serbe, en rendant hommage « à l'héroïque Serbie, dont nous avons éprouvé en 1906 la généreuse hospitalité ». Etant donné que Millet était certainement le plus grand connaisseur de l'ancien art serbe en France, il a été invité à contribuer au volume dédié à la Serbie de la revue *L'Art et les Artistes*

paru en 1917. Dans l'article intitulé *L'ancien art serbe* il a présenté l'architecture, la peinture et les miniatures serbes de l'époque d'Etienne Némánia jusqu'à celle de Georges Brankovitch. Cette étude est suivie par une autre de même titre, mais plus élaborée, *L'ancien art serbe. Les églises*, une étude précieuse limitée à l'architecture religieuse, parue en 1919. En divisant l'architecture médiévale serbe en trois écoles, de Rascie, de la Serbie byzantine et de la Morava, il a établi sa périodisation du point de vue stylistique, qui est toujours d'actualité.

Bien que dans la période entre 1924 et 1935 Gabriel Millet ait étudié, encore à cinq reprises, les monuments de Serbie, sa première mission, effectuée en 1906, a eu le plus fort impact sur le savant français et les résultats les plus significatifs.

Злата Вуксановић-Мацура
Архитекта, самостални истраживач
Београд

URBS MAGNA: КАКО СУ ФРАНЦУСКИ УРБАНИСТИ ЗАМИШЉАЛИ БЕОГРАД

Апстракт: Чланак приказује успостављање и развој француско-српских урбанистичких веза у првој половини двадесетог века. Разматрано је како су француски и српски аутори, инкорпорирали француску урбанистичку теорију и праксу у урбанистички дискурс Србије и Београда доприносећи унапређењу урбанизма као стручно научног метода и побољшању пракси. На примеру пројекта *Urbs Magna*, за који су реномирани француски урбанисти добили највишу награду на међународном конкурс за генерални план о уређењу и проширењу Београда из 1921–22, анализиран је утицај овог рада на финални садржај Генералног плана Београда 1923–24, а тиме и на изглед и урбанистички развој града.

Кључне речи: урбанизам, урбанистичко планирање, урбанистички конкурс, *Urbs Magna*, Француска, Србија, Београд.

1. Уводно разматрање

Београд 1867. године добија предлог инжењера и математичара Емилијана Јосимовића да регулише *Варош у Шанцу* по угледу на градове у централној Европи.¹ Трансформација готово целокупног отоманског урбаног ткива београдске вароши изведена је у духу овог плана до краја деветнаестог века.² И Јосимовићу и другим инжењерима и архитектима који су на преласку деветнаестог у двадесети век радили планове за регулацију Београда, модел су били већи европски центри попут Будимпеште и Беча, а идејно-естетске узор налазили су међу немачким ауторима. Томе је свакако доприносила чињеница да су многи од њих високо образовање стекли у образовним центрима средње Европе.³ Такође, београдска власт је повремено

¹ Емилијан Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда, што лежи у шанцу*, Београд, у Државној књигопечатњи, 1867.

² Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar*, Niš i Kragujevac, Gradina i Svetlost, 1984, 198–199, 205–207.

³ Мирјана Ротер-Благојевић, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд, Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Орион арт, 2006, 53, 72; Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма: XIX–XX век*, Београд, Грађевинска књига, 2005, 295.

ангажовала стручњаке из ових средина да би израдили планове, попут фирме Халачи из Будимпеште.⁴

Слика 1.
Urbs Magna, урбанистичко решење
(Библиотека града Београда)

До извесних промена и отварања ка урбанистичким идејама из земаља западне Европе, пре свега Француске⁵ и Велике Британије, долази почетком двадесетог века. За разлику од француских утицаја на развој архитектуре

⁴ Бора Пајевић, *Регулација Београда 1867–1923*, Београд, Графички институт „Народна Мисао“, 1923, 29–33.

⁵ У монографији о згради Француског посланства у Београду стоји: „учешће Француза у активностима које су градске власти предузимале у вези улепшавања Београда било је договорено 1911. године током званичне посете краља Петра I Карађорђевића Паризу.” У тексту се не наводе примарни извори за овај податак, па не знамо о каквом виду сарадње је било речи. (Emmanuel Bréon, Stanislav Sretenovic, *Ambassade de France à Belgrade/ Амбасада Француске у Београду*, Paris : Éditions Internationales du Patrimoine, 2013, 219)

у Србији, који су били предмет истраживања,⁶ француско-српске урбанистичке споне током прве половине 20. века углавном су остале изван фокуса истраживача. У овом чланку, на примеру пројекта француских аутора који се нашао међу три рада који су добили највишу награду на међународном „*Стечају за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*” спроведеном 1921–22,⁷ разматране су везе и утицаји француских урбанистичких идеја на планирање и развој Београда. Реч је о пројекту са мотом *Urbs Magna* (слика 1), који су израдили француски архитекти и урбанисти Жан-Марсел Обертен (Jean-Marcel Auburtin), Албер Анри Паренти (Albert Henry Parenty), Жан Навил (Jean Naville) и Ашил-Анри Шоке (Achille-Henri Chauquet). Пре тога, у чланку су приказани почеци успостављања персонaлних и институционалних веза између француског и српског, односно београдског промишљања града и планерске праксе.

2. Француски урбанисти у Београду на почетку 20. века

Београдска општина је 1910. године расписала конкурс за директора своје Техничке службе, а право учешћа имали су и страници. Општина се одлучила за Француза, инжењера Едуара Лежеа, који је марта 1911. године постављен за генералног директора Техничке управе. Леже је у Београд дошао као млад инжењер, са скромним професионалним искуством, и на изради пројеката, и у административним пословима.⁸ Београд је у то време све више добијао обележја европског града. Настављена је изградња модерне водоводне и канализационе мреже, уведена је улична расвета, радило се на регулисању и калдрмисању улица, формирању паркова и шеталишта и почео је озбиљно да се развија електрични трамвајски саобраћај.⁹ Крупни проблеми тицали су се лошег грађевинског фонда и лоших стамбених услова, као и дуготрајног и тешко решивог питања граница грађевинског реона које је било повезано са неконтролисаним ширењем града на периферији. Због тога је *Удружење српских инжењера и архитеката* стајало на становишту да је за даљи развој Београда била неопходна израда целовитог

⁶ Видети литературу у: Кадјевић, Александар, Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904 до 1941. године, у: *Српско француски односи 1904–2004*, Зборник радова, Ур. Михало Павловић и Јелена Новаковић, Београд, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, 2005, 163–169.

⁷ Општина града Београда, *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*, Београд: [б. и.], 1921.

⁸ Професионални и приватни живот Едуара Лежеа у многоме је непознат. Неколико информација о њему у: Светлана Недић, Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914, *Годишњак града Београда*, XXIII, 206.

⁹ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, Удружење за друштвену историју, 2008, 47–68, 117–169.

регулационог плана. Међутим, Едуар Леже је, како тумачи Светлана Недић, био „присталица рада на парче”.¹⁰

Такав Лежеов приступ, као и његов целокупан рад као директора техничке службе, пратила је експлозија полемика у стручним часописима и дневним новинама и континуирана критика коју су му упућивали чланови *Удружења српских инжењера и архитеката*. Дијапазон ових замерки кретао се од тога да Леже није поштовао законе, ни грађевинске ни финансијске, до замерки на његова естетска начела. Иако су многе од ових критика биле валидне, стоји и чињеница да су њихов интензитет и учесталост били изазвани уверењем српских стручњака да је ангажовањем „странаца” општина желела да дискредитује домаће стручњаке.¹¹

Упркос приговорима и аферама који су га пратили, Леже је остао забележен као аутор неколико пројеката за градске амбијенте и потезе које и данас препознајемо у урбаном лику Београда. Према његовој замисли реализован је Вилсонов трг испред железничке станице.¹² Леже је имао пресудан утицај на формирање трга на Теразијама.¹³ Слободан Богуновић тумачи да је ово уређење Теразија било „израз пробуђене свести о важности трга у склопу ужег градског језгра” и додаје да „први пут у својој историји транзитни карактер Теразија надвладала јасна представа о тргу као просторном средишту јавног живота.”¹⁴

Целовит приказ визије будућег Београда урадио је 1913–14. француско-белгијски архитекта Албан Шамбон (Alban Chambon, 1847–1928) у сарадњи са сином Албертом. Албан Шамбон рођен је у Француској и по завршетку студија на париској Школи лепих уметности (*École des Beaux-Art*) настао се у Белгији, где је радио и за краља Леополда II и остварио своја најзначајнија дела.¹⁵ Још увек је нерасветљено како се Шамбон нашао у Београду,¹⁶ мада се у литератури помиње да је дошао на позив краља Петра I Карађорђевића.¹⁷ Шамбонов пројекат за улепшавање Београда (*Projet*

¹⁰ С. Недић, *нав. дело*, 206.

¹¹ В., Српски техничари пред Одбором Општине Београдске, *Српски технички лист*, 47, Београд, 1910, 345–346; А., Директор техничких радова општине београдске, *Српски технички лист*, 50, Београд, 1910, 370–371; Д. Т. Леко, Странац, *Српски технички лист*, 52, Београд, 1910, 386–387.

¹² Историјски архив Београда, фонд Општине града Београда, Техничка дирекција, *Ситуација околне железничке станице према новој одобреној регулацији*, кутија 488.

¹³ Аноним, Стечај за израду пројекта о преуређењу Теразија, *Српски технички лист*, 12, Београд, 1911, 100.

¹⁴ Slobodan Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd, Beogradska knjiga, 2005, 429.

¹⁵ Jean-Paul Midant, *La fantastique architecture d'Alban Chambon*, Bruxelles, Archives d'Architecture Moderne, 2009.

¹⁶ Милатовић, Милка, Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *Годишњак града Београда*, XXVII, Београд, 1980, 221–235.

¹⁷ А. Кадијевић, *Поглед*, 165.

d'embellissement de la ville de Belgrade) донео је предлог уређења града као целине, те скренуо пажњу и власти и професионалне јавности на потенцијалне градске тачке које би могле да чине мрежу лепих места. Ту су се налазили и први познати графички прикази могућег изгледа простора Теразијске терасе,¹⁸ као и ансамбли јавних зграда на простору *Старог гробља* (данашњег парка Ташмајдан).

Трансформација Београда коју је нацртао Шамбон, следила је постулате француског академског урбанизма које је још 1860-их поставио барон Жорж-Ежен Осман (Georges-Eugène Haussmann, 1809–1891) током реконструкције Париза. Кроз османовске аксијалне правце, са акцентима на оба своја краја; кроз кружни булевар који повезује ове радијалне правце, у Београду назван *рејонска улица*; кроз појединачне и груписане јавне зграде са декоративним трговима; Шамбонов план је у *регулацију* Београда представио начела француског урбанизма.¹⁹ Мада се Шамбонов план у домаћој литератури често помиње као званични генерални урбанистички план Београда, вероватно због рата који је био на прагу, београдска општина га није усвојила. Имајући то у виду, Шамбонов пројекат није био план који је усмеравао урбанистички развој града, већ га пре можемо схватити као позив упућен Београду да постане лепши.

3. Српски архитекти на Институту за урбанизам у Паризу

Утицај Француске на урбанистичко планирање градова у Србији почетком двадесетог века, може се уочити и на усвајању француских стручних појмова који су превладавали над немачком терминологијом. У том светлу, можда је најупечатљивија употреба и схватање француског термина урбанизам.²⁰ Године 1924. формиран је *Институт за урбанизам* на Универзитету у Паризу. Велики међународни углед *Института* привлачио је студенте из целог света, а међу њима су били и архитекти из Србије. Први је био Михаило Радовановић (1899–1980) који је 1929. стекао звање дипломираног урбанисте са тезом „Развој, уређење и проширење града Земуна”,²¹ што

¹⁸ Злата Вуксановић-Мацура, Емил Хопе и Ото Шентал: мало познат план за Теразијску терасу, *Наслеђе*, XIV, Београд, 2013, 156.

¹⁹ И у другим европским градовима рађено је на сличан начин, али како истиче Томас Хол, утицај Османа и Париза имао је примат. (Thomas Hall, *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, London, Routledge, 1997.)

²⁰ Како пише Франсоаз Шоау (Françoise Choay), појам урбанизам потиче из Француске и први пут се појављује 1910. (Fransoaz Šoe, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, Beograd, Građevinska knjiga, 1978, 2.)

²¹ Mihailo Radovanovitch, *Évolution, aménagement et extension de la ville de Zenoun, Semlin, Zimony, Yougoslavie*, 1929. (Doctorat, Thèses soutenues, <http://urbanisme.u-pec.fr/recherche/doctorat/theses-soutenues/> 16. 9. 2013)

је било и у вези са урбанистичким конкурсом за план Земуна на коме је претходне, 1928, освојио прву награду. Радовановић је 1933. објавио невелику али значајну и познату књигу насловљену *Увод у урбанизам* у којој прави јасну разлику између израде регулационих и нивелационих планова и техничког уређења градова од урбанизма који дефинише као „науку и уметност [...] која има за циљ да што могуће боље поправи садашње стање урбаног организма који третира, и да оријентише његову еволуцију ка стварном просперитету и лепшој будућности”.²²

На *Институту за урбанизам* 1930. дипломе су стекли и архитекти Драгомир Поповић и Драгољуб Јовановић, а неколико година касније, 1936, и Шемсо Дервишевић.²³ Поповић се у својој тези бавио техничким и економским питањима уређења једног стамбеног предграђа у Београду; Јовановић је разматрао историјске аспекте развоја Београда до двадесетог века; док је Дервишевић истраживао прошлост и будућност Београда са географским нагласком. Драгомир Поповић се 1927. запослио у Катастарском одсеку Београдске општине²⁴ и био је један од најактивнијих промотера урбанизма, објављујући текстове у разним часописима.²⁵ Кључне елементе из тезе Драгољуба Јовановића можемо пронаћи у његовом тексту који је био историјска потка за Генерални план Београда из 1950.²⁶ Шемсо Дервишевић је неколико година пред Други светски рат радио у Београдској општини. Данас нам је познат по књизи, објављеној на француском 1939, у којој приказује географске, геолошке, климатске, историјске и урбане карактеристике Београда и нуди једну могућу перспективу развоја града.²⁷

За разлику од Поповића, Јовановића и Дервишевића, који су свој рад претежно усмерили ка административно-урбанистичким питањима, Радовановић је теоријске и практичне основе стечене и на *Институту за урбанизам* примењивао у приватној пракси. Његов атеље је током 1930-их година био „један од ретких овлашћених и професионалних урбанистичких радио-

²² Михаило Радовановић, *Увод у урбанизам: основни принципи и метод рада*, Београд [б. и.], 1933, 17.

²³ Dragomir Popovitch, *Les Habitations à bon marché de la ville de Belgrade*, 1930; Yovanovitch, Dragolioub, *La Formation et l'évolution de Belgrade*, 1930; Dervichevitch, Chemso, *Le Problème social et l'hygiène en Yougoslavie*, 1936. (Doctorat, Thèses soutenues, <http://urbanisme.u-pec.fr/recherche/doctorat/theses-soutenues/> 16. 9. 2013)

²⁴ Историјски архив Београда, фонд Општине града Београда, Персонални одсек, сигнатура 315/54.

²⁵ Поповић је текстове најчешће објављивао у часописима *Београдске општинске новине* и *Савремена општина*. Овде само издвајамо чланак о Институту за урбанизам: Драгомир Поповић, *Урбанистички Институт на париском Универзитету, Београдске општинске новине*, 17, Београд, 1930, 921–928.

²⁶ Драгољуб Јовановић, Оснивање и развој Београда, у: *Београд генерални урбанистички план 1950*, Ур. Милош Сомборски и др., Београд, Извршни одбор Н. О. Београда, 1951, 22–39.

²⁷ Chemso Dervichevitch, *Évolution de Belgrade: étude géographique, géologique, climatologique, historique et urbanistique*, Paris, Jouve et Cie, 1939.

ница у нашој средини”,²⁸ те је израдио више генералних планова за градове у Србији, попут плана за Крагујевац (1931–36), Пожаревац (1933–34), Ниш (1935–36), Смедерево, Панчево и др.²⁹ Тајна успеха овог аутора, како тумачи Владимир Мацура, „лежала је у дубоком Радовановићевом уверењу о индивидуалности сваког града и о неминовности његовог континуалног развоја” и додаје да је његове планове карактерисала отворена планиметрија, која је ипак „била у водама неокласицизма”.³⁰ Радовановићев значајан допринос био је и његов педагошки рад. Када је 1933. постао доцент на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду, Радовановић је добио и прилику да „значајно развије и зацело револуционише наставу из урбанизма која се до тог доба махом ослањала на немачку доктрину с почетка XX века.”³¹

Временом су се рађали нови постулати и парадигме које су долазиле и од француских аутора, а који ће у планирању градова увести потпуно нови манир. Овде ћемо само кратко поменути утицај урбанистичких идеја које су стигле преко конкурса за генерални регулациони план Новог Сада из 1937. Био је то „[j]едан од најзначајнијих продора урбанистичких идеја модерног покрета у међуратном периоду у Србији”.³² Стигао је преко два пројекта које су израдили Јурај Најхарт и Милорад Пантовић, а који су недавно пре тога имали контакте са француским архитеком Ле Корбизијем (Le Corbusier).³³ Мада Љиљана Благојевић констатује да су радови Најхарта и Пантовића на новосадском конкурс у били „маргинализовани у расподели награда и откупа”,³⁴ већ деценију касније, након Другог светског рата, у промењеним друштвеним и политичким околностима, урбанисти са ових простора биће веома наклоњени и теорији и пракси која је била промовисана у оквиру CIAM-а (*Congrès internationaux d'architecture moderne*). Вратимо се сада раним 1920-им и пројекту *Urbs Magna*.

²⁸ S. Bogunović, *nav. delo*, 1060.

²⁹ Vladimir Macura, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. vek*, Београд, Београд пројект, Центар за планирање урбаног развоја, 1983, 99–104.

³⁰ V. Macura, *Čaršija*, 216.

³¹ S. Bogunović, *nav. delo*, 1060.

³² Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд, Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе Београд, 2007, 31.

³³ Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Београд, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2003, 54–56.

³⁴ Љ. Благојевић, *нав. дело*, 31.

4. Међународни конкурс за генерални план Београда 1921–22.

Међународни конкурси, током првих деценија развоја модерног урбанистичког планирања, били су својеврсна размена искустава и идеја, као и ширења нових знања и техника међу стручњацима – архитектима, инжењерима и урбанистима,³⁵ али и политичарима и другим доносиоцима одлука који су често били чланови оцењивачких жирија, а који су у свакодневном раду утицали на уређење и развој градова. Године 1919. Париз је спровео идејни конкурс за уређење и проширење града, што је био први конкурс те врсте у Европи после рата.³⁶ Завршетак рата Европи је донео и стварање нових националних престоница и у многим од њих јавно такмичење је претходило изради генералног плана.³⁷ Међу првима је био међународни конкурс за план Београда.

Следећи иницијативу *Удружења српских инжењера и архитеката* да се изради генерални план Београда, општински Одбор је на седници одржаној 17. априла 1919. донео одлуку о његовој изради путем „међународне утакмице”.³⁸ Назив програма београдског конкурса „Програм стечаја за израду генералног плана за уређење и проширење града Београда” био је инспирисан париским који је био насловљен: „*Programme du concours ouvert pour l'établissement du plan d'aménagement et d'extension de Paris*”.³⁹ Београдска општина је у августу 1921. званично објавила почетак конкурса.⁴⁰ Од учесника је тражено да предложи рационална решења будућег развоја Београда, полазећи од тадашњег стања града. Тражени су предлози за регулисање уличне мреже и посебно за диспозицију реонске улице (својеврсног кружног булеvara), затим решење за железничку мрежу, кружну железницу и станице, као и за распоред и организацију лука и пристана на Сави и Дунаву. Очекиване су идеје за размештај грађевинских зона (намена и видова изградње), за уређење стамбених предграђа и периферије, пијаца, терена за спорт и зелених површина. Програм је дао и списак потребних нових јавних зграда и интервенција на неизграђеним локацијама, што је чинило 58 ставки, а које је требало уклопити у план града.

³⁵ Helene Vacher, *Extension planning and the historic city: civic design strategies in the 1908–9 Copenhagen international competition*, *Planning Perspectives*, 19, 3, London, 2004, 255–281, 258.

³⁶ Norma Evenston, *Paris: A century of Change, 1878–1978*, New Haven and London, Yale University Press, 1979, 329–332.

³⁷ Emily Gunzburger Makaš, Tanja Damjanović Conley, eds., *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London and New York, Routledge, 2010.

³⁸ Општина града Београда, *О уређењу Београда: Извештај комисије, одређене од стране одбора општине града Београда*. Београд, [б. и.], 1920, 3.

³⁹ N. Evenston, *nav. delo*, 274.

⁴⁰ Б. Пајевић, *нав. дело*, 67.

Званични завршетак конкурса био је 30. марта 1922. године. Жири је вредновао 22 рада⁴¹, приспела из осам земаља, и то: по четири из Аустрије и Немачке, три из Швајцарске, два из Чехословачке и по један рад из Француске, Мађарске и Румуније. Само два рада предали су тимови са простора Краљевине Југославије – један из Вршца и други из Љубљане. У оквиру различитих тимова на конкурс су се такмичила 53 конкурента. Многи од њих су у годинама пре Првог светског рата, као и у међуратном периоду, били награђивани на урбанистичким конкурсима у другим европским градовима или радили генералне планове за веће градове, те били признати архитекти са значајним пројектантским и градитељским остварењима.

Потпуном међународном карактеру београдског конкурса доприносила је и чињеница да су се међу десет чланова жирија налазила и двојица стручњака из иностранства. Један је био Жорж Шифло (Georges Chifflet), представник удружења француских инжењера и архитеката. Он је радио као архитекта владе Француске и био генерални инспектор за цивилне грађевине.⁴² Други је био инжењер Едмонд Фацио (Edmond Fatio, 1871–1959) представник удружења швајцарских инжењера и архитеката. Жири није доделио прву награду, већ су три равноправне друге награде добила три тима. Један је био француски тим чији је пројекат имао мото *Urbs Magna* – који је предмет овог чланка; други, група аутора из Будимпеште са радом *Santé beauté commerce et traffic*, а трећи тим из Беча са пројектом *Singidunum Novissima*. Укупно, 18 радова је примило награду, било откупљено или су добили новчану надокнаду. Надаље ће бити дати основни подаци о француским ауторима и приказан њихов пројекат за Београд.

5. Пројекат *Urbs Magna*

5.1. О ауторима пројекта

Аутори рада *Urbs Magna*, архитекти и урбанисти, Марсел Обертен (1872–1926), Албер Паренти (1877–1953), Жан Навил (1871–1958) и Анри Шоке (1872–1957), припадали су групи стручњака окупљених у *Друштву урбаниста Француске* (*Société Française des Urbanistes*) које је у то време постављало главне теоријске и практичне идејне правце деловања у француском урбанизму, али и шире. Међу оснивачима овог

⁴¹ У досадашњим текстовима углавном се помињало да су на конкурс стигла 22 рада. Током истраживања ове теме, дошла сам до сазнања да је постојао још један, 23. рад. Стигао је са закашњењем у Београд, а био је послат из Брна.

⁴² Захваљујући учешћу у жирију, Шифло је 1923. био предложен за пројектанта зграде Француског посланства у Београду, али није био изабран (Е. Bréon, S. Sretenovic, *nav. delo*, 26). Здање Посланства је подигнуто 1928–33. према пројекту Роже-Анри Експера (Roger-Henri Expert, 1882–1955).

Друштва, 1911. године, били су и Обертен и Паренти, као и Леон Жосли (Léon Jaussely), Алфред Агаш (Alfred Agache) и Анри Прост (Henri Prost) и још десетак архитеката, инжењера и пејзажних архитеката.⁴³ Већина их је дипломирала на *École des Beaux-Arts*, те су у својим урбанистичким радовима често примењивали архитектонска начела ове школе.⁴⁴ Неки од њих су, као студенти, били добитници престижне *Римске награде* (*Grand prix de Rome*), а као реномирани и угледни архитекти и урбанисти били су добитници већег броја награда на међународним конкурсима на свим континентима.

Марсел Обертен је био коаутор две књиге о урбанизму и уређењу градова. Прва, публикована 1916, имала је за циљ да популаризује урбанизам као науку и праксу повезану са друштвеним и економским дешавањима.⁴⁵ Следеће, 1917. објављена је књига у којој су разматране могућности обнове ратом разорених градова уз израду свеобухватних планова за њихово урбанистичко и архитектонско уређење, те изградње вртних насеља као пожељног модела за превазилажење стамбене кризе.⁴⁶ Обертен и Паренти су учествовали и у припреми француског урбанистичког закона усвојеног 14. марта 1919.⁴⁷ и били чланови националне Комисије (*Commission supérieure de l'aménagement des villes*) која је надгледала израду урбанистичких планова градова (*Plan d'aménagement, d'embellissement et d'extension*) предвиђених поменутиим законом. Сва три кључна става француског урбанистичког закона можемо видети примењене и у пројекту *Urbs Magna* за Београд – уређење целине, улепшавање и планско ширење града.

Иако је у српској литератури често присутна теза да учесници београдског конкурса нису познавали град за чији развој су израдили предлоге, истраживања која сам спровела показују супротно. Већи број њих не само да је познавао Београд, већ је у њему имао реализована дела или је радио пројекте за зграде или поједине делове града.⁴⁸ Такав је случај и са ауторима пројекта *Urbs Magna*. У каталогу за изложбу „Париз – Београд”, приређе-

⁴³ *La fondation*, <http://www.urbanistes.com/historique-sfu-4.html> (16. 9. 2013)

⁴⁴ „Идејно, архитекти Боз-ара, били су еклектичари који су стварали нове композиције помоћу традиционалних елемената преузетих из најразноврснијих извора.” (Džon Drejper, *Ecole des Beaux-Art i arhitektonska profesija u Sjedinjenim Državama*, у: *Arhitekta: profesija kroz istoriju*, Ур. Апио Костов, Београд, Грађевинска књига, 2007, 200)

⁴⁵ А. Agache, J.-M. Auburtin, E. Redont, *Comment Reconstruire Nos Cités Détruites*, Paris, Librairie Armand Colin, 1916.

⁴⁶ J.-M. Auburtin, H. Blanchard, *La cité de demain dans les régions dévastées*, Paris, Librairie Armand Colin, 1917.

⁴⁷ Закон је усвојен 14. марта 1919. и допуњен 19. јула 1924. Био је познатији као *Loi Cornudet*, назван према председнику комисије која је урадила нацрт закона. (N. Evenston, *nav. delo*, 274.)

⁴⁸ Злата Вуксановић-Мацура, Престоница Карађорђевића: Емил Хопе и Ото Шентал на конкурс за Генерални план Београда, *Зборник Музеја примењене уметности*, 9, Београд 2013, 104–106.

ној 1994, налазимо да су у Београду „по пројекту француских архитеката Навила и Шокеа” изграђена два објекта.⁴⁹ Једну зграду Жан Навил и Анри Шоке су пројектовали још 1913–14, а њена изградња, прекинута услед рата, настављена је 1920. Било је то седиште Француског осигуравајућег друштва *La National*, подигнуто 1923, а чију изградњу је пратио архитектонски биро Милана Антоновића (1868–1929).⁵⁰ Слободан Богуновић је ову зграду, лоцирану на углу Улице кнеза Михаила 36 и Вука Караџића, описао као необарокну палату.⁵¹ Други њихов објекат јесте зграда подигнута 1928. у Ранкеовој улици број 4, у којој је некада била смештена *Француска школа*, а данас *Стоматолошки факултет*. Планове које су израдили Навил и Шоке прерадили су архитекте Милан Злоковић (1898–1965) и инжењер Винко Ђурић.⁵² Треба поменути да се у домаћој литератури наводи да је Злоковић био и сарадник француских аутора на конкурс за генерални план Београда.⁵³

Марсел Обертен је касније, 1923, сарађивао са архитектом Едмоном Делеом (Edmond Delay) који је припремао нацрте за зграду Француског посланства у Београду. Делеов пројекат, који није реализован, заправо је била реплика виле Бирон.⁵⁴ Занимљиво је да је Деле био надзорни инжењер за изградњу поменуте зграде Француског осигуравајућег друштва *La National* коју су пројектовали Навил и Шоке.⁵⁵ Може се, дакле, закључити да су чланови француског конкурсног тима и познавали Београд и били умешани на разне начине у неколико реализација у граду.

5.2. Графички и текстуални прилози пројекта

Учесници конкурса своје идеје и визије будућег изгледа Београда требало је да представе на најмање шест графичких прилога уз текстуално образложење своје замисли. Пројекат *Urbs Magna* имао је редну шифру број 19. Од прилога које су предали аутори за сада знамо да је сачувано образложење на француском језику. На 72 стране текста⁵⁶ подељеног у осам поглавља, аутори су дали детаљна појашњења економских аспеката предложеног пројекта, као и опис појединих градских тема и целина и њихових естетских карактеристика. Унутар текстуалног образложења налази се и неколико умањених

⁴⁹ Гордана Гордић, Вера Павловић-Лончарски, *Париз–Београд*, Београд 1994, каталог изложбе.

⁵⁰ Историјски архив Београда, Општина града Београда, Техничка дирекција (= ИАБ, ОГБ, ТД), *Измена плана друштва „Ла Национал” у Београду*, ф. VI–14–1923.

⁵¹ S. Bogunović, *nav. delo*, 508.

⁵² ИАБ, ОГБ, ТД, *План за школу зграде часних сестара успења Дјеве Марије – Француска школа*, ф. XVIII–45–1927.

⁵³ S. Bogunović, *nav. delo*, 1141; Маневић, Зоран, ур., *Лексикон неумара*, Београд, 2008, 137.

⁵⁴ E. Bréon, S. Sretenovic, *nav. delo*, 219.

⁵⁵ *Исто*.

⁵⁶ Формат близак А5.

графичких прилога (фотографија) и то: урбанистичко решење (у оригиналу у Р 1:4000); скица угледног примера стамбеног насеља; цртеж спортског комплекса на Ади Циганлији; један улични профил; и један лист са компаративном анализом односа спратности објеката и ширине улице и предлогом за Београд.⁵⁷ Поред тога, о раду постоји детаљан опис Жирија конкурса,⁵⁸ затим, приказ рада који је дат у листу *Политика*, као и у француском часопису *L'Architecture*.⁵⁹ У листу *Време* репродуковано је урбанистичко решење истоветно оном у текстуалном образложењу.⁶⁰

5.3. Садржај и приказ пројекта

Француски аутори су сматрали да ће се Београд развијати као политичко и интелектуално средиште „нове југословенске државе” и као трговински центар и чвор међународних комуникација југоисточне Европе.⁶¹ Они планирају Београд за наредних 20 година, на површини од 5.640 хектара, када у граду буде живело око 300.000 становника.⁶² Наглашавају да њихов предлог даје могућност етапне изградње. Пројекат такође даје могућност и за три пута већи град, површине од 15.000 хектара са 900.000 становника, јер сматрају да развоју „треба ићи у сусрет”.⁶³ Француски архитекти стављају акценат на регионални развој Београд и његово повезивање са Панчевом и Земуну и предлажу формирање удружених општина, по угледу на француску праксу и регулативу.⁶⁴

Да би Београд постао међународно саобраћајно чвориште свих врста саобраћаја (железнички, речни и друмски) и преузео примат од Будимпеште, аутори истичу неопходност реконструкције и изградње путне мреже унутар Србије, као и повезивање са Босном и Јадранским морем, те Софијом и Солуном и на северу са Будимпештом и Сегедином. Аутори напомињу да Београд и Југославија морају бити свесни све учесталијег коришћења аутомобила и сходно томе требало би да планирају и развој одговарајуће путне

⁵⁷ Текстуално образложење пројекта *Urbs Magna* налази се у: Библиотека града Београда, Одељење старе и ретке књиге и књиге о Београду, Завичајно одељење (сигнатура: Б-III-101 Инв. бр. 27424/52).

⁵⁸ Б. Пајевић, *нав. дело*, 80–82.

⁵⁹ *Политика*, 7. мај 1922, 1–2; A. Dervaux, Le plan de Belgrade, *L'Architecture*, 35, Paris 1922, 207–209.

⁶⁰ *Време*, 7. мај 1922, 3.

⁶¹ Приказ пројекта *Urbs Magna* написан је на основу анализе оригиналног текстуалног образложења и сачуваних цртежа.

⁶² У Београду је 1921. живело око 140.000 становника. Конкурсни програм је процењивао да ће 1940. имати око 280.000. Претпоставка аутора рада *Urbs Magna* била је ближа реалности од процене дате у програму конкурса. Наиме, Београд је 1940. имао око 320.000 становника, а у његовом саставу су се налазили и Земун и Бежанија.

⁶³ *Urbs Magna*, 63–64.

⁶⁴ *Исто*, 7

мреже. Умреженост Београда у овај систем аутори потпомажу постављањем кружних путева око града. Један широки прстен спајао би Велико Село, Винчу, Лештане, Бели Поток и Раковицу, те даље преко Земуна, Борче, Овче и Панчева поново долазио до Великог Села.⁶⁵ Поред овог планирана су и два ужа саобраћајна прстена, ближа градском ткиву. Осим путне мреже, *Urbs Magna* даје разрађену мрежу железнице и планира развој речног саобраћаја. За пристаниште предлажу огроман терен на левој обали Саве.

Интервенције на улепшавању и уређењу градског језгра француски аутори заснивају на ставу да „урбаниста треба константно да има у виду и естетику и ефекат који ће дати композиција једног плана града”.⁶⁶ Они Београд „украшавају” већим бројем скверова, споменика, паркова, затим местима визура и терасом на Теразијама. Споменик постављен на Тврђави, називају „модерним Акропољем”, и посвећују га „комеморацији славне српске војске и јединству Југославије”.⁶⁷ Лепом изгледу града допринела би, према ауторима, и „палата лепих уметности” са великом куполом, смештену на крају Крунске улице, почев од данашње кафане „Каленић.”

Најкрупнија интервенција у градском ткиву коју *Urbs Magna* предлаже јесте 50 метара широка авенија која полази од Калемегдана, па правцем Васине улице долази до ансамбла јавних грађевина смештених на потезу од Парламента до Тркалишта (данас простор између Београдске улице, Булевара краља Александра, Рузвелтове и Улице краљице Марије). Од овог ансамбла, управно на Улицу краља Александра, а од трга испред Маркове цркве полази улица која „као завршну тачку има велику Оперу у Краља Милана улици.”⁶⁸

Предложена улична мрежа се углавном ослања на постојеће трасе, са неколико одступања или постављања дијагонала у циљу побољшања постојећег и ефикаснијег функционисања будућег саобраћаја. Најважнија би била новопланирана дијагонала која, надовезујући се на правац пута за Топчидер поред Саве (данас Булевар војводе Мишића), полази од кружног трга код Монопола (петља код Мостара), па преко болничког комплекса и Славије стиже до раскрснице Краља Александра и Гробљанске улице (Рузвелтова) и даље праволинијски наставља ка Карабурми. Овај потез је спајао савски и дунавски део града и успостављао директну везу Чукарице и Карабурме. Жири конкурса је похвалио ову идеју рекавши да је од „великог интереса” за варош, али истовремено напомињући да ће њено просецање „бити скупо”.⁶⁹

⁶⁵ Једно сродно решење саобраћајног прстена око Београда управо је сада (2013) у реализацији.

⁶⁶ *Urbs Magna*, 61.

⁶⁷ *Исто*, 62.

⁶⁸ *Исто*, 61.

⁶⁹ Б. Пајевић, *нав. дело*, 81.

Предлог француских архитеката за ширење Београда следио је идеје вртног града, односно његове француске интерпретације *cité-jardin*. Аутори теже ка успостављању блиске везе између урбаног живота и природног окружења. Они вртни град – што је у ствари систем малих међусобно повезаних насеља – описују као „куће у зеленилу; то је мали град смештен у природи”.⁷⁰ Ова насеља су у пројекту *Urbs Magna* повезана са центром и другим деловима града dobrим саобраћајницама и јавним превозом, што подразумева и изградњу метроа. Изгледа да су Обертен и други чланови тима напомену дат у распису конкурса да Београђани воле да живе у кућама са баштама, оберучке прихватили као модел који би и у будућности требало наставити.

Њихово искуство, особито ангажовање Марсела Обертена на пројектовању раних вртних насеља у Француској, били су снажан ослонац за овакав приступ. Обертен је 1920. израдио план вртног насеља *Chemin-Vert* на периферији Ремса, а у оквиру шире акције изградње вртних предграђа са становима са повољном ценом закупа, коју је спроводило локално удружење (*Foyer Rémois: Société habitations à bon marché*).⁷¹ Перспективни приказ овог насеља у средишту показује овални отворени простор од кога радијално крећу улице дуж којих се налазе двојне и куће у низу. Куће са двориштима, скромне архитектуре, високо приземље или приземље и један спрат, са косим крововима и мансардама, биле су намењене за становање радничких породица. Овај вид вртних насеља – подигнутих под утицајем моделских решења које је развијао енглески архитекта и урбаниста Рејмонд Анвин (Raymond Unwin, 1863–1940) – са јефтиним становима за раднике, био је карактеристичан за рану фазу примене концепта вртног града у Француској.⁷² Био је то период између 1912–24, што се преклапа са временом реализације београдског конкурса.

Модел београдског вртног насеља који се налази у пројекту *Urbs Magna* било је насеље из Ремса (слика 2). Ова чињеница показује, с једне стране, да су француски аутори били свесни социјалне структуре београдског становништва, посебно радништва, а с друге, да су том слоју Београђана понудили своја најбоља решења – пројекат хигијенског, здравог насеља скромних кућа и станова умотаних у зеленило са јавним просторима и игралиштима. Ово је, рекли бисмо, значајан допринос рада *Urbs Magna* имајући у виду да су велики простори београдског руба били намењени управо свету скромних могућности. Генерални план Београда из 1923–24. такође ће имати вртно насеље као један од примењених модела становања.

⁷⁰ *Urbs Magna*, 63–64.

⁷¹ *La cité-jardin du Chemin Vert, Reims*, <http://www.cite-jardin-reims.culture.fr/> (16. 9. 2013)

⁷² Kiki Kafkoulas, On garden-city lines: looking into social housing estates of interwar Europe, *Planning Perspectives*, 28, 2, London, 2013, 174.

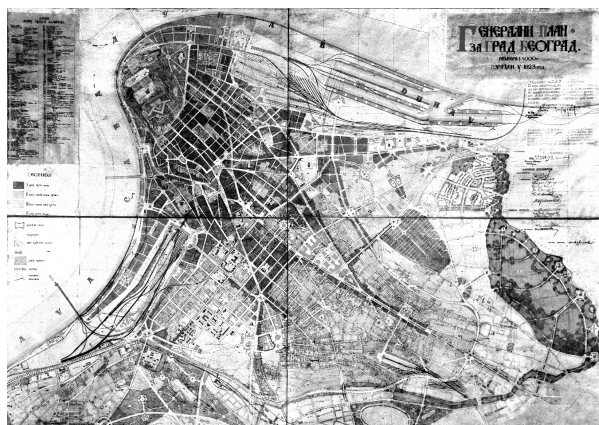
Претпоставка француских аутора да ће се Београд највише ширити ка југу и југозападу показала се тачном, ако посматрамо период од две деценије за који су они и израдили свој предлог. Исправна је била и њихова претпоставка да ће се Београд тим правцима простирати „зракасто” пратећи главне путне правце, али је битна разлика била у томе што се у реалности ова изградња углавном одвијала неплански.

Слика 2.
Модел за вртларско насеље у Београду
(Библиотека града Београда)

5.4. Оцена жирија и утицај на Генерални план

Генерална оцена конкурсног жирија била је да је пројекат *Urbs Magna* релативно економичан за извођење.⁷³ Жири је посебно похвалио „декоративно уређен најужи центар града”, те добро успостављену везу између постојеће вароши и будућих предграђа. Жири наводи и појединачне елементе из конкурсних радова који би могли бити искоришћени током израде Генералног плана Београда (слика 3). Када говоримо о директном утицају рада *Urbs Magna* на усвојени Генерални план, можда је он најочљивији на планираној осовини која је ишла правцем Калемегдан – улица Васина и улица Косовска – Старо гробље – Тркалиште. Нису сви чланови жирија сматрали да је ова замисао добра. Архитекта Владимир М. Поповић (1876–1947),⁷⁴ у издвојеном мишљењу, пише да је реализација ове аксе тешко изводљива у београдски условима, јер захтева знатна рушења градског ткива, укључујући и Позориште, додајући и „да представља у естетском погледу један застарели каприц, а у погледу финансијске моћи Београда један апсурд.”⁷⁵ Решење француских аутора – које се у целости може препознати у Генералном плану Београда, и са којим су се очигледно слагали и сви чланови жирија, било је просецање осовине од цркве Св. Марка на простору Старог гробља, до планиране Опере у Мањежу.

Слика 3.
Генерални план Београда
(Урбанистички завод Београда)

⁷³ Б. Пајевић, *нав. дело*, 80–81.

⁷⁴ Архитекта Владимир М. Поповић је у то време био и општински одборник. Његове архитектонске пројекте карактерисала је стилска шареноликост, од националног правца, преко академизма до бечке сецесије (S. Voganović, *нав. дело*, 1150)

⁷⁵ Б. Пајевић, *нав. дело*, 100

Следећи задати програм, највећи број конкурсних радова предвидео је груписање административних и универзитетских зграда на простору од Парламента и Двора (данас Пионирског парка) до Тркалишта. Међу онима који су успешно обрадили ову тему жири је навео и пројекат *Urbs Magna*, посебно нагласивши њихову поставку за монументално средиште са државним зградама на *Старом гробљу*. Жири каже „На тој тачци удешен је велики декоративни трг оивичен јавним зградама, чију добру диспозицију треба задржати при изради дефинитивног плана.”⁷⁶ Примедбе које је и на ову композицију изнео Владимир Поповић „да је црква Св. Марка дошла делом на Палилулску пијацу”, те да би неки „делови монументалних зграда били над самом рупом Ташмајдана” аутори Генералног плана су уважили. Тако су у плану јавне зграде и црква лоциране ближе Улици краља Александра, а простор Ташмајдана планиран као парк.

Многи аутори конкурсних радова су Београду, као будућој модерној европској престоници, предложили изградњу бројних тргова. Жири је у пројекту *Urbs Magna* похвалио планирани трга на споју Крунске и Кичевске улице (данас Парк војводе Бојовића) на који се надовезивао комплекс „палате уметности” смештен у пространом блоку између улица Милешевске, Кичевске (Максима Горког) и Војводе Драгомира. Дијапазон понуђених „декоративних градских елемената” чиниле су и терасе – видиковци. Према речима инжењера Ђорђа Павловича Коваљевског, једног од аутора Генералног плана Београда 1923–24, многи награђени и откупљени радови су „пројектовали терасе. Већина на Теразијама, а неки и у ул. Краља Милана преко пута Двора”.⁷⁷ Идеја о формирању терасе на Теразијама постојала је и у пројекту *Urbs Magna*.⁷⁸ У Генералном плану тераса на Теразијама учртана као централна градска тераса-видиковац.

Француски тим је сматрао да би Београђани требало да се превозе „метрополитеном”. Они планирају претежно плитки метро, попут будимпештанског, са укрштањима у нивоу улица, док би само краће деонице, на простору градског језгра, биле постављене у дубоким тунелима. Планирали су три главне линије метроа. Прва би полазила од Земуна, па кроз град водила ка Великом Селу. Друга би ишла од Губеревца (код Мостара) ка Реснику, а од ње би се одвајао крак за Железник. Трећи би ишао од Славије ка Бањици и Авали.⁷⁹ У раду су дати и механизми за начин финансирања и повраћаја средстава од изградњу овог саобраћајног система.⁸⁰ Генерални план није

⁷⁶ Исто, 81.

⁷⁷ Ђорђе Коваљевски, О уређењу Теразијске терасе, *Београдске општинске новине*, 6, Београд, 1930, 257.

⁷⁸ Б. Пајевић, *нав. дело*, 81.

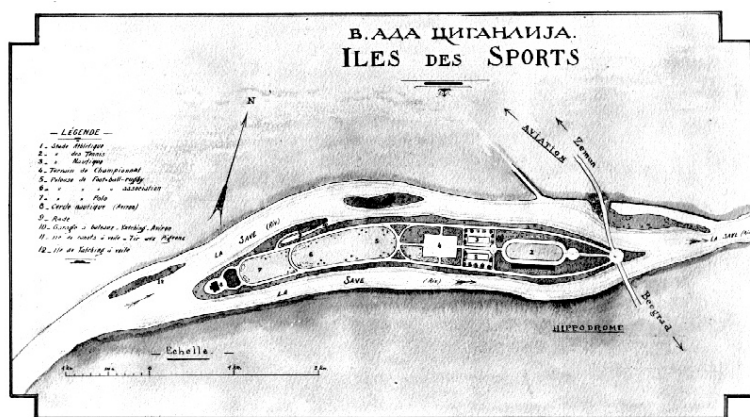
⁷⁹ *Urbs Magna*, 22.

⁸⁰ Исто.

предвиђао изградњу метроа, а полемике „за и против” метроа, дилеме „тешки или лаки” метро још увек заокупљају београдске стручњаке, политичаре и становнике.

6. Закључна разматрања

Успостављање и развој француско-српских урбанистичких веза, у првој половини двадесетог века, заправо одсликава еволуцију теорије и праксе у планирању градова у овом периоду. Први контакти, током 1910-их, били су у знаку појединачних акција и индивидуалних веза. Њих је обележило још увек снажно присуство наслеђа барона Османа и његове реконструкције Париза, што је особито видљиво на плану Албана Шамбона и на његовом пројекту за улепшавање Београда. Јачањем политичких веза између Француске и новоформиране Краљевине Југославије постаје интензивнија и размена на пољу уређења и планирања града, где је међународни конкурс из 1921–22. за Генерални план Београда имао важну улогу.

Слика 4.
Острво спорта – Ада Циганлија
(Библиотека града Београда)

Пројекат француских архитеката и урбаниста Марсела Обертена, Албера Парентија, Жана Навила и Анрија Шокеа, *Urbs Magna* добио је највишу награду на овом такмичењу уз још два рада. Компарацијом пројекта *Urbs Magna* и усвојеног Генералног плана 1923–24. уочавамо низ сличности. Најмаркантније су свакако две аксе, једна која је ишла правцем од Калемегдана, улицама Васином и Косовском, преко Старог гробља, стижући до Тркалишта. Друга је водила од цркве Св. Марка (на Старом гробљу) до зграде Опере

на Мањежу. Посебно су занимљиве, из угла каснијег развоја Београда, визионарске идеје које је дао пројекат *Urbs Magna*, и то, регионални приступ планирања градског подручја и повезивања Београда са Земуну и Панчевом; затим предлог да се лева страна Дунава претвори у пољопривредно добро које ће „моћи да храни Београд и околину”,⁸¹ као и претварање Аде Циганлије у јавни спортски и парковски комплекс, те позиционирање моста преко Саве, са стопом на доњем шпицу Аде на месту где ће мост бити постављен готово један век након предлога француских аутора (слика 4).

Мада су поједини чланови жирија критиковали нека композициона решења из пројекта *Urbs Magna* „као застарела”, стоји чињеница да су Обертен и Паренти своје образовање стекли на париској *Школи лепих уметности*, те је њихов пројекат логично следио естетска начела ове школе – креативни еклектицизам и „уобличавање простора са историјским реминисценцијама и цитатима.”⁸² Но, стоји и чињеница да су пројекти других реномираних аутора пониклих у Бозару, који су имали сродна естетска начела, током целог периода између два светска рата добијали највише награде на међународним урбанистичким конкурсима, на свим континентима. Стоји и чињеница да је пројекат *Urbs Magna* био рефлексција тадашњег доминантног правца у француском урбанизму, да је понудио Београду да постане уређен град са „здравим и хигијенским становањем”,⁸³ да постане престижан и леп град, јер „естетика једне велике престонице није нека фантазија, ни луксуз”⁸⁴ да буде економски јак и да „преузме примат од Будимпеште”.⁸⁵

Промене у урбанистичкој пракси у Београду и Краљевини ишле су споро, а регулациони планови којима су разрађивани генерални планови градова углавном су следили административно-геодетске методе регулације, парцелације и нивелације. Издвајање урбанистичког планирања од геодетских и архитектонско-пројектантских начела започело је његовом институционализацијом, кроз усвајање закона, увођење предмета из урбанизма на факултету, те формирање урбанистичких служби. Доношењем *Грађевинског закона* (1931) по први пут је детаљно била дефинисана процедура израде, усвајања и примене урбанистичког плана. Михаило Радовановић постаје доцент на Архитектонском одсеку Техничког факултета (1933) и убрзо по-

⁸¹ *Urbs Magna*, 18.

⁸² А. Кадиевић, *Естетика*, 40, 137.

⁸³ *Urbs Magna*, 32. Овде треба рећи да је идеја здравог становања била ослоњена на идеју вртног насеља. Ауторима Генералног плана Београда, рађеног 1923–24. овај концепт је био врло добро познат, поготову Ђорђу Ковалевском који је још пре доласка у Београд, у Кијеву, 1916. године написао књигу „Велики град – вртни град” а на основу студијских путовања по Енглеској, Француској и Немачкој пре рата. Тако посматрано, видимо да је допринос рада *Urbs Magna* пре био у моралној подршци ауторима плана да истрају на концепту вртних насеља, него у откривању једне нове праксе.

⁸⁴ *Исто*, 60.

⁸⁵ *Исто*, 12.

том започиње предавања из урбанизма, док Београдска општина 1940. из Катастарског издваја Урбанистички одсек који ради на новом генералном плану града.

Термин *урбанизам* постепено је продирао у београдску праксу, чему су значајан допринос дали домаћи архитекти који су се додатно школовали у француским образовним институцијама. Једно су били дипломци *Института за урбанизам* на Универзитету у Паризу, попут Михаила Радовановића и Драгомира Поповића, док су други, попут Милорада Пантовића, остварили студентске или сарадничке контакте са Ле Корбизијеовим париским атељеом. Ове две групе архитеката, ма колико биле супротстављене у својим естетским начелима, заправо су свака на свој начин, кроз инволвирање француске теорије и праксе, доприносиле унапређењу урбанистичке струке у Србији и Београду. Након Другог светског рата, француско-српске урбанистичке споне ће постати много јасније и видљивије, када ће многи (нови) градови у Југославији и Србији бити обликовани под снажним утицајем урбанистичке парадигме Ле Корбизијеа, СИАМ-а и Атинске повеље.⁸⁶

ЛИТЕРАТУРА

А., Директор техничких радова општине београдске, *Српски технички лист*, 50, Београд 1910, 370–371.

Agache, A., Auburtin, J-M., Redont, E., *Comment Construire Nos Cités Détruites*, Paris, Librairie Armand Colin, 1916.

Аноним, Стечај за израду пројекта о преуређењу теразија, *Српски технички лист*, 12, Београд, 1911, 100.

Аноним, Генерални план Београда: Награђени пројекти, *Време*, 7. мај 1922, 3.

Аноним, Нови Београд, *Политика*, 7. мај 1922, 1–3.

Auburtin, J-M., Blanchard H., *La cité de demain dans les régions dévastées*, Paris, Librairie Armand Colin, 1917.

Благојевић, Љиљана, *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд, Завод за уџбенике, Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе Београда, Београд, 2007.

Bogunović, Slobodan, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beograd, Beogradska knjiga, 2005.

Bréon, Emmanuel, Sretenovic, Stanislav, *Ambassade de France à Belgrade/ Амбасада Француске у Београду*, Paris : Éditions Internationales du Patrimoine, 2013.

⁸⁶ Захвалност: Веома сам захвална архитекти Јелени Волчков-Божовић која је превела текстуално образложење пројекта *Urbs Magna* са француског на српски језик. Без њене пријатељске помоћи, анализа овог пројекта, а тиме и писање чланка били би ми тежи.

В., Српски техничари пред Одбором Општине Београдске, *Српски технички лист*, 47, Београд 1910, 345–346.

Vacher, Helene, Extension planning and the historic city: civic design strategies in the 1908–9 Copenhagen international competition, *Planning Perspectives*, 19, 3, London, 2004, 255–281.

Вуксановић-Мацура, Злата, Емил Хопе и Ото Шентал: мало познат план за Теразијску терасу, *Наслеђе*, XIV, Београд, 2013, 155–169.

Вуксановић-Мацура, Злата, Престоница Карађорђевића: Емил Хопе и Ото Шентал на конкурс за Генерални план Београда, *Зборник Музеја примењене уметности*, 9, Београд, 2013, 103–115.

Гордић, Гордана, Павловић-Лончарски, Вера, *Париз–Београд*, Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда и Републички завод за заштиту споменика културе, 1994, каталог изложбе.

Gunzburger Makaš, Emily, Damjanović Conley, Tanja, eds., *Capital cities in the aftermath of empires: Planning in Central and Southeastern Europe*. London and New York, Routledge, 2010.

Dervichevitch, Cheruso, *Évolution de Belgrade: étude géographique, géologique, climatologique, historique et urbanistique*, Paris, Jouve et Cie, 1939.

Doctorat, Thèses soutenues, <http://urbanisme.u-pec.fr/recherche/doctorat/theses-soutenues/> (16. 9. 2013)

Drejper, Džon, *Ecole des Beaux-Art i arhitektonska profesija u Sjedinjenim Državama*, u: Kostof, S. ur., *Arhitekta: profesija kroz istoriju*, Београд, Грађевинска knjiga, 2007, 197–222.

Evenston, Norma, *Paris: A century of Change, 1878–1978*, New Haven and London, Yale University Press, 1979.

Јовановић, Драгољуб, Оснивање и развој Београда, у: Сомборски, М. и др. ур., *Београд генерални урбанистички план 1950*. Београд, Извршни одбор Н. О. Београда, 1951, 22–39.

Јосимовић, Емилијан, *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда, што лежи у шанцу*, Београд, у Државној књигопечатњи, 1867.

Кадиевић, Александар, *Естетика архитектуре академизма: XIX–XX век*, Београд, Грађевинска књига, 2005.

Кадиевић, Александар, Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904. до 1941. године, у: Павловић, М. и Новаковић Ј. ур., *Српско француски односи 1904–2004*, Београд, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, 2005, 163–169.

Kafkoulas, Kiki, On garden-city lines: looking into social housing estates of interwar Europe, *Planning Perspectives*, 28, 2, London, 2013, 171–198.

Коваљевски, Ђорђе, О уређењу Теразијске терасе, *Београдске општинске новине*, 6, Београд, 1930, 257–259.

La cité-jardin du Chemin Vert, Reims, <http://www.cite-jardin-reims.culture.fr/> (16. 09. 2013.)

La fondation, <http://www.urbanistes.com/historique-sfu-4.html> (16. 09. 2013.)

Леко, Д. Т., Странац, *Српски технички лист*, 52, Београд, 1910, 386–387.

Маневић, Зоран, ур., *Лексикон неимара*, Београд, Грађевинска књига, 2008.

Macura, Vladimir, *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. vek*, Beograd, Beograd projekt i Centar za planiranje urbanog razvoja, 1983.

Macura, Vladimir, *Čaršija i gradski centar*, Niš i Kragujevac, Gradina i Svetlost, 1984.

Midant, Jean-Paul, *La fantastique architecture d'Alban Chambon*, Bruxelles, Archives d'Architecture Moderne, 2009.

Милатовић, Милка, Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда, *Годишњак града Београда*, XXVII, Београд, 1980, 221–235.

Недић, Светлана, Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914, *Годишњак града Београда*, XXIII, Београд, 1976, 175–217.

Општина града Београда, *О уређењу Београда: Извештај комисије, одређене од стране одбора општине града Београда*, Београд [б. и.], 1920.

Општина града Београда, *Програм стечаја за израду генералног плана о уређењу и проширењу Београда*, Београд [б. и.], 1921.

Пајевић, Бора, *Регулација Београда 1867–1923*, Београд, Графички институт „Народна Мисао”, 1923.

Поповић, Драгомир, Урбанистички Институт на париском Универзитету, *Београдске општинске новине*, 17, Београд, 1930, 921–928.

Perović, Miloš R., *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu, 2003.

Радовановић, Михаило, *Увод у урбанизам: основни принципи и метод рада*, Београд [б. и.], 1933.

Ротер-Благојевић, Мирјана, *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд, Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Орион арт, 2006.

Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, Удружење за друштвену историју, 2008.

Hall, Thomas, *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, London, Routledge, 1997.

Šoe, Fransoaz, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, Beograd, Građevinska knjiga, 1978.

Zlata Vuksanović-Macura
Architecte
Belgrade

URBS MAGNA : COMMENT LES URBANISTES FRANÇAIS
ONT IMAGINÉ BELGRADE
(Résumé)

Dans les premières décennies du vingtième siècle, les architectes, ingénieurs et urbanistes français ont été impliqués dans le développement urbain et l'aménagement de Belgrade. Quelques-uns parmi eux étaient employés par la municipalité de Belgrade, les autres ont été invités pour l'exécution des plans, et d'autres encore ont réalisé des projets pour les bâtiments qui ont formé l'aspect urbain de Belgrade. Pourtant, les liaisons avec les experts français et leur influence sur le développement urbanistique de Belgrade dans la première moitié du vingtième siècle n'ont pas été étudiées en détail. Dans cet article on présente un des travaux qui, par ses qualités, s'est placé parmi les gagnants du plus haut prix lors du concours international d'urbanisme de 1921–22, et qui a servi de base pour le travail sur le Plan directeur de Belgrade en 1923–24. Il s'agit du projet Urbs Magna, réalisé par les architectes et urbanistes français Jean-Marcel Auburtin, Albert-Henry Parenty, Jean Naville et Achille-Henri Chauquet. En analysant les travaux du concours des architectes français, ainsi que leur engagement professionnel à Belgrade, l'auteur éclaire certains aspects inconnus, mais importants concernant le concours international, comme l'impact réel que les auteurs français ont eu sur le rapport final du Plan directeur de Belgrade et, par la suite, sur le développement urbanistique de Belgrade.

Catherine Horel
IRICE, Université de Paris I
Paris

LES LIEUX DE MÉMOIRE FRANCO-SERBES

Résumé : *Dans ce travail, l'auteur examine, parallèlement, les lieux de mémoire en France et en Serbie, qui expriment la solidarité des deux pays, en dégagant les ressemblances et les différences dans la perception de ces lieux. Dans les deux cas on célèbre l'alliance diplomatique et la fraternité d'armes, mais il existe un décalage dans la hiérarchie des lieux de mémoire.*

Mots clés : *les lieux de mémoire, France, Serbie*

La définition des lieux de mémoire élaborée par Pierre Nora concevait ceux-ci dans une optique nationale (la France). Depuis quelques années, les historiens se penchent sur les relations bilatérales, voire sur la mémoire commune des Européens. Dans le cas des pays d'Europe centrale et orientale, les lieux de mémoire ont généralement pour but de stigmatiser un ennemi – le Turc le plus souvent – ou de glorifier la défaite et le martyr. Rares sont les lieux qui expriment la solidarité ou l'alliance avec une autre nation (le monument de la Bataille des nations à Leipzig, le mémorial et l'église de Šipka en Bulgarie).

Peut-il y avoir des lieux de mémoire communs à deux pays (voire plus), dans lesquels chacun voit un souvenir partagé? Quel est le message que l'on veut transmettre? Qui sont les initiateurs de ces commémorations: les États, des groupes d'individus, des opposants aux régimes en place? Dans le cas de la France et de la Serbie, ceci est évident pour la mémoire de la Première Guerre mondiale, mais les lieux qui l'évoquent sont différents: le cimetière et le mémorial à la France de Belgrade, et le monument aux rois Pierre et Alexandre à Paris. Dans les deux cas on célèbre l'alliance diplomatique et la fraternité d'armes. Ce sont des lieux institutionnalisés avec leurs dates et leurs rituels commémoratifs, plus ou moins valorisés selon l'alternance des régimes politiques. Le rythme des commémorations est ainsi devenu plus soutenu depuis quelque temps (commémoration en octobre 2009 de l'attentat de Marseille, dévoilement en mai 2009 de la plaque des combattants serbes dans la cour des Invalides).

Mais le déséquilibre est patent entre la représentativité de la France en Serbie et de la Serbie en France, cette dernière étant beaucoup plus discrète. Ce qui fait

sens chez l'un ne le fait pas nécessairement chez l'autre. La France s'exalte en fait elle-même à travers ses alliés et a développé depuis longtemps une « diplomatie mémorielle », l'exemple le plus connu étant celui de l'aide apportée par Lafayette à la cause de l'indépendance américaine. La mémoire napoléonienne demeure un objet très complexe puisque la fascination pour l'épopée se mêle au traumatisme européen qu'elle a généré, d'une part, et d'autre part au souvenir positif laissé dans certaines mémoires nationales (Pologne, Provinces Illyriennes). La mémoire de la Première Guerre mondiale ne s'est longtemps conçue en France que par le rappel de la victoire. Honorer les alliés signifie certes que l'on a combattu ensemble, mais pour la victoire. Le problème de la commémoration se pose donc à double titre: la distance temporelle qui éloigne les contemporains des événements par la disparition quasi-totale des témoins, et, dans le cas qui nous occupe ici, l'évolution des régimes politiques qui n'a permis que très partiellement une continuité dans l'entretien de la tradition mémorielle née au lendemain de 1918.

Les individus ne s'identifient pas nécessairement dans ces cérémonies, leurs lieux de mémoire ne sont pas toujours ceux mis en avant par le discours officiel. Il y a une forme de mémoire dissidente qui célèbre ce que les gouvernements préfèrent ignorer. Si l'on compare les lieux institutionnels (les deux ambassades) avec les lieux de la diaspora serbe en France, on obtient un parcours différent (la rue du Simplon à Paris, le monastère de Godoncourt). Dans ces derniers, la mémoire est active et vivante car elle est contemporaine de son objet. La mémoire française à Belgrade en revanche est un reflet du passé, réactivé uniquement dans le cadre commémoratif. Les deux mémoires cohabitent donc, mais pas forcément au même endroit: les commémorations sont un moment d'émotion organisé et dont l'importance est de l'ordre du symbole et de l'acte politique (renouveau récent des relations franco-serbes); la mémoire vécue peut combiner les deux ou bien se développer parallèlement.

1. La mémoire commune franco-serbe et ses lieux de mémoire

Malgré la présence en France depuis la fin du XIXe siècle de Serbes venus étudier – principalement à Paris, mais aussi dans quelques universités de province – c'est véritablement la Première Guerre mondiale qui va « produire » la mémoire historique des deux pays. Le passage en France des souverains des deux dynasties et d'hommes politiques serbes est éclipsé par l'expérience des années 1915–1918. L'alliance franco-serbe permet aux soldats serbes blessés d'être évacués en Algérie et Tunisie, d'où certains reviennent sur le front de Salonique. Les Serbes présents sur le territoire français (la situation est différente pour ceux qui sont citoyens de l'Autriche-Hongrie) sont embauchés dans les usines qui manquent de main d'œuvre masculine, en métropole et en Algérie, et d'autres s'en-

rôlent dans les rangs de l'Armée française¹. Le premier événement significatif et qui devait sensibiliser l'opinion publique française aux combats menés en commun a été la première journée serbe du 26 mars 1915, annoncée à grand renfort d'affiches et renouvelée le 25 juin 1916². L'opération, sous l'égide du ministère de l'Instruction publique³, visait notamment les enfants scolarisés.

Pierre Mourgue, Journée serbe, 25 juin 1916.

Les combats de l'Armée d'Orient font ensuite l'objet d'une propagande soutenue, même si le public s'intéresse moins à ces événements lointains et concentre son attention sur la confrontation franco-allemande. Le front de Salonique, puis la pénétration des troupes du général Franchet d'Espèrey⁴ à l'intérieur des Balkans génère une mémoire spécifique aux « Poilus d'Orient ».

Au lendemain de la guerre, la solidarité d'armes se mue en hommage payé aux morts des deux nations: soldats français de l'Armée d'Orient, soldats serbes de l'Armée française. Le monument de la libération à Negotin, inauguré le 12 octobre 1930, met à l'honneur l'action du général Gambet qui, avec une brigade de cavalerie et une unité de spahis marocains, entre dans la ville le 21 octobre 1918. Parmi les nombreux cimetières militaires français qui suivent le parcours de l'Ar-

¹ Ljubinka Trgovčević, „Srbi u Francuskoj tokom Prvog svetskog rata”, in Mihailo Pavlović, Jelena Novaković (dir.), *Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, Belgrade, Arhiv Srbije i Društvo za kulturnu saradnju Srbija – Francuska, 2005, 44.

² Des affichistes célèbres en ont été les illustrateurs: Pierre Mourgue et Théophile-Alexandre Steinlen (*Journée Serbe 25 juin 1916*), et Dominique Charles Fouqueray (*La Journée Serbe 25 juin 1916 Anniversaire de la bataille de Kosovo*).

³ Lj. Trgovčević, „Srbi u Francuskoj tokom Prvog svetskog rata”, 49.

⁴ Un monument a été érigé en 1921 à la mémoire du maréchal Franchet d'Espèrey, commandant des armées alliées à Salonique et nommé « voïvode d'honneur » de l'armée serbe, situé à l'angle de la rue de Belgrade qui porte son nom.

mée d'Orient, celui de Belgrade est de taille modeste. Il est situé en bordure du « nouveau cimetière » (Novo groblje) dans un enclot isolé, le portail et le mur d'enceinte sont l'œuvre de Rajko (Milutinov) Tatić. Il est à noter la présence de plusieurs tombes musulmanes. Fermé au public, le cimetière est occasionnellement le lieu de commémorations, notamment sous l'égide de l'Association pour la préservation des traditions des guerres de libération de la Serbie jusqu'en 1918 (Društvo za negovanje tradicija oslobođilačkih ratova Srbije do 1918. godine).⁵

Le Cimetière militaire français de Belgrade

Les Serbes tombés en France sont inhumés dans un carré militaire du grand cimetière de Thiais, à l'Est de la région parisienne. Dans les deux cas, les initiateurs des monuments sont les associations d'anciens combattants et leurs continuateurs: les commémorations officielles se déroulent en revanche dans des endroits plus symboliques et moins morbides: la tombe du soldat inconnu sous l'Arc de Triomphe à Paris, le monument à la France du parc du Kalemegdan à Belgrade. Il est ainsi significatif que la plaque commémorative de la solidarité d'armes franco-serbe reliant les deux guerres mondiales a été apposée dans la cour de l'Hôtel des Invalides, haut-lieu mémoriel de la mémoire militaire française, nous y reviendrons.

⁵ http://www.dzntors1918.org/index_srb.htm.

Il faut toutefois attendre les années 1930 pour voir Belgrade, puis Paris, se doter de monuments importants destinés à la fois à la mémoire de 1918–1919 et à la continuité de l’alliance franco-yougoslave, personnifiée par les rois Pierre et Alexandre d’une part, et par un hommage à la France éternelle, d’autre part. Ainsi la Légation de France, dont le terrain a été acheté en 1923, mais dont la construction n’a commencé qu’en 1929, n’est finalement inaugurée qu’en décembre 1935⁶, à une date où les relations entre les deux pays n’ont déjà plus le caractère étroit qu’elles avaient dans les années 1920. Ce décalage semble refléter le paradoxe des relations franco-serbes.

L’initiative qui donne naissance au projet du monument qui se dresse dans le parc du Kalemegdan revient à un cercle de jeunes intellectuels serbes, anciens boursiers et étudiants ayant séjourné en France avant la guerre. La municipalité de Belgrade avait toutefois déjà envisagé de faire un geste mémoriel à l’égard de la France en 1921 et le conseil municipal avait affecté une somme de 80.000 dinars à cet objectif⁷. Mais c’est en 1924 que les deux entreprises se rejoignent, le moteur étant nettement du côté des anciens étudiants.

Le Monument de la reconnaissance à la France

Les promoteurs du projet sont réunis en deux associations, celle des Amis de la France (*Društvo prijatelja Francuske*) et celle des Anciens étudiants des éco-

⁶ Voir au sujet de la légation (plus tard ambassade) et résidence de France le bel ouvrage récent, *Ambassade de France à Belgrade*, Editions internationales du Patrimoine, 2013 avec entre autres l’article de Stanislav Sretenovic, « A la recherche d’une légation », pp. 19–34.

⁷ Miroslav Timotijević, « À la France! – podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu », in Pavlović, Novaković (dir.), *Srpsko-francuski odnosi 1904–2004*, 195.

les françaises et l'Amicale du souvenir (Društvo nekadašnjih učenika francuskih škola i spomen prijateljstva). Cette prééminence du monde académique dans le processus de décision permet de comprendre la présence sur l'un des deux bas-reliefs d'une représentation de la Sorbonne comme mère nourricière de l'élite intellectuelle serbe. Un comité pour l'édification du monument (Odbor za podizanje spomenika) est mis sur pieds sous la direction du chirurgien Niko Miljanić, professeur à la Faculté de médecine de l'Université de Belgrade⁸. Afin d'accélérer les choses – rien ne bouge en effet du côté de la municipalité qui s'intéresse surtout au cimetière – les membres du comité qui sont tous des personnalités en vue du monde intellectuel s'adressent directement au roi Alexandre. Le nouvel ambassadeur de France, Émile Dard (1871–1947), qui arrive à Belgrade au début de l'année 1927, soutient également l'entreprise et en réfère à Paris. La qualité des intervenants leur permet de faire appel à Ivan Meštrović qui est sollicité pour réaliser le monument. Or il vient de réaliser la statue du « Vainqueur » (Pobednik) qui se dresse à partir de 1928 à l'extrémité de la terrasse de la forteresse de Kalemegdan⁹, ce qui risque de faire redondance en matière d'emplacement et de sujet. On décide donc d'appuyer le côté symbolique en privilégiant une figure allégorique – mais tout de même très martiale – de Marianne et en reléguant l'illustration militaire sur l'un des deux reliefs. Le rappel à la solidarité d'armes apparaît sur le socle avec les dates 1914–1918 et le texte qui en quatre lignes dit toute l'ambiguïté de la relation franco-serbe: « Nous aimons la France comme elle nous a aimés » (« Volimo Francusku kao što je ona nas volela »). L'inauguration du monument le 11 novembre 1930 en présence de l'ambassadeur de France, qui qualifie l'endroit de « temple vert de la gloire » (« zeleni hram slave »)¹⁰, des autorités militaires, des associations d'anciens combattants, des membres du comité et de nombreuses personnalités civiles et militaires est l'occasion de promouvoir l'amitié franco-yougoslave, bien que le monument délivre de toute évidence un message plutôt franco-serbe. Le Président de la république française, Gaston Doumergue, envoie un télégramme au roi Alexandre et les journaux belgradois se font l'écho des nombreuses démonstrations de fraternité entre les deux pays.¹¹

⁸ Ibid., p.196.

⁹ Ibid., p.198.

¹⁰ Ibid., p.205.

¹¹ Ibid., p.206.

Le Monument de la reconnaissance à la France

C'est dans une tout autre ambiance que fut inauguré en 1936 le monument commémoratif dédié aux rois Pierre et Alexandre. On peut d'ailleurs se demander si la légitimation du monument n'est pas une sorte de « rattrapage » de la France vis-à-vis de son allié et au regard du fait que le roi Alexandre a été assassiné sur son sol¹². En effet si les monuments serbes sont inaugurés en 1930, ce n'est qu'après l'attentat de Marseille qu'il est décidé à Paris de rendre hommage à la Yougoslavie. Ce sont à la fois des nécessités politiques et une certaine gêne qui président à ce geste. En 1934 la Petite Entente est ébranlée et les attirances de la Yougoslavie et de la Roumanie pour des modèles autoritaires menacent l'alliance de revers de la France. Le langage du monument met donc l'accent sur le maintien de la Yougoslavie en tant que telle et dans son alliance avec la France. On choisit de graver sur le bas-relief de droite les dernières paroles du roi: „Conservez la Yougoslavie. Conservez l'amitié franco-yougoslave”. La situation s'est encore tendue en 1936 et le gouvernement de Front populaire n'a que peu d'affinités avec la régence du prince Paul. Ainsi le monument est-il placé – contrairement à la visibilité incontournable de celui du Kalemegdan – sur une place éloignée, au débouché du boulevard Henri-Martin, qui porte de surcroît le nom de « place de Colombie » en référence au buste d'un héros de l'indépendance. Seul l'espace

¹² L'avenue qui se trouve derrière le monument a pris le nom de Louis Barthou. Le ministre des Affaires étrangères a été inhumé au cimetière du Père Lachaise.

vert autour du monument reçoit l'appellation de « square Alexandre Ier de Yougoslavie ».

Le Monument au roi Alexandre Ier Karadjordjević

Le monument en bronze est l'œuvre du sculpteur Maxime Real del Sarte (1888–1954), dont la personnalité est politiquement controversée¹³. Ce lointain descendant d'Andrea Del Sarto est un diplômé de l'École des Beaux Arts: il se fit connaître au moment de l'affaire Dreyfus en adoptant le point de vue des antidreyfusards, ce qui le mena tout droit à l'Action française et à la direction de sa branche militante, les Camelots du roi. Il fit même un séjour en prison au moment de l'affaire Amédée Thalamas, du nom de l'historien qui professait en Sorbonne un cours sur Jeanne d'Arc jugé insultant par l'Action française. Monarchiste et catholique fervent, il fut toute sa vie un admirateur de Jeanne d'Arc à qui il consacra de nombreux travaux. Blessé sur le front de Verdun en janvier 1916, Real del Sarte dut être amputé de l'avant-bras gauche. Il n'en reprit pas moins son métier de sculpteur. Dès lors sa notoriété alla grandissant, tant parmi ses amis que dans le monde officiel dont il reçut de nombreuses commandes. Dans les années 1930, il devint l'un des dirigeants des Camelots du roi et participa activement à la manifestation antiparlementaire du 6 février 1934.

¹³ La seule biographie existante d'Anne Glandy, *Maxime Real del Sarte*, Paris, Plon, 1955, est une hagiographie. Un album illustré *L'œuvre de Maxime Real del Sarte*, Paris, Plon, 1956, complète le tableau. Aujourd'hui encore, l'Action française organise une université d'été qui porte le nom du sculpteur.

Le Monument au roi Alexandre Ier Karadjordjević

Le choix d'un tel personnage pour honorer la Yougoslavie et ses souverains est donc sur le simple plan de la notoriété assez comparable à celui de Meštrović, mais toutefois pas en termes de postérité ni de signification mémorielle. Le monument représente le roi Alexandre à cheval, flanqué à sa droite de trois personnages: son père le roi Pierre, un officier supérieur, et une femme serbe anonyme tendant dans ses bras un enfant qu'elle porte à la hauteur du cavalier. À sa gauche, le maréchal Franchet d'Espèrey est suivi par un soldat et un paysan. Les représentants du « peuple » sont figurés dans des vêtements plus ou moins folkloriques et l'on pense ici aux affiches de propagande diffusées pendant la guerre. Il n'est pas impossible d'imaginer que Real del Sarte se soit documenté pour styliser ces vêtements, mais on est bien entendu très loin du symbolisme ethnographique du mont Avala.

À Marseille, deux lieux de mémoire existent: une plaque a été dressée sur la Canebière à proximité de l'endroit où eut lieu l'attentat, un monument plus imposant a été érigé derrière la Préfecture, au coin de la rue de Rome: dédié à la paix, le monument thématise le roi Alexandre et Louis Barthou comme les « premières victimes » du fascisme en Europe, sur un socle, quatre figures féminines tiennent des médaillons représentant les deux hommes. Complètement négligés par les autorités officielles – mais néanmoins toujours entretenus – les deux monuments de Paris et de Marseille n'étaient visités que par certains Serbes de la

diaspora et les associations d'anciens combattants. L'identification à la dynastie Karađorđević, à la monarchie et à la première Yougoslavie a empêché toute commémoration officielle sous le régime titiste. Le renouveau récent des relations franco-serbes a permis une réactivation de ces lieux de mémoire, qui ne sont plus nécessairement reliés à l'ancienne Yougoslavie mais à l'ancienne alliance entre la France et la Serbie d'avant 1914. Il s'opère de toute évidence un saut chronologique qui brise la continuité que l'on voulait démontrer dans les années 1930¹⁴.

Une commémoration a ainsi été organisée le 9 octobre 2009 et une cérémonie a eu lieu à Marseille en présence des autorités françaises (le préfet Michel Sapin), et des autorités serbes en la personne du ministre des Affaires étrangères Vuk Jeremić, de l'ambassadeur de Serbie Dušan T. Bataković et du prince Aleksandar Karađorđević, arrière petit-fils du roi assassiné. L'Association des anciens combattants franco-serbe était également présente. Une exposition, inaugurée le 13 octobre 2009 au Centre culturel serbe de Paris, est venue compléter ces manifestations.¹⁵

2. Belgrade à Paris : les lieux officiels et les lieux de la diaspora

Les lieux de mémoire font vraiment sens lorsque leur symbolique est acceptée par la population et que les commémorations qui s'y déroulent sont partagées par l'opinion. Dès lors la mémoire est consensuelle et s'inscrit dans l'inconscient collectif sans qu'il soit nécessaire de fréquenter les lieux eux-mêmes. Les différents régimes politiques ont donc tendance à s'approprier certains lieux, ou bien à en créer de nouveaux: dans les deux cas on délivre un message que l'on espère faire adopter par la nation. L'arrivée du général de Gaulle à Paris en août 1944 en est un des exemples les plus marquants: la descente des Champs Élysées le 25 août est précédée par le recueillement sous l'Arc de Triomphe, devant la tombe du soldat inconnu de 1914–1918. Ce sont plusieurs niveaux de symboles qui interviennent: la victoire, le sacrifice, le renouveau républicain, la restauration de Paris comme capitale, la « plus belle avenue du monde » sur laquelle se déroule traditionnellement le défilé du 14 juillet, etc. L'endroit est incontestable. Son choix n'est pas le fruit du hasard et les partisans du général le mobilisent de nouveau en 1968. Dans la typologie élaborée par Pierre Nora, l'Arc de Triomphe relève des lieux de la République et en vient par là à symboliser la

¹⁴ Stanislav Sretenovic, « Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku », in MP vol. LXI/4, 2009, pp. 536–558.

¹⁵ Je voudrais remercier ici S. Ex. Dušan T. Bataković pour m'avoir fourni renseignements et photographies concernant ces commémorations ainsi qu'au sujet de la visite du Président serbe Boris Tadić à Paris en mai 2009. J'ai également pu prendre des photographies de l'intérieur de la résidence serbe à Paris, ce dont je lui suis reconnaissante.

France éternelle; il est donc logique d'y voir passer certains chefs d'États et la démarche s'inscrit dans les relations bilatérales quand il s'agit de souligner une certaine affinité et des liens historiques. Le 28 mai 2009, le Président Boris Tadić est allé effectuer le geste traditionnel de ranimer la flamme de la tombe du soldat inconnu et de déposer une couronne au nom de la Serbie.

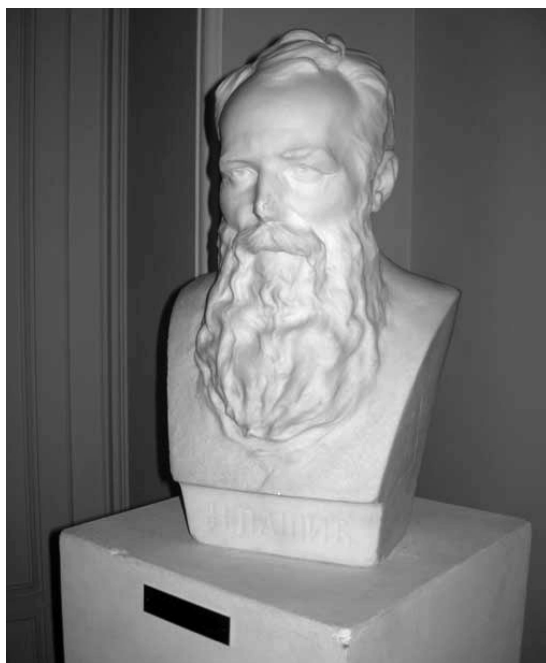
Quelques instants plus tard, il dévoilait dans la cour des Invalides la plaque commémorant la solidarité d'armes franco-serbe. Les deux gestes relèvent d'une évidente volonté politique de rapprochement avec la France, du souci plus général de la Serbie de devenir un partenaire de l'Union européenne en mettant fin à un long isolement diplomatique. Dans le contexte des relations bilatérales, on choisit donc valoriser les symboles de l'ancienne alliance avec la France. Les lieux de mémoire sont donc instrumentalisés dans ce but, ce qui n'est ni une nouveauté, ni une spécificité de la relation franco-serbe.

Le Monument à l'armée serbe

Mais les lieux officiels ne font pas toujours l'objet d'un tel consensus ou bien deviennent sensibles lorsque les relations bilatérales s'inscrivent dans un cadre moins détendu. Les représentations diplomatiques – quand elles sont installées durablement dans les mêmes bâtiments – ne fonctionnent ainsi que partiellement en tant que lieux de mémoire et ne sont pas unanimement acceptées par les populations.

L'ambassade de France à Belgrade a subi des variations en fonction des changements politiques. Construite en 1932 dans le contexte rappelé plus haut d'amitié franco-yougoslave, elle s'est considérablement fermée au début de la période avant de devenir plus accessible puis de se barricader de nouveau au début des années 1990. Œuvre de l'architecte français Roger-Henri Expert, le bâtiment est une coopération franco-yougoslave tout en rappelant par son extérieur le modèle des grands hôtels particuliers parisiens. Expert a été secondé par Najman, architecte yougoslave ayant étudié en France. Les reliefs sur la façade principale sont l'œuvre du sculpteur Carlo Sarrabezolles et proposent une synthèse de l'histoire française, on y voit Vercingétorix, Jeanne d'Arc, Louis XIV et la Révolution. La demi-ronde centrale, face à l'entrée occidentale du parc de Kalemegdan, est surmontée de trois statues de bronze du même artiste: Liberté, Égalité, Fraternité. Les médaillons surmontant les quatre portes vitrées du hall de réception figurent les quatre grands fleuves de France (Loire, Seine, Saône et Rhône). Si elle est bien connue des Belgradois, elle demeure un lieu-symbole auquel le public n'a pratiquement pas accès. En cela elle n'est pas différente de toutes les représentations diplomatiques qui servent de façade aux pays qui les occupent et de repère à leurs nationaux.

Le Buste de Nikola Pašić à l'Ambassade de la Serbie à Paris

Il en va de même avec la résidence serbe de Paris, seule inscrite dans la continuité puisque l'ambassade a changé plusieurs fois de domicile. L'ancien hôtel de la Trémoille construit en 1912 a été acheté en 1936 par le Royaume de Yougoslavie pour y établir la résidence de son ambassadeur et n'a pas changé de destination depuis lors, ce qui en fait un véritable « conservatoire » des relations franco-serbes et un véritable lieu de mémoire grâce aux collections de souvenirs et d'objets d'art qui s'y trouvent, comme le buste de Nikola Pašić.

Église Saint-Sava de Paris

Les lieux de mémoire sont le plus souvent considérés comme des endroits où l'on se réunit à dates fixes pour commémorer un personnage et/ou un événement et leur fréquentation relève d'un déplacement exceptionnel qui rappelle le pèlerinage. Qu'en est-il en revanche des lieux quotidiens de la diaspora serbe de Paris, peut-on leur affecter la même signification? Tous les Serbes de Paris et a fortiori de France n'habitent pas la rue du Simplon; la « petite Serbie » n'est pas

un foyer communautaire au sens où peuvent l'être le quartier chinois du XIIIe arrondissement, la Goutte d'Or pour les Nord-Africains, ou plus anciennement le Marais pour les juifs d'Europe centrale. Elle possède toutefois les attributs indispensables à commencer par l'église serbe Saint-Sava qui est en outre le siège épiscopal du diocèse de France et d'Europe occidentale de l'Église orthodoxe serbe. La paroisse date de 1947 et sa création est due à l'initiative de Serbes domiciliés en France. La rue propose des lieux de convivialité: bars et restaurants; ainsi que des boutiques de services, de comestibles, et une librairie.

La rue du Simplon serait donc à la fois lieu de mémoire occasionnelle: on peut imaginer que certains y viennent en pèlerinage de manière irrégulière; régulier, pour ceux qui fréquentent l'église et les magasins; et permanent pour ceux qui y vivent. On est donc ici dans l'exercice d'une mémoire vivante, animée par des témoins actifs. Tandis que les lieux officiels sont plus ou moins bien tolérés selon les époques, la concentration de la diaspora – faible numériquement – crée une vie commune qui tend à s'uniformiser politiquement et, dans le cas serbe, à adopter une attitude plus nationaliste que si les mêmes individus étaient restés dans leur pays d'origine. Ceci est bien évidemment accentué par la présence d'une seule confession religieuse.

Les Serbes disposent en outre d'un monastère dans le village de Godoncourt, dans les Vosges. Cet ancien couvent, fondé en 1843, était habité par les sœurs du Saint-Cœur-de-Marie, mais il a été repris en mars 2002 par le Patriarcat orthodoxe de Serbie. On ne peut donc pas le considérer encore, en 2010, comme un lieu de mémoire car aucun personnage ni événement faisant sens pour les Serbes de la diaspora ou de Serbie n'y est associé.

L'absence de colonie française significative en Serbie ne permet pas qu'existe à Belgrade ou ailleurs dans le pays d'autres lieux que ceux définis par les autorités et liés soit à l'histoire, soit à la représentation étatique. Les représentations de la Serbie que se font les Français ne sont pas rattachées à des lieux-symboles, mais plutôt à des épisodes de l'histoire très récente. Il y a donc un décalage évident dans la hiérarchie des lieux de mémoire entre les deux pays, mais ceci n'est absolument pas spécifique de la Serbie, Paris fonctionnant comme lieu de mémoire ou référence symbolique pour de nombreux individus. Dans le cadre de la mémoire bilatérale, deux phénomènes se rejoignent à l'heure actuelle grâce à l'amélioration des relations officielles entre les deux pays: le discours mémoriel officiel redevient consensuel et vient se superposer sur la mémoire vive de la diaspora. La continuité de certains lieux vient renforcer ce processus, mais comme on l'a vu, la construction d'un discours anachronique peut se révéler éphémère, même si les relations diplomatiques et les nations qui les entretiennent ont besoin de références historiques.

SOURCES

Pierre Mourgue et Théophile-Alexandre Steinlen, Journée Serbe 25 juin 1916.

Dominique Charles Fouqueray, La Journée Serbe 25 juin 1916 Anniversaire de la bataille de Kossovo.

http://www.dzntors1918.org/index_srb.htm.

BIBLIOGRAPHIE

Ambassade de France à Belgrade, Editions internationales du Patrimoine, 2013.

Glandy, Anne, *Maxime Real del Sarte*, Paris, Plon, 1955.

L'œuvre de Maxime Real del Sarte, Un album illustré, Paris, Plon, 1956.

Sretenović Stanislav, « Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku », in: MP vol. LXI/4, 2009 p.536-558.

Timotijević, Miroslav, « À la France! – podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu », in: Михаило Павловић, Јелена Новаковић, (dir.), Српско–француски односи 1904–2004/Relations franco-serbes 1904–2004, Београд, Архив Србије – Друштво за културну сарадњу Србија – Француска, 2005.

Трговчевић, Љубинка, „Срби у Француској током Првог светског рата”, in Михаило Павловић, Јелена Новаковић, (dir.), Српско–француски односи 1904–2004/Relations franco-serbes 1904–2004, Београд, Архив Србије – Друштво за културну сарадњу Србија – Француска, 2005.

Катрин Орел
IRICE, Универзитет Париз I
Париз

ФРАНЦУСКО-СРПСКА МЕСТА СЕЋАЊА (Резиме)

У раду се упоредно разматрају места сећања у Србији и Француској, везана за догађаје у којима је дошла до изражаја француско-српска сарадња. Ту се уочава подударност у погледу вредновања догађаја и поруке која се упућује, нарочито када је у питању Први светски рат, али су места која на њих подсећају различита: гробље и споменик Француској у Београду, споменици краљу Петру I и краљу Александру I Карађорђевићу у Паризу. У оба случаја слави се дипломатска сарадња и ратно савезништво.

У питању су институционализована места са сопственим датумима и комеморативним ритуалима, која су мање-више вреднована сходно смени политичких режима. У последње време убрзао се ритам комеморативних свечаности (у мају 2009. откриће спомен плоче посвећене српским борцима у дворишту Инвалида, у октобру исте године обележавање 75. годишњице атентата на краља Александра I Карађорђевића у Марсеју).

Очигледан је, међутим, несклад између представљености Француске у Србији и Србије у Француској. Француска се сама велича кроз своје савезнике и већ дуго развија „дипломатију сећања”. У тим церемонијама не идентификују се нужно појединци, њихова места сећања нису увек она која наводи званични дискурс.

Ако упоредимо званична места са местима српске дијаспоре у Француској, уочавамо другачији развој. Или је сећање живо јер је савремено у односу на свој предмет, или је одраз прошлости који се оживљава само у оквиру комеморације. Ова два сећања постоје дакле у исто време, али не нужно и на истом месту: комеморације су организовани тренутак емоције, значајан као симбол и политички чин; проживљено сећање може да споји оба или да се развија упоредо.

Између две земље постоји неподударност у хијерахији места сећања, али то није својствено само Србији. У оквиру билатералног сећања, захваљујући побољшавању односа између двеју земаља, у данашње време званични дискурс поново постаје подударан и преклапа се са живим сећањем дијаспоре.

Овај процес додатно је оснажен континуитетом неких места сећања.

Драгана Ружић
Завод за заштиту споменика културе у Панчеву,
Панчево

ФРАНЦУЗИ У ПАНЧЕВУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА: АЕРОДРОМ И ПРВА МЕХАНИЧКА ФАБРИКА СТАКЛА ЗА ПРОЗОРЕ

*Le temps était splendide et les Portes de Fer
nous sont apparues dans toute leur beauté¹.*

Апстракт: Аеродром у Панчеву је отворен 1923. године након једногодишњих преговора француско-румунске авио-компаније CFRNA са југословенском владом за одобрење слетања авиона путничког и поштанског саобраћаја на релацији Париз–Цариград. Ова авионска линија је трајала до 1927. године. Прве међународне ноћне летове путничког саобраћаја на свету извели су француски пилоти Клод Боргар, а потом Морис Ногес и Луј Гидон на релацији Панчево–Букурешт–Панчево чиме је аеродром у Панчеву ушао у историју светске авијације.

Прва механичка фабрика стакла за прозоре А. Д. (Стаклара) са седиштем у Панчеву основана је улагањем француског капитала фабрике *Manufacture des Glaces & Produits Chimiques de St. Gobain* из Париза чији су акционари, заједно са својим партнерима из Белгије и Чехословачке, водили фабрику све до окупације када су је преузели Немци. Комплекс архитектонских објеката Стакларе из периода од 1931. до 1933, данас запуштен и угрожен, представља вредан допринос индустријском наслеђу Србије.

Кључне речи: индустријско наслеђе, фабрика стакла, аеродром.

Током 2012. године Завод за заштиту споменика културе у Панчеву је припремио предлог Одлуке за утврђивање Аеродрома у Панчеву за непокретно културно добро – знаменито место. Комплекс *Прве механичке фабрике стакла за прозоре А. Д.* (Стаклара) из 1931/1932. године ужива претходну заштиту на основу члана 27 Закона о културним добрима као целина грађевинских објеката с историјским и архитектонским вредностима.²

¹ Albert Deullin, Comment j'ai reconnu la nouvelle ligne aérienne Paris-Constantinople et Constantinople-Paris, *Les Miroirs des Sports*, Париз, 1922, 7.

² Рад је резултат истраживачког рада аутора са циљем утврђивања ових непокретности за непокретно културно добро.

Период између два светска рата у Панчеву карактерише индустријски развојни циклус који је започео изградњом дунавског насипа, спајањем Панчева и Београда друмом и железницом и увођењем електричне струје у град. До тада, зграда железничке станице у Панчеву из 1894. године на обали Тамиша била је последња у Аустроугарској у коју су стизали возови из Европе, пошто се од 1850. из Панчева у Београд и Земун путовало паробродом, све док нису изграђени железнички мостови на Дунаву (1935)³ и Тамишу (1936). Пошто је одличан политички положај Француске у Југославији омогућио француска улагања у југословенску индустрију међуратног периода Панчево је привукло пажњу француских финансијера: пругу ка Београду дугачку 26,4 km изградило је француско грађевинско предузеће Батињол (*Société de construction des Batignolles*)⁴. Иста фирма је у периоду од 1929. до 1935. саградила и насип око панчевачког рита чиме су заштићене велике површине плодног земљишта од високог водостаја, а током периода 1931–1932. изграђена је *Прва механичка фабрика стакла за прозоре А. Д.* која је производила равно и армирано стакло.

Имућнији грађани који су у међуратном периоду често путовали у Француску, а неки су тамо и школовани⁵, доносили су у провинцијско Панчево нове европске ставове. Као последица овог продора савремених европских схватања, богатији становници града су почели интензивно да уче француски језик и да се упознају са француском културом. Тако се у интелектуалним круговима ове „вароши крај света” постепено стварала једна нова, европски оријентисана културна клима која ни по чему није заостајала за оном у Београду.

Један од важних закључака и поука из Првог светског рата, којем је Француска држава посветила највећу могућу пажњу, био је недостатак брзих саобраћајних средстава (авиона и дирижабла). Иако је рат завршен победом савезника, Француска је одмах по његовом окончању одлучила да предузме све потребне мере како би се обезбедила од могућих будућих ратова, тако да су њени државници посебну пажњу посветили јачању авијације, и то трговачке. Разлог је био једноставан: трговачку авијацију је било могуће, преко ноћи претворити у ратну на тај начин што би се трговачки авиони могли лако, уместо путника и робе, натоварити са хиљадама килограма експлозива који би били у стању да из ваздуха разоре јака утврђења и сравне читаве гра-

³ „04. јули 1935, у 11 сати пре подне стигао је у Панчево први воз из Београда преко новосаграђеног панчевачког моста. Овај пробни воз са комисијом утврдио је да је пруга добра. Свечано отварање саобраћаја биће на јесен”, *Банатски весник* бр.73, 5. јули 1935, 2.

⁴ Ђорђе Лобачев, *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, Просвета, 1997, 48.

⁵ Др Слободан Ђурђин (1908–1992). Завршио гимназију у Панчеву и 1926. године отишао на студије у Париз. Докторирао право на Универзитету у Паризу, *Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie, Thèse de doctorate, Université de Paris; Faculté de droit; univ: 6647, 1935.*

дове. Априла 1920. године створена је CFRNA (Compagnie Franco-Roumaine de navigation Aérienne), француско-румунска авио-компанија чији је циљ био да повеже Француску са целом Европом. Француска влада је подржала оснивање компаније фаворизујући преговоре са земљама централне Европе. Вођа пилота нове компаније постао је Албер Делен (Albert Deullin)⁶, бивши командант 19. борбене групе. Непосредно по повратку из Цариграда, 1922. године, и са пута по централној Европи, током којег је, уговорима са владама Чехословачке, Аустрије, Мађарске, Југославије, Румуније и Турске, обезбедио функционисање линије Париз–Цариград и монопол француске авијације у Централној Европи и на Блиском истоку, Делен је у француској штампи описао своја искуства са тог пута. По њему, те, 1922, све земље централне Европе поседовале су одличне инсталације за авијацију и радио-телеграфију, тако да ће им бити лако да инсталирају станице за радиогониометре. Осим тога, сви терени на територији Румуније који су се налазили на утврђеној релацији, било према Београду, било према Цариграду, били су међусобно повезани директном телефонском линијом.⁷

Аеродром у Панчеву, који је до данас задржао првобитну намену, налази се на путу према селу Јабука и отворен је 1923. године након једногодишњих преговора авио-компаније CFRNA са југословенском владом за одобрење слетања авиона путничког и поштанског саобраћаја на релацији Париз–Цариград. Југословенска влада је са том компанијом склопила трогодишњи уговор и одобрила годишњу субвенцију од два милиона динара и монопол на коришћење линије. Компанија је, са своје стране, дала потребне гаранције за накнаду сваке штете која не би била произведена непредвиђеним несрећним случајем. Компанија није гарантовала да ће авион стићи на одредиште на време. Руковођење представништвом авио-компаније Франко-Румен било је поверено Едварду Замбонију⁸, Швајцарцу који је био близак пријатељ са тадашњим министром иностраних дела Југославије, Момчилом Нинчићем.⁹

За летове су коришћени различити типови француских авиона: Салмсон (Salmson), Потез (Potez), Спад (Spad), Голијат (Goliat) и нови тромоторни Кодрон (Caudron) намењен за ноћно летење. Авиони су у почетку примали до пет путника и писма чија тежина није смела прелазити сто килограма. Линију Будимпешта–Београд (Панчево)–Букурешт отворили су Делен и Клод

⁶ Albert Louis Deullin (1890–1923) француски ратни пилот, добитник Легије части 1916.

⁷ Albert Deullin, Comment j'ai reconnu la nouvelle ligne aérienne, *Les Miroirs des Sports*, Париз, 1922, 7.

⁸ Едвард Замбони (1897–1950) завршио је Филозофски факултет у Женеви. На студијама се упознао са Даницом Влајић и од 1921. године је са супругом живео у Београду. Овде се запослио у Француско-српској банци. Од 1923. године обављао је дужност представника компаније Франко-Румен у Београду. Од 1933. до 1939. године био је представник Ер Франса (Air France).

⁹ Момчило Нинчић (1846–1949) истакнути политичар и министар иностраних послова, школован у Француској.

Боргар (Claude Beaugregard)¹⁰ са пилотима: Ле Мармије (Le Marmier), Шикано (Chicoineau), Абрахам (Abraham), Луј Гидон (Louis Guidon)¹¹. Њихови летови су уписали аеродром у Панчеву у историју светске авијације: 25. марта 1923. године путнички авион *Blériot SPAD S.46*¹² компаније CFRNA слетео је на панчевачки аеродром који је био станица између Будимпеште и Букурешта на релацији Париз, аеродром у Буржеу (Bourget)–Цариград, аеродром Сан Стефано. Овим је успостављена редовна дневна линија Париз–Стразбур–Праг–Беч–Будимпешта–Панчево–Букурешт–Цариград, чиме је Краљевина СХС први пут укључена у систем европског авионског саобраћаја. Авионска линија, која је укључивала слетање на панчевачки аеродром, трајала је до 25. марта 1927. када је отворен аеродром на Бежанији код Београда.

Први међународни ноћни лет путничког саобраћаја на свету остварио је у ноћи између 9. и 10. септембра 1923. француски пилот Клод Боргар на релацији Букурешт, аеродром у Банеаси (Băneasa)–Панчево–Букурешт док су десет дана касније, 20. и 21. септембра 1923. француски авијатичари Морис Ногес (Maurice Noguès)¹³ и Луј Гидон отворили прву редовну ноћну линију ваздушног путничког саобраћаја у свету на истој релацији.¹⁴ Циљ ових покушаја високо ризичних ноћних летова био је трка са возом Симплон Оријент Експрес који је стизао у Цариград пре авиона пошто је возио и дању и ноћу. Остало је забележено да су Ногес и Гидон 15. септембра 1923. полазећи из Букурешта надлетали терене према Југославији како би проверили да ли је све у реду за ноћне летове који им предстоје, да је Гидон у ноћи између 15. и 16. септембра летео сам и да су 18. септембра поново летели заједно да провере стање терена. Тада је Ногес у својим белешкама записао: „На сваком терену, са свих страна хоризонта дотрчавало је на стотине сељана у својим великим извезеним кошуљама, никада раније нису видели авион!”¹⁵

¹⁰ Claude Beaugregard (1898–1931), пилот компаније CFRNA, затим CIDNA до маја 1925; исте године проглашен је за Витеза француске Легије части због у учешћа у ноћним летовима.

¹¹ Louis Guidon (1896–1988), пилот компаније Франко-Румен, добитник француске Легије части због учешћа у ноћним летовима.

¹² Од четрдесет авиона типа *Blériot-SPAD 46* произведених 1921. 38 било је за компанију CFRNA. Биплан од дрвета и платна, дужине 9.05 m достигао је максималну брзину од 214 km на час. Могао је да прими 5 путника. Модел представља модификован *Blériot-SPAD 33* са увећаним крилима и мотором Lorraine 12Da. Године 1925, 34 авиона *SPAD 46* модификовано је у *SPAD 66*. (Louis Guidon, *Souvenirs de la Franco-Roumaine, Icare* бр. 73, 1975, www.aviafrance.fr.)

¹³ Maurice Noguès (31.10.1889–1934), други шеф-пилот компаније CFRNA од 27. марта 1922. након одласка Албера Делена. У компанији је остао три године, Витез француске Легије части.

¹⁴ Драгана Ружић, *Од славе до заборавља, 90 година аеродрома у Панчеву (1923–2013)*, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, Панчево, 2013.

¹⁵ Архив Музеја ваздухопловства Београд, арх. кутија: Ваздухопловне компаније Југославије између два рата (даље: АМББ).

Потомци пилота који су летели на релацији Париз–Панчево–Букурешт сачували су летачке књижице својих предака, забелешке о метеоролошким условима, писма супругама, своја запажања о изгледу предела које су прелетали, записе о анегдотама са локалним становништвом и путницима које су превозили и тако даље. Такође, бројни су чланци о развоју ове ваздушне линије како у домаћој, тако и у француској штампи тог периода. Све ово нам помаже да спознамо начин живота и велику храброст пилота тога времена, пионира авијације, који су често млади гинули и да схватимо напоре којима су били изложени током летења. Авиони су били дрвени, пресвучени платном, обојени сребрном бојом, у њима од буке није могло да се прича већ су пилот и његов помоћник један другом писали текст поруке на папиру!

Клод Боргар (пети с лева) на аеродрому у Панчеву

У својим „Сећањима на Франко-Румен” (*Souvenirs de la Franco-Roumaine*)¹⁶ пилот Луј Гидон (Louis Guidon) наводи да је тада готово на свим линијама број путника ка Оријенту био већи него ка Паризу. Сматрао је да је разлог томе био што је запад био отворенији ка модерним превозним средствима него исток. На пример, увек је било путника на линији Праг–Варшава и на релацији Париз–Панчево–Букурешт, а скоро никада обрнуто. У то време превоз се одвијао авионима *Потез VII* или *Потез IX* у зависности од тога да ли је било потребно авион страга напунити товаром у недостатку путника. Тај товар се у почетку састојао од врећа са песком које је треба-

¹⁶ Louis Guidon, *Souvenirs de la Franco-Roumaine*, *Icare* бр. 73, Париз, 1975.

ло испразнити у Прагу или Букурешту, пошто би авион у повратку возио путнике. Временом, радници, заморени стављањем песка у вреће, почели су да уместо песка товаре цигле које би истоваривали по слетању на аеродром. Те цигле су после коришћене за изградњу објеката на неким станицама (Праг).

У једном од својих писама супрузи, Морис Ногес пише да га је „завлађало слетање на терен панчевачког аеродрома који је, у ствари, био пашњак који је свакодневно служио за несташлуке двеста црних свиња¹⁷. Авион би направио три круга изнад пашњака и тиме дао знак чувару свиња да ће слетети. Чувар би дувањем у рог позвао свиње које би се одмах, мудро поређале у колону, по четири у реду и напустиле терен.”¹⁸

Децембра 1933. Краљевска банска управа из Новог Сада је, на основу молбе Министарства војске и морнарице, донела одлуку о експропријацији земљишта на коме су се одвијали летови компаније Франко-Румен, а које је било у поседу града Панчева, ради изградње правог аеродрома. Иако је Сенат града поднео жалбу Министарству пољопривреде против ове одлуке уз образложење да „се није узео у обзир захтев града за осигурање излаза стоке на пашњаке”, потом тужбу Државном Савету, јануара 1935. одлука је постала правноснажна и земљиште је уведено у земљишне књиге као власништво државног ерара – Министарства војске и морнарице.¹⁹ Одмах по окончању законске процедуре, Министарство је наручило од Француза да на аеродрому изграде три авионска хангара од армираног бетона за чије пројектовање је ангажован француски грађевински инжењер Бернар Лафај (Bernard Laffaille)²⁰ који је био посвећен пројектовању индустријских објеката и у то време радио је у Југославији (пројекат изложбеног павиљона Републике Француске у Загребу, силоси, железница). Управо се овде налази једна од првих примена префабрикованих носећих греда типа „V Laffaille” које је пројектант, после примене на хангару у Мецу (Metz) 1933, усавршио 1937. на хангарима панчевачког аеродрома²¹ да би касније наставио са њиховом применом на другим индустријским објектима (силоси, хангари, итд.). Надзор над изградњом хангара у Панчеву вршио је научник Милутин Миланковић који је од 1926. године прихватио понуду Команде ваздухопловства војске у Новом Саду да пројектује и врши надзор над изградњом двојних војних хангара од армираног бетона за смештај авиона који ће се

¹⁷ Раса мангулица распрострањена у Војводини у том периоду. Прим. аутора.

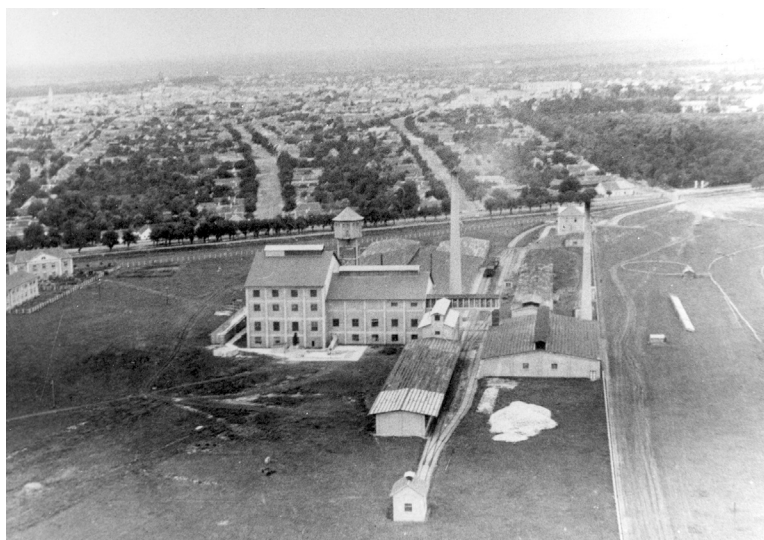
¹⁸ АМВБ, арх. кутија: Ваздухопловне компаније Југославије између два рата.

¹⁹ Историјски архив Панчево (даље: ИАП), Записник седнице Градског већа града Панчева од 1935, СК. Бр.17, Погл. бр. 2324.

²⁰ Bernard Laffaille (1900-1955), грађевински инжењер, дипломирао на *École centrale des arts et manufactures* 1923, имао истраживачки биро у Паризу.

²¹ Un treteau en voile de béton armé, présentant un section en V.

градити у Бежанији код Земуна, у Краљеву, Панчеву, Скопљу, Мостару и Загребу. Увидом у генерални пројекат за изградњу хангара у Панчеву који је достављен из Париза, Милутин Миланковић и Јулије Хахамовић, главни инжењер-конструктор у Инжењеријском одељењу Команде сматрали су да отпорност једног носача није довољно доказана, па је Миланковић предложио да позову Лафаја да дође у Панчево и да на терену реше проблем. Две недеље касније Лафај је посетио Панчево и извршио корекције свог пројекта.²²

Стаклара у Панчеву

Прва механичка фабрика стакла за прозоре А. Д. (Стаклара) основана је у Београду, улагањем француског капитала фабрике Manufacture des Glaces & Produits Chimiques de St. Gobain из Париза са 45% удела. Њени акционари су заједно са својим партнерима из Белгије (Union des Berreies mecaniques Belges S. A. Charleroi) са 10 % капитала из Чехословачке, односно Продајне заједнице чешких фабрика стакла из Прага (Prodajni Združeni Ceskych Tabularek A. S. који су чинили: Muhlig-Union Glasindustrie A. G. из Teplitz-Schonau, Hanus Stein из Прага, Petschek & Co. из Прага, Halter Fischmann из Њујорка) са 45 % оснивачког удела водили фабрику све до окупације када

²² Јулије Хахамовић, *Сјећање на Милутина Миланковића, грађевинског инжењера*, у: *Живот и дело Милутина Миланковића 1879–1979*. Научни скупови, књ. XII, Српска академија наука и уметности, Београд, 1982, 201–216.

су је преузели Немци. Након Другог светског рата стављена је под управу Народних добара²³ односно извршена је национализација предузећа.

Изградња фабрике је почела 15. јуна 1931. на површини од 18 јутара земље коју је град уступио за изградњу исте, а њена званична адреса је била: Утрина. Оснивачи фабрике били су: др Фердинанд Грамберг²⁴, потпредседник Управног одбора, сестрић Ђорђа Вајферта,²⁵ др Драгутин Протић,²⁶ Милан Савић,²⁷ др Владимир Гарашанин,²⁸ Едмонд Сокоп де Забровски (Sokoppe de Zabrowski) и други. Др Грамберг је на седници Управног одбора од 25. марта 1931. добио овлашћење да „заступа Друштво у преговорима са Панчевом за све оно што се односи на прибављање земљишта или грађевина у Панчеву било на пријатељски начин било експропријацијом и за извршење свих законских формалности да Друштво дође у уредан посед речених земљишта или грађевина”.²⁹ У првом записнику са састанка Управног одбора, између осталог, пише и да је: „уговорено да се кроз један или два месеца од данас затражи оставка од чланова Управног одбора „Срба” који су прекобројни”.³⁰ Ови поступци указују на интересе страног капитала у Југославији. При томе, овде се није мислило на све Србе: доктори права Драгутин Протић и Владимир Гарашанин који су трајно остали у управи фабрике и нису сматрани „прекобројнима”, били су припадници оне генерације која је школована у Француској и која је настојала да своја француска искуства пресађује у Краљевину СХС (Југославију).³¹

²³ ИАП, *Прва механичка фабрика стакла А. Д. Панчево*, Основна акта (документација о оснивању), кутија 36 (1931–1934)

²⁴ Фердинанд Грамберг (1878–1950) индустријалац, банкар, докторирао право у Будимпешти, сахрањен у Панчеву на католичком гробљу.

²⁵ Ђорђе Вајферт (1850–1937) индустријалац, банкар, власник Пиваре у Панчеву, члан француског клуба у Београду. Године 1926. одликован је орденом командира француске Легије части због доприноса у ширењу француског језика, књижевности и уметности. Сахрањен је у Панчеву на католичком гробљу.

²⁶ Драгутин Протић (1866–1943), адвокат и гувернер Народне банке Краљевине Југославије од 1939–1940.

²⁷ Милан Савић је био индустријалац из Зајечара који је као оснивачки улог дао Фабрику стакла у Зајечару.

²⁸ Докторирао права у Француској. Умро 1958. године у Београду, радио као адвокат *Француско-српске банке*, једне од највећих страних банака у Југославији.

²⁹ ИАП, *Прва механичка фабрика стакла А. Д. Панчево*, Записници Управног одбора и Збора акционара 1931–1944, Записник седнице Управног одбора од 25. 3. 1931, кутија 36.

³⁰ ИАП, *Прва механичка фабрика стакла А. Д. Панчево*, Записници Управног одбора и Збора акционара 1931–1944, Записник седнице Управног одбора од 25. 3. 1931, стр. 3, тачка 12, кутија 36 (1931–1945). Видети: Владимир Љ. Цветковић, Привредно-политички интереси Француске у Југославији: Студија случаја Јасенице А. Д. 1923–1939, *Српско-француски односи 1904–2004*. Међународни научни скуп, Београд, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, 2005, 277.

³¹ Љубодраг Димић, Француски културни утицаји, у: *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, III, Београд, Стубови културе, 1996, 186–205.

Комплекс фабрике је почео да се гради 15. маја 1931. одмах након што је Градско начелство града Панчева издало дозволу за зидање. Фабрика стакла је пуштена у рад 15. јуна 1932. Комплекс архитектонских објеката Стакларе из 1931–1932. данас запуштен и угрожен, чини неколико индустријских објеката специфичне архитектуре, зиданих фасадном циглом жуте боје.

Новински чланци из тих година редовно обавештавају како о раду фабрике тако и о приватном животу Француза, Белгијанаца и Чеха који су се настанили у Панчеву. У тим вестима су и детаљи о томе како су странци, запослени у фабрици, били активни у Француском клубу у Панчеву³² који је био расадник панчевачког културног живота између два светска рата. Др Миховил Томандл³³, секретар Клуба радио је заједно са Љубицом Хаципавловић³⁴ на формирању читаонице са библиотеком, организовао је више курсева француског језика за почетнике, предавања познатих београдских књижевника и посетилаца из Француске, изложбе познатих уметника, комеморативну изложбу слика Стевана Милосављевића 1927, изложбу Милана Бутозана 1929, бројне концерте, доделу награда за најбоље преводе са француског на српски и са српског на француски, итд. Др Томандл је одликован Палмом француске Академије за изузетан допринос ширењу француске културе и француског језика. Французи, Белгијанци и Чеси који су били запослени у Стаклари позивани су на журеве и чајанке које су се организовале у кући брачног пара Хаципавловић у Улици Војводе Бојовића 10 којима су присуствовали интелектуалци из Београда, локално свештенство као и тадашњи француски аташе за културу Пол Масе (Paul Masset).³⁵ Јануара 1939. године објављена је умрлица поводом смрти Лисјена Делоа (Lucien Delloye), председника Управног одбора Стакларе и почасног генералног директора компаније Сент Гобен (Cie de St. Gobain).³⁶

Изграђене објекте Стакларе са урбаним и руралним окружењем, тзв. индустријским пејзажом треба истраживати не само са архитектонског становишта, већ је у истраживање потребно укључити и инжењере из различитих индустријских грана, социологе и етнологе заинтересоване за изучавање живота становника у периоду индустријског развоја, итд. Потребно је истражити транспортна средства са целокупном инфраструктуром која је била у функцији производње стакла пошто је фабрика имала своју пругу.

³² Основан 1922. са седиштем у Ул. Војводе Бојовића бр. 10.

³³ Др Миховил Томандл (1894–1963) доктор права, доселио се у Панчево након што је завршио факултет у Загребу. Године 1932. постао је секретар Француског клуба у Панчеву.

³⁴ Љубица Хаципавловић (1878–1959) је била последња председница *Добротворне задруге Српкиња панчевачких* и председница Француског клуба од оснивања. Као председница *Добротворне задруге* присуствовала је великој међународној манифестацији организованог поводом десетог Конгреса Алијансе у палати Трокадеро у Паризу од 30. маја до 6. јуна 1926. године.

³⁵ ИАП, Француски клуб (Француско друштво), фонд 542.

³⁶ *Панчевачка недеља*, 7. јануар 1939. (год. VII, бр. 280) Панчево, 6.

Заједно са објектима које су подигли француски, белгијски и чехословачки индустријалци потребно је изучавати старе и ретке машине као покретна културна добра, технику израде стакла и предмета од стакла као и дизајн предмета.

Истраживачки рад и поступак припреме предлога Одлуке за утврђивање комплекса Стаclare за непокретно културно добро започет је са циљем очувања индустријског градитељског наслеђа које је након економског пада фабрике дужи низ година изложено налетима приватизације а са њима и могућим захтевима будућих инвеститора за рушењем објеката које је неопходно сачувати као споменичко наслеђе. Колико ће у томе служба заштите успети остаје да се види у предстојећим годинама. Што се тиче аеродрома, остали су сачувани хангари са дрвеном конструкцијом из периода 1923–1927, али не и остали објекти из истог периода који су били дрвени и изграђени на ледини. Нису сачувани ни армирано-бетонски хангари из 1936–1937. које су највероватније уништили Немци приликом повлачења 1944. Сва настојања да се истраже све околности везане за настанак и развој првог међународног аеродрома у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и сачува сећање на први ноћни лет међународног путничког саобраћаја на свету који је изведен управо са аеродрома у Панчеву, има за циљ упознавање са једним сегментом културног наслеђа које је до сада мало истраживано, а представља део културне историје Југославије и Француске, материјалног и нематеријалног наслеђа обе земље.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Ваздухопловне компаније Југославије између два рата, Архива Музеја ваздухопловства Београд.

Записник седнице Градског већа града Панчева, 1935, Историјски архив Панчево.

Прва механичка фабрика стакла А. Д. Панчево, Записници Управног одбора и Збора акционара 1931–1944, Историјски архив Панчево.

Прва механичка фабрика стакла А. Д. Панчево, Основна акта (документација о оснивању), 1931–1934, Историјски Др Турћин, Слободан, *Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie, Thèse de doctorate, Université de Paris; Faculté de droit; инв: 6647, 1935.*

Француски клуб (Француско друштво), Историјски архив Панчево, фонд 542.

Објављени извори

Deullin, Albert., Comment j'ai reconnu la nouvelle ligne aérienne Paris-Constantinople et Constantinople-Paris, *Les Miroirs des Sports*, Париз, 1922.

Guidon, Louis, Souvenirs de la Franco-Roumaine, *Icare* бр. 73, Париз, 1975.

Хахамовић, Јулије, *Сјећање на Милутина Миланковића, грађевинског инжењера*, у: *Живот и дело Милутина Миланковића 1879–1979*. Научни скупови, књ. XII, Српска академија наука и уметности, Београд, 1982.

Штампа

Банатски весник, 1935.

Панчевачка недеља, Панчево, 1939. (VII, 280).

ЛИТЕРАТУРА

Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, III, Београд, Стубови културе, 1996.

Лобачев, Ђорђе, *Кад се Волга уливала у Саву*, Београд, Просвета, 1997.

Ружић, Драгана, *Од славе до заборава, 90 година аеродрома у Панчеву (1923–2013)*, Панчево, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, 2013.

Цветковић, Владимир Љ., Привредно-политички интереси Француске у Југославији: Студија случаја Јасенице А. Д. 1923–1939, *Српско-француски односи 1904–2004*, Међународни научни скуп, Београд, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, 2005.

Dragana Ružić

Institut pour la protection des monuments historiques à Pančevo
Pančevo

LES FRANÇAIS À PANČEVO ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES :
L'AÉROPORT ET LA PREMIÈRE USINE MÉCANIQUE POUR
LA PRODUCTION DES VERRES DE FENÊTRES
(Résumé)

En 2012, l'Institut pour la protection des monuments historiques à Pančevo a préparé une Proposition pour inscrire l'aéroport de Pančevo au titre de monument historique tandis que le complexe de la première usine mécanique pour la production des fenêtres en verre AD (Verrerie) de 1931 /1932 est déjà sous la protection en vertu de l'article 27 de la Loi sur le patrimoine culturel comme un ensemble de bâtiments architecturaux ayant une valeur historique et architecturale. L'aéroport à Pančevo a ouvert ses portes en 1923. Après un an de négociations de CFRNA, la Compagnie Franco-Roumaine avec le gouvernement yougoslave fit une demande afin d'obtenir l'autorisation de faire atterrir ses avions de transport passagers et postaux à Belgrade, étape sur la liaison Paris-Constantinople.

La ligne aérienne qui avec l'atterrissage à l'aéroport de Pančevo ne dura que jusqu'à 1927 et la Compagnie Franco-Roumaine engageait les avions français. Le premier vol de nuit international au monde avec des passagers à bord, a eu lieu en 1923 sur la liaison Bucarest (Băneasa)-Pančevo-Bucarest. Ils ont été effectués par des pilotes français Claude Beauregard, Maurice Noguès et Louis Guidon. Avec ces événements l'aéroport de Pančevo est entré dans l'histoire de l'aviation mondiale.

La première usine mécanique pour la production des fenêtres en verre AD (Verrerie), située à Pančevo, avait été établie avec un investissement du capital français de la Manufacture des Glaces et Produits Chimiques de Saint-Gobain de Paris, dont les actionnaires, avec leurs partenaires de la Belgique et de la République Tchèque, ont dirigé l'usine jusqu'à l'occupation quand elle a été prise par les Allemands. Le complexe de bâtiments de l'usine de verre de 1931–1933, aujourd'hui abandonné et en danger, est une contribution précieuse au patrimoine industriel de la Serbie.

Душица Бојић
Историјски музеј Србије
Београд

ИЗ ЖИВОТА ВОЈИСЛАВЕ И БРАНИСЛАВА ВОЈИНОВИЋА: ФРАНЦУСКИ КУЛТУРНИ УТИЦАЈ НА СРБЕ

Апстракт: *Породичне архиве као део музејских збирки чине вредну документацију која обилује подацима којима се могу допунити биографије значајних личности или који помажу у разумевању одређених историјских догађаја. У депоу Историјског музеја Србије чува се део артефаката породице Бранислава Војиновића. Бројне фотографије, преписка и документа пружају податке о његовој широј фамилији, школовању, селидбама, радном ангажману, богатом друштвеном животу и културним везама са Француском.*

Кључне речи: *избеглице, Србија, Француска, Париз, Болије, фармација, управник позоришта, легија части.*

Француска је имала значајан културни утицај на Србе још од времена уздизања нововековне српске државе. У архивској грађи Историјског музеја Србије налазе се бројни појединачни документи који сведоче о односима државе и појединаца који су имали војне, дипломатске, привредне, просветне и културне везе са Француском. Међу том архивском грађом налази се Фонд Душанке Маринковић, где је похрањено преко 500 архивалија и других артефаката, везаних за живот њених предака и родитеља Војиславе и Бранислава Војиновића.¹

Однос Србије и Француске представимо из грађе Историјског музеја Србије управо кроз живот и рад породице Војиновић која је гајила искрена и трајна сећања на дане проведене на школовању у Француској, а потом раз-

¹ Душанка (Војиновић) Маринковић, рођена 1930. године у Скопљу, историчар уметности, кустос у библиотеци Народног музеја у Београду (1960–1964). У периоду од 22. јула. 2008. до 10. фебруара 2010. године у више наврата поклонила је преко 500 артефаката Историјском музеју Србије (ИМС). Својим поклонима значајно је допунила Збирку архивске грађе, дарујући ратне објаве из времена Првог светског рата, пасоше Краљевине СХС и Краљевине Југославије, штедне и уложне књижице, ратну преписку, старе разгледнице, фотографије, бројна документа, чланске карте, уписнице, сведочанства, дипломе њених родитеља из времена њиховог школовања у Француској и на другим универзитетима, документа и део ситног инвентара из њихове апотеке. Делови документације поклоњени су Позоришном, Педагошком и Музеју примењене уметности.

вила значајне културне везе које су између два рата имале утицаја не само на Србију, него и на шири простор Краљевине Југославије.

Преко грађе чуване у музејским депоима може се показати како су породице у најтежим ратним и поратним условима чувале преко 120 година своја документа, фотографије и друге бројне предмете везане за драге особе из фамилије. Притом, све су то преносили из Краљевине Србије за Француску те враћали у отаџбину, да би ова грађа више пута била премештана са својим власницима из Скопља, Охрида, Новог Сада, Прага, Лвова у Београд, на адресе где су они живели.

Овако добро сачуване кућне архиве из којих се може реконструисати живот људи њихови приватни односи, школовање, радне биографије, културне везе, сачувана пријатељства, добра другарства, потпуно сликовито и са много детаља и имена, заиста су ретке. Из оваквих разлога, наредне странице текста посвећујемо биографијама Војиновића, свакако значајном брачном пару, који је, негујући односе са домаћим и страним интелектуалцима, био активно укључен у грађански живот, испуњен бројним путовањима, хуманитарним и културним догађањима. Тиме су уткали своје животе у историјске токове Србије, као искрену и добру спону између више иностраних земља, посебно негујући односе са Француском и Французима.

Војислава – Цока Крстић, удата Војиновић, рођена је 22. септембра 1900. године по старом календару, у Скопљу, од оца Ђорђа Крстића апотекара и мајке Катарине Тодоровић из Београда.² Живели су у стану на спрату изнад њихове апотеке у центру Скопља у приватној кући коју је Ђорђе купио по доласку у тада турску Македонију.

² Ђорђе Крстић, родом из Ниша, фармацију је завршио у Швајцарској да би, потом, отворио 1899. прву српску апотеку у Скопљу – *Дворска апотека Цар Душан*. Катарина Тодоровић (1881–1959) рођена је Београђанка од оца Стојана Тодоровића, трговца дуваном на велико и мало и мајке Ане Здујић, родом из Призрена. Њихово имање, кућа са окућницом, налазило се на месту данашњег *Платоа* испред Филозофског факултета, од Кнез-Михаилове улице до Студентског трга. Катарину је после мајчине смрти отац послао у Беч у интернат. Тамо је провела седам година од своје 11. до 18. године на школовању, где је матурирала, научила француски и немачки, стекла музичко образовање. По повратку у Београд удала се за Ђорђа Крстића и са њим живела у Скопљу. Ђорђе је преминуо од тифуса по доласку из бугарског ропства 1919. године.

Војислава и Катарина 1904. у башти код деде у Београду

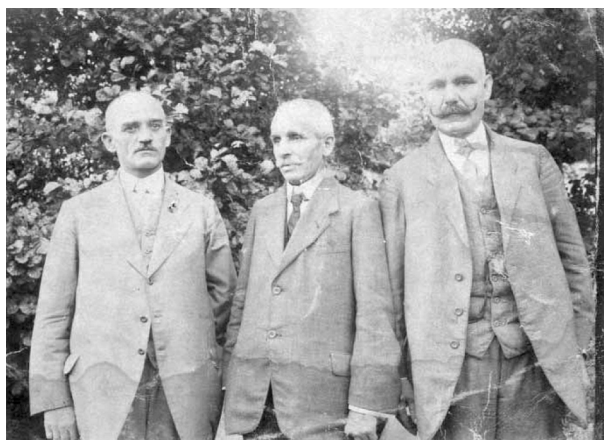
Војиславу уписују у приватну школу са осталом децом која нису слушала наставу на турском језику. У разреду се, између осталих, дружила са две Немице са којима се током распуста дописивала.³ Пошто су јој родитељи били школовани у Швајцарској и Бечу одмалена је говорила француски и немачки језик. По ослобођењу Македоније и Скопља од Турака 1912. године Војислава наставља школовање у редовном школском систему.⁴ У време атентата у Сарајеву 28. јуна 1914. налазила се са мајком на годишњем одмору у Дрездену, одакле се убрзо враћају за Скопље. После окупације Краљевине Србије, октобра 1915. године, Ђорђа Крстића Бугари интернирају са бројним грађанима у околини Софије. Катарина и Војислава 23. новембра 1915. добијају објаву у Њевђелији са којом успевају да пређу грчку границу и, као избеглице, прво се настављају у Солуну.⁵ Тада је у Солуну и његовој околини било пописано преко 8.000 избеглица са простора Јужне Србије. Живеле су у самом граду у приватном смештају, да би после краћег времена прешле у Атину где Војислава учи грчки језик.⁶

³ ИМС, АГ, 2378/1-4. Писма на немачком језику и фотографије Војиславиних другарица.

⁴ ИМС, АГ, 2366. Дана 17. децембра 1911. године Војислави је отац Ђорђе поклонио *Споменар*, у који су се уписивали њени другови из школе у Скопљу.

⁵ ИМС, АГ, 2073. Објава за прелазак границе према Грчкој од 23. 9. 1915.

⁶ Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату, 1914–1921*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2007, 170–171. У то време српска војска се, после значајних победа, под притиском Аустроугарске, Немачке и Бугарске, повлачила према југу. Грчка и председник њене владе Венизелос, у почетку су тражили најбоље решење за своју државу али граница је била пробијена и за војском у Грчку је ушао и велики број избеглица које су се спасавале од погрома. После притиска савезника, Грци

Ђорђе Крстић у бугарском ропству 1917.⁷

То су били изузетно тешки дани када су се из Краљевине Србије повукли војска, део народа, влада и владалац, врховна команда. У тако тешким приликама када се мислило да ће бити уништен и нестати један читав народ, француски посланик департмана Доњих Алпа Онора (Honorat), издејствовао је код француске владе наставак школовања избеглих српских ђака и студената. Много деце и омладине у зиму 1915. године, пешице са фамилијом, а многи и сами, прешло је преко црногорских и албанских планина и доспело до приморских градова Албаније. У албанским и грчким лукама Министарство просвете и вера формирало је комисије које су сачињавале спискове школске омладине за наставак школовања у Француској, а касније и у другим земљама Европе.

На један од ових спискова ученика улази и Војиславино име па она, у пратњи мајке, из Атине лађом креће пут Француске. Врло неизвестан пут пун ризика, посебно због свакодневног непријатељског торпедовања подморница и уништавања савезничких бродова, без обзира што су носили ознаке Црвеног крста. Одлазак је био неизвестан бродови су полазили повремено, понекад једном недељно а некада и у много дужим размацима. Најчешће су се задржавали на Корзици где би оставили део избеглица, а затим су упловљавали у луку Марсеј.

су изашли у сусрет и до краја рата помагали у сваком погледу и српску војску и избегло становништво. Избеглица је било у скоро свим већим грчким местима.

⁷ ИМС, АГ, 2364/а. Фотографија Ђорђа Крстића (у средини са брковима), са двојцом интернираца, највероватније у Софији. Своју фотографију послао је као разгледницу сестри Кеви (Параскеви) Цветковић у Ниш, како би јавио да је жив. У посвети је написао: „Теби и свима за успомену мог робовања у овим крајевима шаље ваш несретни и много напаћени брат, шура и ујак Ђока 17. 09. 1917”.

По доласку на француско копно српске избеглице добијале су смештај у многим француским градовима. Школска омладина је распоређивана према годинама старости по државним средњим школама (лицејима), по колеџима, један број у Ecoles Primaires Supérieures (вишим основним школама) и факултетима. Прве две школе имале су школски систем сличан ономе у Краљевини Србији, док је трећа била практичана школа. Бригу о избеглој школској омладини преузело је Просветно одељење из Париза на чијем челу се налазио Јован Жујовић, представник Министарства просвете и вера.

Хотел Викторија у коме је била *Српска учитељска школа* у Болијеу

До половине 1916. године у Француској је било већ преко 3.000 српских ученика, чиме су скоро сва места у француским школама била попуњена. Просветно одељење је одржало Конференцију у Греноблу у августу месецу, када је донета одлука да се отвори *Српска школа* у којој ће се скупити ученици 4, 5. и 6. разреда гимназије из школске 1913-14. године. Инспектор Министарства просвете Никола Ракић је упућен у Ницу где је пронашао више одвојених зграда за *Српску гимназију*. Крајем октобра 1916. сви ученици из Ворепа (Voreppe), Виривила (Viriville), Мон Дофена (Mont-Dauphin), Сан Лорен ди Понта (Saint Laurent du Pont) и других места били су премештени. У ту, српску гимназију била је уписана и Војислава Крстић.⁸

⁸ Војин Ђорђевић, Милан Стојановић, *Сећање на Болије*, Београд [б.и], 1930, 24–25. У Ници и Болијеу за три школске године средњошколско образовање и виши течајни испит полагало је више од 1.000 ученика.

Због већег броја зграда у којима се настава одржавала закуп за гимназију у Ници је био раскинут 1. октобра 1917. године и српска школа је премештена у Сен-Жан (St. Jean-Cap-Ferrat) и у Болије (Beaulieu). Војислава и њена мајка Катарина по доласку на француску јужну обалу кратко време смештај налазе у Ници, потом су се преселиле у Мантаон, где су из најмиле приватан стан. Српска гимназија закупила је смештај у Palace Hôtel Rapogata и две виле „Матилда” и „Карло” у Сен-Жану. Многи ученици који су у Француску стигли без родитеља, били су смештени као у интернату у оквиру ових школа. Убрзо је утврђено да су закупљене зграде недовољне за смештај толиких ученика, па је у оближњем селу Болијеу закупљен хотел „Викторија”, а отказана је вила „Карло”.⁹

Ученице VII девојачког одељења из Болијеа

Ученици су били распоређени тако што су се у хотелу „Панорама” налазили ученици свршеног 4 разреда, у „Матилди” све ученице 4 разреда, а у хотелу „Викторија” Учитељска школа и ученици са свршена 3 разреда. Било је формирано 13 одељења, а Војислава Крстић се налазила у VII одељењу ученица које су биле завршиле 4 разреда гимназије. У такозваном Девојачком одељењу, била је пета на списку од 28 ученица.¹⁰

⁹ В. Ђорђевић, М. Стојановић, *нав. дело*, 41–42. Почетком октобра 1917. године, почели су са разних крајева Француске, Корзике и из Африке долазити ученици и ученице који никакве везе са овом школом нису имали: свршени ђаци учитељске школе, ђаци стручних школа, ђаци са два разреда гимназије па чак и питомци Војно-техничког завода у Крагујевцу. Требало је труда и времена да се ови, по навикама и васпитању разнородни, често и разуздани младићи сместе и навикну на најелементарнији рад, и да се из школе одстране они који за њу нису били.

¹⁰ В. Ђорђевић, М. Стојановић, *нав. дело*, 266–267. Списак ученица VII одељења из Болијеа: Анђе-лија Стаменковић из Београда, Аница М. Ђурић из Београда, Василија П. Милојковић из Брзе Паланке,

Поред хотела „Панорама” који је имао 120 соба одмах иза такозваног тенис-плаца налазила се вила „Матилда”, утонула у зеленило дрвећа и палими, окренута према мору. Испод ње водио је пут у Сен-Жан. У тој вили смештено је чувено девојачко седмо одељење. Вила је била мала, удобна, са верандом према мору, на којој се одржавала настава па је служила као учионица.¹¹

Укупно било је 550 ученика – мушкараца, и свега 50 ученица – девојка. Скоро сви ђаци имали су интерни статус, то јест били су школовани о државном трошку. Екстерних је било око 20 и то махом питомаца црногорске владе. Управничку дужност наставио је до краја боравка у Француској да врши Никола Ракић.¹²

Ученице које су имале завршен 4 разред похађале су течај а у овиру наставе имале су следеће предмете: српски, француски и латински језик, историју са земљописом, јестаственицу¹³, физику и математику. Пошто није било уџбеника и друге литературе ученици су предавања руком исписивали у свеске и тако сами правили бележнице из којих су потом учили. У документацији Војиславе Крстић сачувано је више оваквих малих руком писаних уџбеника из алгебре, српског, француског и латинског језика.¹⁴

Учило се по програму који је састављао колегијум те школе. Програми су били детаљни: био је прописан број часова за сваку партију и пропитивање. Радио се врло интензивно а за поједине предмете ученици су користили француске уџбенике. Да би обогатили друштвени живот и да би им школски дани брже протицали ученици у Болијеу су у слободно време

Вера М. Дединач из Београда, Војислава Н. Ђорић из Неготина, Војислава Ђ. Крстић из Скопља, Даница Миловановић из Београда, Драгиња М. Николић из Ивањице, Драгиња С. Петровић из Ваљева, Дрена Д. Марјановић, Карловчић, Срем, Емилија Ј. Лучић, Шарбановац, Срем, Зорка М. Поповић, Белотић, Јелица П. Милојковић из Алексинца, Јованка Д. Сабо из Београда, Јованка Т. Стојић из Земунa, Јулијана С. Симић из Ваљева, Катарина Ђ. Несторовић из Београда, Љубица П. Зарић из Књажевца, Љубица П. Илић из Београда, Мара С. Павловић из Алексинца, Милеса М. Манојловић из Д. Милановца, Милица М. Мишић из Београда, Надежда Аћимовић из Београда, Надежда М. Стојадиновић из Крушевца, Олга С. Митровић из Врања, Радмила М. Манојловић из Умке, Стевка Ст. Спасић из Прилепа, Теодора Т. Стојић из Земунa.

¹¹ В. Ђорђевић, М. Стојановић, *нав. дело*, 52.

¹² В. Ђорђевић, М. Стојановић, *нав. дело*, 43. Управу над учитељском школом примио је др Александар Станишић, управитељ Учитељске школе у Скопљу. Секретар школе био је Лука Јевремевић професор I б. гимназије, а касније Тодор Радивојевић, професор Трговачке академије. Благајник је био Љуба Миловановић, директор Крушевачке гимназије, а шеф економата био је Гргур Вујић, директор Битољске гимназије.

¹³ Јестаственица се користи у образовном програму од средњег века а нарочито од 19. века као предмет који повезује или из кога проистичу и природне и друштвене науке. У нижим разредима може се упоредити са данашњим предметом – познавање природе и друштва. У вишим разредима наука о јестаству је наука о природи, природопис, као на пример: Говорићу Вам о оним моментима који су утицали на формирање одређених елемената.

¹⁴ ИМС, АГ, 2104/1. уџбеник из алгебре; 2104/2; српски језик, биографије српских писаца; 2104/3; француски језик; 2104/4. српске народне песме.

састављали ђачке новине, *Супериорац* и *Службени лист*, у којима су писали шаливе колумне, цртали карикатуре, писали песме о љубави. Новине су исписиване руком, обогаћиване цртежима, потом умножаване и продаване међу ученицима по цени од 7 ½ сантима.¹⁵

После административног уређења *Српске школе*, ученици су оснивали разне дружине (секције), које су имале за циљ развој њиховних духовних и уметничких способности. Основана је литерарна дружина у којој се радило на прози и критици а посебна пажња је посвећивана расправи. Уметничка страна образовања је, такође, веома развијена. Г. Влада Ђорђевић, композитор и наставник музике, образовао је хор певача и са њим извео више успешних комада на дружинским концертним седницама. У току годишњег рада створен је ђачки оркестар под управом ученика Синише Тасовца. Од пијаниста посебно су се истицале Војислава Крстић и њене другарице Јованка Сабо и Аница Ђурић. Компонувањем су се бавили Драгољуб Крстић и Светислав Божовић.¹⁶

Војислава је за празнике и већа окупљања одлазила у Дечије одмаралиште и лечилиште у Мантону где је свирала клавир и дружила се са српским сирочићима. Дечји пансион закупила је фондација г. Фротинхама, богатог американца супруга Јелене Лозанић, ћерке Симе Лозанића. Водећи медицинске мисије у Србији од почетка Првог светског рата, ангажовали су се око формирања више болница међу којима је била и болница за рањенике у Скопљу. Сагледавајући сву српску трагедију посебну пажњу су обратили на српске сирочиће поверавајући их на старање Даринки Грујић. Пошто је Катарина Крстић, Војиславина мајка, била активисткиња *Кола српских сестара*, а апотека Крстића снабдевала је скопске болнице лековима, највероватније је Фротинхамове познавала још из Скопља. За време боравка у Француској наставили су пријатељске везе о чему сведоче заједничке фотографије.¹⁷ Овај период Војиславиног живота надаље ће значајно утицати на њену нераскидиву везу са Француском.

¹⁵ ИМС, АГ, 2107/1. *Службени лист* III одељења, бр. 3 од 23. октобра 1918; 2108/1 *Супериорац*; 2108/2 *Супериорац*; 2108/3. *Суперијерац*, недеља 24. новембар 1918; 2108/4 *Суперијерац* недеља 1. децембар 1918; (Јавља се неуједначеност у наслову школског листа *Супериорац*, а то је из разлога што су ученици руком исписивал сваки број, па се није посебно обраћала пажња на словне грешке у тексту).

¹⁶ ИМС, АГ, 2111. Албум са фотографијама из времена избеглиштва у Првом светском рату Војиславе Крстић.

¹⁷ ИМС, АГ, 2374/1. Катарина Крстић са Јеленом Лозанић Фротинхам и пријатељима; 66/ Из документације породице Ибровац, чланска карта учитељице Савке Ибровац (сестре Миодрага Ибровца – професора универзитета у Београду на катедри за француски језик), која се учлањује у *Коло српских сестара* 1913. у Скопљу, са потписом Катарине Крстић.

Матурски испит Војислава је положила у Скопљу 1919. године по повратку у отаџбину.¹⁸ Породица се после ослобођења поново окупила: отац долази из ропства крајем 1918. године и наставља рад у апотеци. Пошто је део инвентара био девастиран а апотека празна, Ђорђе добија објаву, 31. јануара 1919, да са супругом може да увезе и донесе лекове из Солуна што би му омогућило да настави са даљим радом. У путу добијају пегави тифус који Ђорђе није преживео: преминуо је за три дана.¹⁹

Војислава у својој апотеци у Скопљу

По тадашњем закону апотека је могла да егзистира само ако је неки члан породице био апотекар. Зато Војислава уписује Филозофски факултет у Скопљу и остаје 3 године да практикује у својој апотеци.²⁰ У то време на простору Балкана катедра фармације постојала је само на Универзитету у Загребу. Универзитети у Београду и Скопљу нису имали издвојену фармацију па је Војислава, после обављене праксе, уписала фармацију у Прагу на

¹⁸ ИМС, АГ, 2126; Сведочанство Скопске гимназије о вишем течајном испиту издато у Скопљу на име Војиславе Крстић 1. октобра 1919.

¹⁹ ИМС, АГ, 2074. Објава за Ђорђа Крстића, да може са супругом да оде у Солун у набавку за апотеку.

²⁰ ИМС, АГ, 2078. Уписница-Индекс Војиславе Крстић на Филозофски факултет у Скопљу 1920–1921.

Карловом Универзитету 1923. године.²¹ Факултет је завршила 1925. године и вратила се у Скопље где је наставила да ради.²²

У оквиру архивске грађе остале су сачуване њене бележнице са рецептима о ручном припремању лекова, масти, крема, тинктура и сирупа.²³

По завршеним студијама Војислава се 1926. са пријатељима укрцава на први крузер по Јадрану и Средоземљу. Проводи годишњи одмор у обиласку свих места у сада слободној Европи, на простору где су Срби током Првог светског рата били у расејању. Борави у Грчкој, на Крфу, Италији, Француској, Шпанији, Малти и Северној Африци.²⁴ Атрактивно путовање које је ретко ко могао да приушти себи, а притом веома значајно за оне путнике који су у рату са великим страхом били приморани да плове Средоземљем.

Од половине двадесетих година Војислава се укључила у друштвени живот у Скопљу. За активности у *Аеро-клубу* добија орден Св. Саве V реда. Била је председница Удружења *Јефимија*, које негује културни и уметнички живот, активна је у *Соколском савезу*. Била је члан других хуманитарних организација, као што су *Коло српских сестара*, и *Француско-српски клуб*.²⁵

Удаје се 1929. године за управника Народног позоришта у Скопљу др Бранислава Војиновића. Заједнички живот започињу у стану управника који се налазио у самој згради позоришта. Поред различитих професија, њихови животи се од тада допуњују и још више везују за свакодневни позоришни живот, што Војислави не смета да прати новине у фармацији и настави са својим радом. Одмах следеће 1930. године добијају ћерку Душанку.²⁶

²¹ ИМС, АГ, 2101. INDEX, UNIVERSITY KARLOVY V PRAZE, Војиславе Крстић од 23. октобра 1923. У документацији из Прага сачуване су позивнице од председника Републике и позивница за ђачи-ки бал под инв. бр. 2111/1, 2.

²² ИМС, АГ, 2113/2. Диплома Војиславе Крстић, са којом је постала мр фармације; 2367/2; Дозвола за самосталним руковањем апотеке на име мр фармације Војиславе Крстић.

²³ ИМС, АГ, 2102. Анализе, рецепти и припремање тинктура и лекова из апотеке „Цар Душан” у Скопљу; 2103 сачувани рецепти за сиротињу, разна задужења из апотеке. Апотека „Цар Душан”, поред редовног снабдевања становништва, справљања лекова и других апотекарских средстава, помагала је сиромашном свету у Скопљу и околини о чему сведоче бројни сачувани рецепти са назнаком „За сиромашне”. Значајно је поменути да је добро очуван папирни инвентар у виду кесица, коверти и кутијица у које су паковани припремљени лекови.

²⁴ ИМС, АГ, 2079. Пасош Краљевине СХС, са којим се укрцала на брод за пловидбу по Средоземљу; Легитимација, за први велики излет по Јадрану и Средоземном мору од 21. јуна до 19. јула 1926. године.

²⁵ ИМС, АГ, 2082/1-2. Диплома и Орден V реда Св. Саве, додељен В. К. као секретару Аеро клуба у Скопљу, на предлог Министарства за социјалну политику и народно здравље; 2368/1 Извештај пословног одбора друштва пријатеља уметности Јефимија 1931/32; 2084 Соколска легитимација Војиславе Крстић-Војиновић 1931.

²⁶ Војислава и Бранислав, упознали су се непосредно по његовом постављењу за управника Српског народног позоришта у Скопљу. Војислава је отишла у позориште да позајми костиме за представу коју је припремало *Коло српских сестара*, чија је она била чланица, као помоћ за сиромашну децу.

Када је 1935. године Бранислав био постављен за управника Народног позоришта у Београду, са њим долази и његова породица. У престоници Војислава среће многе другове из времена школовања у Француској. Скоро сви су били завршили факултете и били на добрим друштвеним положајима.²⁷

После 1945. године Војислава ради прво у приватној а после у државној апотеци „Иван Милутиновић” (бивша Смодлакина аптека на углу Вукице Митровић и Максима Горког). Као апотекар и шеф ту је радила до пензије 1963. године.

Њена веза са Француском остала је нераскидива до краја живота. Обновљени контакти и живот у истом граду омогућили су некадашњим француским школарцима чешћа окупљања. Нека пријатељства прерасла су у трајна породична дружења али било је и бројних годишњих састанака на којима су обнављана сећања на дане проведене у Француској. Један овакав већи скуп фотографски је забележен 1967. године на Калемегдану. После прозивке обично су настављали дружење у неком од финијих београдских ресторана на закусци, ручку или вечери. На скуп поводом 60 година матуре, 1979. године, Војислава није могла да оде због болести, али јој другови шаљу поздраве на папиру са потписима, као знак подршке и сећања на заједнички проведenu младост у тешким ратним годинама. Војислава Војиновић, рођена Крстић, преминула је 14. јула 1980. године у осамдесетој години живота у Београду.²⁸

Др Бранислав – Брана Војиновић

Рођен је 1892. у породици Радослава и Перке, рођене Митровић у Пожаревцу.²⁹ Имао је десеторо браће и сестара, одрасло је њих шесторо, од којих су му после 1918. године остале само најстарија сестра Загорка и најмлађа

²⁷ Апотека у Скопљу је после Војиславиног одласка за Београд издата у закуп али је остала у њеном власништву. По окупацији Краљевине Југославије 1941. године Бугари су део инвентара разнели а део однели у апотеку у Штипу. После рата пошто је простор био девастиран, нове власти су конфисковале део зграде и уместо апотеке отворили кафану „Победа”.

²⁸ ИМС, АГ, 2093. Писмо које је упутило 27 другова и другарица Војислави са прославе 60-годишњице матуре, и боравка у Француској. Иницијатор последњег поздрава Војислави била је њена другарица Јулијана С. Симић удата Калембер, која се прва потписала на писму. Следеће 1981. Јулијана је сачинила списак имена са, горе приказане фотографије из Болијеа, чиме је повезала ликове са именима и тиме оставила документ вредан пажње; 2092/1; Мени поводом 40-те годишњице од матуре у Болијеу 21. јун 1959; 2092/2; Мени поводом 45-те годишњице од матуре у Болијеу – Француска. 11. април 1964; 2092/3; фотографија из 1967. са Калемегдана.

²⁹ Породица Војиновић у време сеобе Срба 1690. из Вучитрна прелази у Хомоље, тако да је отац др Бранислава Војиновића, Радослав рођен у Жагубици – Хомоље. Отац Бранислављевој мајке Перке – Глиша Митровић дошао је из Херцеговине у Пожаревац и ту се оженио Љубицом Љубом Младеновић, трговачком ћерком.

Љубинка.³⁰ Бранислав је од 1899. до 1903. завршио основну школу „Јанко Веселиновић”, а потом је похађао 4 разреда Прве мушке гимназије од 1903. до 1908. године у Београду на Дорћолу. Од најраније младости показивао је велику љубав према позоришту па је са 15 година ступио у Омладинско позориште „Нада”, које је давало представе у хотелу „Славија”. То је био омладински театар чија је идеја водиља била „енергично ширење позоришне уметности”. Његова оријентација ка позоришту и неизвесној будућности забринула је породицу. Тако је, на интервјуу свога зета Луке Јевремовића тадашњег директора Учитељске школе у Алексинцу, уписао ову школу и завршио је 1911. године.³¹

По завршеној Учитељској школи јавио се на конкурс Народног позоришта у Београду. Комисија у којој су били тадашњи управник Милан Грол, Чича-Илија Станојевић, Милорад Гавриловић и Сава Тодоровић, примила га је за члана глумачке трупе. Међутим породица поново интервенише преко Министарства просвете и Бранислав Војиновић добија прву службу учитеља у месту Зунич у Тимочној Крајини у околини Књажевца. Учитељски ангажман му само доприноси да настави позоришни рад и оснује *Позориште среза загравског* у коме је глумио и режирао.

Nom : *Vojinovich*
Prénoms : *Branislav*
Né le *18 juillet 1899*
à *Belgrade*
Fils de *Nicolas*
né le *1898*
à *Belgrade*
Et de *Stefanica Para*
née *Popovitch*
Profession : *Etudiant*
Nationalité : *Serbe*
La nationalité actuelle est-elle celle du pays d'origine? (oui ou non) : *Oui*
Si non, indiquer : 1° Comment s'est acquise cette nationalité (naturalisation, mariage, etc.)
2° A quelle date :
Situation de famille (marié, célibataire, veuf, divorcé) : *Célibataire*

Arrivé le _____
à *Paris*
à *Rue Champollion*
Timbre _____

AUTORISATION DE DÉPART
le _____
pour se rendre à _____
(adresse) _____
Timbre _____

Arrivé le _____
à _____
à _____
Timbre _____

AUTORISATION DE DÉPART
le _____
pour se rendre à _____
(adresse) _____
Timbre _____

Arrivé le _____
à _____
à _____
Timbre _____

AUTORISATION DE DÉPART
le _____
pour se rendre à _____
(adresse) _____
Timbre _____

Избегличка лична карта Бранислава Војиновића из Париза

³⁰ ИМС, АГ, 2119/1,2,3; 2129/1-2; 2130; Бранислав и његове сестре су једно време живели у Скопљу а, потом, су се, свако везан својим обавезама, преселили за Београд. Загорка (1876–1938) учитељица, удата за Стојадина Стојановића. Као значајан хуманитарни радник, била је члан и једно време на челу Међународног удружења за помоћ и обележавање важних датума савезничких победа, FIDAK-а после Првог светског рата. Љубинка Војиновић (1899–1977) поштанска службеница, удала се у породицу Стојановић из Наталинаца, добила је ћерке Загорку Стојановић (костимографа) и Милку Стојановић (оперску певачицу).

³¹ Зоран Т. Јовановић, «Управник три међуратна позоришта», *Театрон* бр. 78,79,80, Београд 1993, 183.

За време Балканских ратова 1912. и 1913. Бранислав Војиновић је био обвезник на војној дужности по распореду. У Првом светском рату био је на војној дужности од 14. јула 1914. до фебруара 1916. године. Прешао је Албанију, у зиму крајем 1915. године, и дошао на Крф, у веома лошем здравственом стању. По прегледу војне комисије привремено је ослобођен војне дужности.³²

Са неколицином младића, Војиновић добија могућност и стипендију српске владе да настави школовање у Француској. Распоређен је за наставак студија по избору у Париз, што је представљало привилегију и отварало могућности за најширим образовањем.³³ С друге стране, због рата, недостатка намирница и велике скупоће која је владала, посебно у француској престоници, околности у којима су се нашли српски студенти нису биле на завидном нивоу. Кредити за уџбенике и остале основне студентске потребе били су недовољни. Скоро сви су морали додатно да раде да би се издржавали.³⁴ Од тамошњих власти на основу војне објаве, Бранислав добија потребна француска документа са којима је могао несметано да се креће по граду, обезбеди лечење и храну у одговарајућим избегличким кухињама, што је олакшавало боравак у новој средини.³⁵

Одмах почиње интензивно да учи француски језик, због обавезног полагања матуре на француском што је било предуслов за упис на факултет.³⁶ Потом уписује на Сорбони одсек чисте философије и озбиљно се посвећује студијама. Учлањује се у Националну библиотеку, где припрема испите и обилно користи литературу из њених фондова.³⁷

Поред студирања био је члан Српског позоришта *Tournée de Belgrade*.³⁸ Слушао је предавања у Глумачкој школи код познатог глумаца и редитеља Фирмен Жемија и био посебно заинтересован за режију у позориштима „Одеон” и „Антоан”. Скоро свакодневно одлази у позориште, гледа представе, стиче нова сазнања о глуми, прати режију и дружи се са глумцима.

³² У Чиновничком службеничком листу Бранислав Војиновић пише: „Служио сам у рату српско--турском и српско-бугарском као обвезник 14. пуковске команде. А у Светском рату од дана мобилизације као обвезник исте 14. пуковске команде а од 1915–1916. као обвезник XVI пешадијског пука I позива.”

³³ Опширније у: Љубинка Трговчевић, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916–1918*, Историјски часопис, књ. XLII–XLIII, Београд, 1995–1996.

³⁴ Потврда о раду на име Бранислава Војиновића у *Ecole Jutes Ferry, Versailles*, 11 mai 1921.

³⁵ ИМС, АГ, 2369/1. Carte d'identité; уместо личне карте, за избеглице у току Првог свеског рата у облику књижице са фотографијом; 2369/9; Ville de Paris, préfecture de police, документ на име Бранислава Војиновића, са којим је могао да живи и креће се у Паризу у току 1916. године.

³⁶ ИМС, АГ, 2420/1. Руком писан француско-српски речник; 2421; План града Париза из 1916. године.

³⁷ ИМС, АГ, 2369/ 2-5. Годишње карте, Bibliothèque nationale, 1919, 1920, 1921.

³⁸ Редитељ Београдског позоришта у Паризу био је Александар Арнаутовић а чланови Ана Паранос, Јован Срдановић, Михаило Ковачевић, Владета Драгутиновић, Бата Чолић и други.

Дописује се са друговима који су студирали у другим крајевима Француске, одржавајући добре везе.

На крају рата док је још боравио у Паризу дознаје преко Женеве од Међународног црвеног крста, путем писма, да му је старија сестра Загорка, за коју је посебно био везан, у бугарском ропству. Та вест је додатно унела немир у његов избеглички живот.³⁹

Студије завршава 1919. године и одмах наставља да ради докторску дисертацију „Бесмртност душе по Платону и Декарту“.⁴⁰ Пред одбрану тезе преминуо му је професор *Франсоа Пицаве* што му је отежало даљи останак у Паризу. Због настале кризе, после окончања рата и истека стипендије, остао је без средстава за живот па је, 1921. године, морао да се врати у Краљевину СХС. По доласку у земљу Министарство просвете распоређује га за професора српског језика у охридској Гимназији.⁴¹

После пар месеци из Охрида је премештен за Нови Сад у *Женску учитељску школу*, где остаје годину дана. Желећи да заокружи своје образовање, дознаје да докторску тезу, коју је написао у Паризу, може, на француском језику, да одбрани у Пољској на Универзитету у Лвову.⁴²

По доласку у Пољску саопштено му је да поред тезе мора да одбрани и „словенску филологију“ на пољском језику. У наредних годину дана учи пољски, полаже додатне испите и добија диплому доктора филозофије и словенске филологије 1923. године. Спремајући се за одбрану доктората, заинтересовао се за пољску драмску уметност и позориште. Поред боравка у Лвову одлази у Варшаву код чувеног редитеља Шимана. Искуства стиче и у Кракову где темељно упознаје пољско позориште. Касније у Берлину и Минхену проводи у више наврата по неколико месеци ради позоришног усавршавања, чиме је заокружио своја знања о европском позоришту. По обављеном послу, 1923. године, враћа се у Нови Сад. Ту је, 30. августа исте године, у изразито кризном тренутку био постављен за секретара – драматурга и управника тамошњег Народног позоришта.⁴³

Војиновић је морао прво да среди материјалне неприлике и да технички побољша услове рада у самој згради *Позоришта Дунђерског*, што му је убр-

³⁹ ИМС, АГ, 2394. Писмо из Женеве, којим је Бранислав обавештен о Загоркином заробљеништву, потписано од Д. М. Божиновића.

⁴⁰ ИМС, АГ, 2393/1. Диплома о завршеној филозофији на Универзитету у Паризу Бранислава Војиновића од 1. новембра 1919.

⁴¹ ИМС, АГ, 2376/1-4. 1/ Препис оцена са испита матуре из Охрида. 2/ Биографија на пољском; 3/ Превод крштенице на пољски језик; 4/ Превод списка докумената Б. В; По доласку у Охрид 1921. без обзира на све образовање и све дипломе које је до тада стекао, због нових околности морао је да полаже 4 разреда гимназије и матуру на српском језику, у виду једног испита.

⁴² ИМС, АГ, 2370/1, 2. Железничке карте Париз–Орлеан 1919 и железничка карта за пут у Пољску од 5.10.1922.

⁴³ ИМС, АГ, 2393/2. Диплома из Лвова.

зо пошло за руком. Током пет година руковођења окупио је бројне уметнике, сараднике и подмладио ансамбл. Ово позориште под његовим управљањем представљало је стабилно уређену културну установу са изразитим уметничким амбицијама. Репертоар од 1923. до 1928. био је под утицајем савремених европских токова, али је задовољавао потребе најширих слојева публике и навике вишејезичке средине. Посебна пажња посвећена је опери и оперети.⁴⁴ Остало је забележено да је „др Бранислав Војиновић као управник био изузетно експедитиван, пун такта и разумевања, а савременици сведоче да је домаћински брижно водио рачуна о свим видовима живота у позоришту, проводећи свако вече у њему и настојећи да представе задрже свој премијерни ниво.”⁴⁵

У новосадском позоришту између 1923. и 1927. поставио је 17 драмских дела. Школовање и усавршавање у Паризу имали су значајног утицаја на Војиновићев даљи рад. Поставио је чак 11 француских драма и, уз њих, по једног руског, италијанског, мађарског и немачког аутора и два српска драмска дела. Позориште је било изузетно посећено до катастрофалног пожара 23. јануара 1928. када је изгорела и нестала зграда Дунђеског, после чега је ово позориште спојено са осјечким. Војиновић је премештен у Министарство просвете, а само месец дана касније је постављен за управника Народног позоришта „Краљ Александар I” у Скопљу.

У Скопљу је затекао веома лоше стање у уметничком и финансијском погледу. Позориште је било у дугу 1.700,000 динара, а његови чланови су изгубили добар углед у граду. Глумачки ансамбл био је завађен, на сценски говор није се обраћала пажња, тако да је др Бранислав Војиновић имао озбиљан задат да такво стање доведе у ред. Већ прве године поставио је, као редитељ, неколико модерних комада, најрационалније искористивши потенцијале ансамбла. Раздобље од 1928. до 1935. спада у најблиставији период овог позоришта а уједно и у најплодотворније стваралачке године у раду др Војиновића, као позоришног ствараоца и руководиоца.⁴⁶

Како би пратио догађања, годинама је водио преписку са својим пријатељима из Париза. Посебно је значајан његов пријатељски однос са глумцем Михаилом Ковачевићем, који је остао да живи и ради у Француској. Преко њега дознавао је шта се догађа на француској и европској позоришној сцени. Наручивао је преводе најуспелијих драмских текстова извођених у париским позориштима. Био је у сталном контакту са глумцима и руководством Comédie-Française у Паризу. На скопску сцену поставио је и Шекс-

⁴⁴ З. Т. Јовановић, *нав. дело*, 184.

⁴⁵ *Исто*.

⁴⁶ *Исто*.

пировог *Хамлета* и *Краља Лира*, Гетеовог *Фауста*, Толстојев *Живи Леш* и више домаћих аутора.

Поред рада у позоришту Војиновић је имао и других друштвених активности. Двадесетих година XX века посебно значајно и атрактивно било је укључивање у рад Ротари клуба (Rotary club), који је окупљао по једног од најзначајних представника одређене професије у граду у коме су деловали. Сходно томе Војиновић је имао привилегију да као управник прозоришта буде уважени члан овога друштва. Ротаријанске везе су биле необично значајне посебно због контаката које су чланови имали у држави и на интернационалном плану. Клубови су функционисали на основу добро испланираних годишњих програма које је било обавезно испоштовати. Ти програми су најчешће били хуманитарног карактера или везани за изградњу, модернизацију, повезивање и добробит одређених професија. Војиновић је учествовао на интернационалном састанку који је одржан 17. и 18. октобра 1931. у Сарајеву. Током 1933. и 1934. године био је на функцији председника ротаријанаца Скопља. Истовремено, помогао је оснивање, укључио се у рад и био председник *Друштва српско-пољског пријатељства*.⁴⁷

Војислава и Бранислав на венчању
1929. године

⁴⁷ ИМС, АГ, 2392. Фотографија Rotari International, Sarajevo 17. и 18. 10. 1931; ИМС, АГ, 2391; Rotary International, Venecia 16,17, e 18 Settembre 1935-XIII.

Како смо већ поменули, 1929. године оженио се Војиславом Крстић, апотекарком из Скопља. Од самог почетка брачни пар Војиновић водио је врло интензиван друштвени и културни живот. На брачно путовање отишли су у Грчку, а потом су сваког лета одмор проводили на Охриду где су имали моторни чамац.⁴⁸

После неколико година службе 1935. године Војиновић је указом премештен на место управника Народног позоришта у Београду. Преселио се са породицом и настанио на Краљевом тргу бр. 13 у згради „Београдске берзе” (садашњи Етнографски музеј) близу Народног позоришта.

У Београду су га чекала нова и већа искушења, друштвене и економске прилике биле су теже и сложеније. Само позориште радило је у три зграде – код Споменика у централној згради, у сали *Луксор* (Мала позорница) и у *Мањезу* (зграда на Врачару). Овакав распоред сцене отежавао је рад глумцима али је побољшао финансијско стање што је омогућило да позориште несметано ради. Војиновић се озбиљно залагао да несметано раде и Опера и Балет. Његовим ангажовањем успостављана је сарадња и размењена гостовања драме између Београда и Софије 1936. године. Затим су београдски Балет и Опера гостовали 1937. и 1938. у Сарајеву, а 1939. и у Немачкој.⁴⁹

Позоришни репертоар од 1935. до 1939. године био је веома богат без обзира на политичке прилике. Од страних аутора на сцену су постављена дела: Шекспира, Шилера, Игоа, Балзака, Голдонија, Гогоља, Достојевског, Чехова, Горког, Росана, Вајлда, Булгакова... И у овом периоду Војиновићевог рада најдужи је списак француских драмских аутора, као што су: Скриб, Бернстен, Верне, Девал, Пол Ренал, Жан Сарман и Жан Ануј. Нису били занемарени ни бугарски аутори, што је и омогућило гостовање Београдске драме у Софији. Тако су у репертоар уврштени Костов и Стојанов, Чепек и његова *Бела болест*. Ипак, највише су извођена дела домаћих аутора: Бранислава Нушића (десет дела), Борисава Станковић, Милана Беговића и Мирослава Крлеже, али и дела аутора млађе и модерније генерације: Душана С. Николајевића, Владимира Велмар-Јанковића, Ђуре Димовића, Тодора Манојловића, Николе Т. Ђурића и других.

Војиновић је оставио богату преписку коју је годинама водио са бројним драмским писцима, глумцима и значајним личностима везаним за културни и политички живот Краљевине Југославије. Дописивао се са: Браниславом Нушићем, Вељком Петровићем, Аугустом Стојадиновићем, са загребачким редитељем Дубравком Дујшином. Милица Јаковљевић – Мир-Јам му је писала захваљујући на томе што је уврстио њена дела у позоришни репертоар.

⁴⁸ ИМС, АГ, 2389/1-10; Разгледнице купљене на брачном путовању Војиновића у Атини.

⁴⁹ ИМС, АГ, 2382. Ноте за Српску успаваку од Милана Поповића, посвећено др Браниславу Војиновићу.

Сачувано је више писма размењених са Добрицом Милутиновићем, Љубинком Бобић, Ђуром Димовићем, Стеваном Христићем, Душаном Николајевићем, др Ерихом Хеџлом, Зинком Кунц, Титом Строцијем, Душаном Милачићем, Ристом Одавићем, Петром С. Петровићем, Ранком Младеновићем.

Водио је преписку и са композитором Светомиром Настасијевићем, Миланом Гролом, Јованом Гецом, Радославом Веснићем, Момчилом Миловићем, Владиславом Рибникаром, Павлом и Богданом Поповићем... У сталном контакту био је са Жаком Конфином, и глумцима *Le groupe des artistes Comédie-Française*, као и са редитељем Павловим из московског Художественног театра. Сачувана је и преписка око гостовања Кластерског и око гостовања Феликса Вајна из позоришта „*Stadts*” у Бечу. Посебно је интересантна преписка са Мирославом Крлежом и Миланом Беговићем са којим је био у веома добрим и пријатељским односима.⁵⁰

Боривоје Стојковић је сматрао да је „Војиновић умео да сједини и мобилише све стваралачке снаге у Позоришту. То јединствено, колективно и синхронизовано стварање одавало је општи повољни утисак о раду Позоришта за његове управе. Ако он није тада имао или у отежаној финансијској и политичкој ситуацији није могао да има великих уметничких замисли и иницијатива које значе незаборавне догађаје, био је такорећи неупоредиво амбициозан и свестран прегалац и широко образован позоришни стручњак”.⁵¹

Утицај који је имао у позоришном свету и посебно његова културна сарадња са Француском допринели су да добије француски Орден легије части са дипломом 1936. године.⁵²

⁵⁰ Део преписке др Бранислава Војиновића са Миланом Беговићем налази се у Архиву САНУ у Београду, а неких шездесетак писама чува се у Загребу у Академији знаности и умјетности. Дobar део приватне и службене преписке, његова ћерка Душанка Маринковић, поклонила је Позоришном музеју у Београду.

⁵¹ Цитат преузет из: З. Т. Јовановић, *нав. дело*, 185.

⁵² ИМС, АГ, 2393/3; Диплома француске Легије части додељена др Браниславу Војиновићу за културну сарадњу са Француском 1936. године.

Француска легија части из 1936. године

Живот и рад др Бране Војиновића био је интересантан и несвакидашњи па је тако инспирисао његовог пријатеља композитора Милана Поповића да му посвети композицију озбиљне музике – серенаду *Српска успаванка*.⁵³ Компонување намењено одређеној личности, још од XIX века представљало је дубоко уважавање и велику част за појединца коме је посвећено.

Ипак, *Намесничко веће*, је крајем септембра 1939. године, послало др Бранислава Војиновића у пензију, што је веома утицало на његов даљи живот: имао је само 47 година и био је у пуном напону интелектуалне и радне снаге. Остао је активан у Ротари клубу, одлазио је сваке недеље на састанке, посебно се ангажујући у оквиру распореда по годишњим програмима. У Клубу је била активна и његова супруга Војислава. Организовао је са осталим члановима клупске активности, примајући значајне госте из земље и иностранства. Одлазили су на породичне излете које је клуб приређивао. На месту председника Ротари клуба Београд др Бранислав Војиновић је изабран за период 1940–1941. године те је активно деловао до пред сам почетак Другог светског рата.⁵⁴

⁵³ ИМС, АГ, 2382. Милана Поповића, Серенада – Српска успаванка.

⁵⁴ АЈ, фонд 99, фасцикала 2. Недељни извештаји Rotary club Beograd/Jugoslavia; Годишњи планови рада Rotary club Beograd.

Ратне дане од 1941. до 1945. провео је са породицом у Београду. Немачке окупационе власти су их преселиле у Бирчанинову улицу. Његово културно деловање после пензионисања, без обзира на потенцијал, скоро је потпуно замрло. Једино су му у издању књижаре Душана Делића штампани *Бисери мудрости* 1946. године и то у *Библиотеци за децу*. Од 1945. до 1951. био је члан Гролове Демократске странке, и време је углавном проводио код куће. Умро је изненада од инфаркта 2. априла 1951. године у 59. години живота.

Др Бранислав Војиновић је обележио културни живот Србије између два рата. Ако се има у виду да су позоришта често, у то време, диктирали остали културни живот у градовима, он је унео француски елитизам и шарм којим је дао посебан израз репертоарима српских народних позоришта Краљевине Југославије. Од почетка радног века, а посебно у последњих двадесетак година веома преданог рада, успео је да оживи сцену, афирмише уметнике и подигне ниво у сваком позоришту у коме је био управник. Свакако је обележио време у коме је живео и радио, те и данас његово умеће у стваралаштву може послужити као драгоцен пример.⁵⁵

АРХИВСКА ГРАЂА И ЛИТЕРАТУРА

Историјски музеј Србије, Архивска грађа.

Архив Југославије, Фонд 99, фасцикла 2.

Бојић, Душица, *Српске избеглице у Првом светском рату, 1914–1921*, Београд, Завод за уџбеник и наставна средства, 2007.

Ђорђевић, Војин и Стојановић, Милан, *Сећање на Болије*, Београд [б. и], 1930.

Јовановић, Зоран Т., *Управник три међуратна позоришта*, Театрон, бр. 78, 79, 80, Београд, 1993.

Трговчевић, Љубинка, *Школовање српске омладине у емиграцији 1916–1918*, Историјски часопис, књ. XLII–XLIII, Београд, 1995–1996.

⁵⁵ Позоришни музеј и историчар Зоран Јовановић, организовали су изложбу и предавање поводом 100 година рођења др Бранислава Војиновића 1992. године у Београду.

Јован Бјелић, Породица Војиновић, Бранислав,
Војислава и Душанка, 1938.⁵⁶

⁵⁶ Јован Бјелић (Колинић код Босанског Петровца 19. јун 1886 – Београд 12. март 1964). Српски сликар, био је један од најзначајних југословенских ликовних стваралаца између два рата. Студирао је у Сарајеву и Кракову. Од 1919. живи у Београду где је био сценограф, а потом шеф сликарске радионице Народног позоришта. Један је од оснивача и припадника сликарских група „Облик”, „Самостални” и „Независни”. Редовни члан Српске академије наука и уметности био је од 1963. године.

Dušica Bojić
Musée historique de Serbie
Belgrade

DE LA VIE DE VOJISLAVA ET BRANISLAV VOJINOVIĆ:
L'INFLUENCE CULTURELLE FRANÇAISE SUR LES SERBES
(Résumé)

Les collections des musées gardent souvent dans leurs dépôts des archives familiales, précieuses lorsqu'il faut présenter une époque. Elles rappellent et font connaître des personnes oubliées, elles éclairent de nombreuses incertitudes et peuvent souvent contribuer à la compréhension de certains événements historiques. À travers la présentation de la vie et de l'œuvre de Vojislava et Branislav Vojinović, on donne un exemple de coopération intense et de l'influence de la scène culturelle française. Ce travail ne présente qu'une partie de la Collection d'archives du Musée historique de Serbie, et des possibilités de recherche qu'elle offre. L'engagement de la collaboratrice du musée, Dušanka Marković, fille des Vojinović qui a légué au musée plus de 500 artefacts créés sur une période de plus de 120 ans. Ainsi le public professionnel et scientifique a pris connaissance de la vie très intéressante d'un couple marié qui a été profondément lié à la France. Vojislava figure parmi les premiers pharmaciens après la Première Guerre mondiale dans le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes. M. Branislav Vojinović, directeur de trois théâtres importants, à Novi Sad, Skopje et Belgrade (1923–1939), président du Rotary club à Skopje (1933–1934) et à Belgrade (1940–1941), a marqué la vie sociale, humanitaire et culturelle dans le Royaume de Yougoslavie par son activité professionnelle et sociale. Leurs études, ensuite leurs relations culturelles dans le pays, et surtout avec la France, ont considérablement influencé le rapport et le développement de l'art théâtral en Serbie et dans les Balkans.

INDEX

A

Anakreont (Anacréon) 34
 Anvin, Rejmond (Raymond Unwin) 220
 Andrić, Ivo 34
 Apoliner, Gijom (Guillaume Apollinaire) 40, 43
 Arnautović, Aleksandar 15, 30, 31, 32

B

Badalić, Josip 30
 Banašević, Nikola 22, 26, 27, 28
 Bartu, Luj (Louis Barthou) 180, 181, 237, 239
 Bataković, Dušan 152, 158, 163, 164, 165, 166, 177, 189, 240
 Baumgartner, Emanuela (Emmanuèle Baumgartner) 88
 Bedje, Žozef (Joseph Bédier) 27, 28, 31
 Begović, Milan 276
 Bek, Anri (Henri Becque) 31, 32
 Belon, Pjer (Pierre Belon) 8, 12, 73-84
 Berul (Bérout) 87, 91, 93
 Blanki, Luj-Ogist (Louis-Auguste Blanqui) 142, 146
 Blanuša, Biljana 108
 Bogdanović, Dimitrije 88
 Bojić, Dušica 9, 13, 261
 Bojić, Milutin 28
 Boron, Rober de (Robert de Boron) 88, 90
 Brejsvel, Vendi (Wendy Bracewell) 154, 164
 Breton, Andre (André Breton) 34, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49
 Brijan, Aristid (Aristide Briand) 180, 183
 Bue, Ami (Ami Boué) 142, 146, 151, 159, 160, 162, 163, 164, 165
 Buli, Moni de (Monny de Bouilly) 34, 41, 43, 44

C

Cvijić, Jovan 163
 Č
 Čodeko (Chodzko) 166, 168, 169
 Čolić, Ljiljana 103

D

Dajo, Arman (Armand Dayot) 197, 198
 Dali, Salvador 46, 47, 49
 Dandolo 56, 60, 61, 62
 Dancig, vojvoda de (François-Joseph Lefebvre, duc de Dantzig) 65
 Dar, Emil (Emile Dard) 182, 183, 236
 Dedinac, Milan 41, 44
 Dele, Edmon (Edmond Delay) 217
 Delen, Alber (Albert Deullin) 247, 249
 Deni, Ernest (Ernest Denis) 156, 159, 167
 Denton, Vilijam (William Denton) 138, 146
 Dijuf, Abdu (Abdou Diouf) 106, 111
 Diklo, F.A. (F.A. Duclos) 7, 11
 Dimić, Ljubodrag 119, 254
 Dobrnjac, Petar 117
 Dorni, Žan (Jean Dornis) 28
 Drainac, Rade 43

DŽ

Džakula, Branko 16

Đ

Đurić, Georgije 64
 Đurić, Ljiljana 8, 12, 110

E

Ekmečić, Milorad 130, 139, 152, 157, 158, 163

- Elijar, Pol (Paul Éluard) 43, 44, 45, 46, 47
 Eredija, Žoze Marija de (José Maria de Heredia) 30, 31
 Erio, Eduar (Edouard Herriot) 178, 179
 Ernst, Max (Maks Ernst) 40, 43, 46, 47
- F
 Filipović, Jelena 97, 98, 99, 110
 Fontene, Žoze de (Joseph de Fontenay) 177, 180
 Franjo Asiški, sveti (saint François d'Assise) 29
 Franše d'Epere, Luj (Louis Franchet d'Esperey) 177, 179, 181, 182, 183, 233, 239
 Frtunić, Dimitrije 15
- G
 Garašanin, Vladimir 254
 Garnije, Gabrijel (Gabriel Garnier) 177
 Gaso, Žak (Jacques Gassot) 8, 12, 73–84
 Gavela, Branko 16
 Gidon, Luj (Louis Guidon) 250, 251
 Gizo, Fransoa Pjer Gijom (François-Pierre-Guillaume Guizot) 134, 146
 Gol, Ivan (Yvan Goll) 24
 Gradojević, Mihailo 15
 Grickat, Irena 87, 88
- H
 Hadžić, Ljubomir 15
 Hristić, Filip 146
- I
 Ibrovac, Miodrag 15, 21, 22, 30, 31, 32, 33
 Ibrovac, Jelisaveta 33
 Inje, Žorž (George Hugnet) 48, 49
- J
 Janjić, Dušan 21, 119
 Jeremić, Vuk 240
 Ješić, Nedeljko 16
 Josimović, Emilijan 207
 Jovanović, Vladimir 146
 Jovanović, Vojislav 27
- K
 Kadijević, Aleksandar 209, 225
 Kagnjar, Nikoleta de 53
 Karađorđević, Aleksandar I, kralj 177, 178, 181, 182, 183, 231, 235, 236, 237, 238, 239
 Karađorđević, Petar I, kralj 118, 183, 208, 210, 231, 235, 237, 239
 Kine, Edgar (Edgar Quinet) 165, 167
 Kobden, Ričard (Richard Cobden) 134, 145
 Koen, Gistav (Gustave Cohen) 32
 Kostić, Đorđe 34
 Kovačević, Mihailo 273
 Krevel, Rene (René Crevel) 43, 46, 48
 Krivokapić-Jović, Gordana 8, 12
 Krsmanović, Zorana 8, 12
 Krstić, Đorđe 260, 261, 262, 267
 Kumičić, Eugen 32
 Kuniberti, Bartolomeo (Bartolomeo Silvestro Cuniberti) 135, 141, 146
 Kuzen, Viktor (Viktor Kuzen) 154, 165
- L
 La Brijer, Žan de (Jean de La Bruyère) 29
 La Fonten, Žan de (Jean de La Fontaine) 29
 Lamartin, Alfons de (Alphonse de Lamartine) 113, 158, 164
 Lanson, Gistav (Gustave Lanson) 31
 Lebeg, Fileas (Philéas Lebesgue) 22, 24, 25, 26, 29, 33
 Le Breton, Andre (André Le Breton) 31
 Le Korbizije (Le Corbusier) 213, 226
 Leže, Eduar (Edouard Léger) 209, 210
 Leže, Luj (Louis Leger) 156, 159, 166, 167, 168, 169
- M
 Malter, Gabrijel, general (Gabriel Malletterre) 198
 Maren, Luj (Louis Marin) 177, 179, 182
 Marija Francuskinja (Marie de France) 87

- Marinković, Dušanka 259, 268, 276
 Marko Kraljević 28
 Marković, Sima 117
 Marmije, Gzavije (Xavier Marmier) 158
 Marmon, maršal (maréchal Marmont) 57, 60, 61, 63, 65, 67
 Mase, Pol (Paul Masset) 255
 Matavulj, Simo 32, 118
 Matić, Dušan 34, 35, 41, 43, 44, 45
 Mazon, Andre (André Mazon) 23, 156, 179
 Meje, Antoan (Antoine Meillet) 120
 Mening, Klarens A. (Clarence A. Manning) 30
 Meštrović, Ivan 198, 236
 Micić, Ljubomir 24
 Mickjević, Adam (Adam Mickiewicz) 165, 166, 167
 Mije, Gabrijel (Gabriel Millet) 8, 12, 187-201
 Mije, Sofi (Sophie Millet) 191
 Milanković, Milutin 252, 253
 Milaš, Nikodim, episkop 56, 59, 60, 61, 63, 64, 68
 Milićević, Milan Đ. 118
 Milinković, Mihailo 15
 Milton, Džon (John Milton) 30
 Mirković, Borivoje 30
 Mišle, Žil (Jules Michelet) 165, 167
 Morne, Danijel (Daniel Mornet) 31
 Monden, Ipolit (Hippolyte Mondain) 140
 Murko, Matija (Mathias Murko) 26
- N
- Napoleon I (Napoléon Ier) 52, 53, 56, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 117, 134, 152, 153, 162, 163, 232
 Navil, Žan (Jean Naville) 209, 215, 217, 224
 Nedić, Svetlana 209, 210
 Nikolajević, Božidar 192, 195
 Nikole, Nikola de (Nicolas de Nicolaye) 8, 12, 73-84
 Noges, Moris (Maurice Noguès) 250, 252
- Nora, Pjer (Pierre Nora) 176, 185, 231, 240
 Novaković, Jelena 8, 12, 31, 35, 119, 152, 209
 Nušić, Branislav 22, 275
- O
- Oberten, Žan-Marsel (Jean-Marcel Auburtin) 209, 215, 216, 217, 220, 224, 225
 Obrenović, Mihailo, knez 118, 133, 140, 143, 144, 260
 Obrenović, Miloš, knez 117, 133, 141, 142, 143, 165
 Oman, Emil (Emile Haumant) 22, 120, 156, 177, 178
 Orel, Katrin (Catherine Horel) 8, 12
 Osman, Žorž Ežen (Georges-Eugène Hausmann) 211
- P
- Pakaj, Vesna 108
 Pandurović, Sima 34
 Panjol, Marsel (Marcel Pagnol) 8, 12, 15-20
 Parenti, Alber Anri (Albert Henry Parenty) 209, 215, 216, 224, 225
 Pašić, Nikola 242, 243
 Pavlović, Mihailo 8, 9, 11, 12, 13, 21, 119, 152, 209
 Pejton, Endrju (Andrew Archibald Paton) 141, 146
 Petković, Vladimir 191, 192, 195
 Petrović, Ilija 32
 Petrović Njegoš, Petar II 30
 Petrović, Rastko 34, 41
 Petrović, Svetislav 15
 Popović, Pavle 21, 22, 24, 33
 Popović, Vladimir 222, 223
 Prenat, Jean (Jean Prenat) 29
 Preradović, Dubravka 8, 12, 187, 193
 Preradović, Petar 25
 Protić, Dragutin 254
- R
- Radičević, Branko 25, 34

- Radovanović, Mihailo 211, 212, 213, 225, 226
 Rakić, Nikola 263, 265
 Ranke, Leopold (Leopold von Ranke) 135, 145, 146
 Real del Sarte, Maksim (Maxime Real del Sarte) 183, 238
 Ristić, Ljubiša 16
 Ristić, Ljubodrag P. 8, 12
 Ristić, Marko 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49
 Rober, Siprijen (Cyprien Robert) 142, 146, 159, 164, 166, 167, 170
 Romanov, Aleksandar 134
 Romanov, Nikolaj I, car 134
 Ružić, Dragana 9, 12, 250
- S
- Said, Edvard (Edward Said) 159
 Samardžić, Radovan 74, 75, 79, 80, 82, 83, 158
 Savković, Miloš 32
 Sejmur, Hamilton (George Hamilton Seymour) 134
 Sen-Mark Žirarden (Saint Marc Girardin) 134, 146
 Simon, Žil (Jules Simon) 154, 169
 Siton-Votson, R.V. (R. W. Seton-Watson) 165, 167, 168, 169
 Solarić, Pavle 66
 Sretenović, Stanislav 8, 12, 114, 176, 182, 208, 215, 217, 240
 Stefan Dušan, car 131, 137
 Stendal (Stendhal) 117
 Stikić, Biljana 119
 Stojanović, Marija 109
 Stojanović, Trajan 152, 159, 160
- Š
- Šambon, Alban (Alban Chambon) 210, 211, 224
 Šantić, Aleksa 34
 Šoke, Ašil-Anri (Achille-Henri Chauquet) 209, 215, 217, 224
 Šop, Nikola (Nicolas Chop) 29
 Šopen, Žan-Mari (Jean-Marie Chopin) 133
 Šupljikac, Stevan 117
- T
- Tadić, Boris 108, 241
 Tagore, Rabindranat (Rabindranath Tagore) 29, 33
 Tangi, Iv (Yves Tanguy) 47, 49
 Terzić, Slavenko 152
 Tirion, Andre (André Thirion) 35, 45, 49
 Točanac, Dušanka 110
 Todić, Milanka 8, 12, 40, 44, 45, 48
 Todorova, Marija 159, 164
 Todorović-Krstić, Katarina 260, 261, 264, 266
 Tokin, Boško 24, 34, 43, 189
 Toma (Thomas) 87, 92
 Tomandl, Mihovil 255
 Trivunac, Miloš 29
- U
- Ubisini, Abdolonim (Abdolonyme Ubinini) 8, 12, 129-147
 Uvil, Žerar d' (Gérard d'Houville) 31
- V
- Vajan, Andre (André Vaillant) 22, 27, 28, 32, 33, 36
 Vajfert, Đorđe 254
 Valčić-Bulić, Tamara 8, 12
 Valon, Marsel (Marcel Vallon) 26
 Varnije, Remon (Raymond Warnier) 35
 Vaše, Žak (Jacques Vaché) 35
 Velimirović, Nikolaj 33
 Vinaver-Ković, Milica 8, 12
 Vojar, Eliz (Élise Voïart) 158
 Vojinović, Branislav 9, 12, 259, 268-278
 Vojinović, Vojislava, 9, 12, 259-269
 Vojnović, Lujo (Louis de Voïnovitch) 23, 24

- Vučinić, Rade 117
 Vučo, Aleksandar 41, 45, 49
 Vučo, Julijana 110
 Vučo, Nikola 45
 Vujović, Ana 8, 12, 119, 121
 Vukasović, Milan 29
 Vuksanović-Macura, Zlata 9, 12, 211, 216
- Z**
- Zelić, Gerasim 8, 12, 51-72
 Zimtor, Pol (Paul Zumthor) 94
- Ž
 Žam, Fransis (Francis Jammes) 29
 Žerfanjon, Gijom de (Guillaume de Jerphanion) 190, 199
 Živadinović, Stevan, dit Vane Bor 35, 45, 46, 49
 Žufroa, Alen (Alain Jouffroy) 41
 Žujović, Jovan 118, 263

СРБИ О ФРАНЦУЗИМА – ФРАНЦУЗИ О СРБИМА

Издавачи

Филолошки факултет, Београд, Студентски трг 3
Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, Београд, Дечанска 8

Рецензенти

проф. др Марија Џунић-Дрињаковић, др Миле Бјелајац,
доц. др Милош Ковић и др Бојана Миљковић-Катић

Лектори

Љиљана Ђурић
Добрила Живанов

Коректори

Милка Павковић
Добрила Живанов

Тираж

500 примерака

Графичка припрема, штампа и повез

Чигоја штампа, Београд, Студентски трг 13

ISBN 978-86-6153-237-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497.11:44)(082)
821.133.1.09:821.163.41.09(082)

СРБИ о Французима - Французи о Србима / редакцијски одбор
Јелена Новаковић ... [и др.]. - Београд : Филолошки факултет :
Друштво за културну сарадњу Србија - Француска, 2015 (Београд :
Чигоја штампа). - 288 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Les Serbes à propos des français - Les français à
propos des Serbes. - Радови на срп. и франц. језику. - Тираж 500. - Стр.
7-9: Uvodna reč ; Avant - propos / Jelena Novaković, Ljubodrag P. Ristić. -
Напомене и библиогрфске референце уз радове. - Библиографија
уз сваки рад.

ISBN 978-86-6153-237-5 (ФФ)

а) Културни односи - Србија - Француска -
Зборници б) Српска књижевност - Француска књижевност
COBISS.SR-ID 213076492